



КАЗАН УТЛАРЫ

ӘДӘБИ-НӘФИС ҺӘМ
ИЖТИМАГИЙ-СӘЯСИ ЖУРНАЛ



1922 ЕЛНЫҢ МАЙ АЕННАН
БАШЛАП ЧЫГА

Бу санда

ШИГЪРИЯТ ҺӘМ ЧӨЧМӘ ӘСӘРЛӘР

Ренат ХАРИС. Гарәфә көн төшемдә. <i>Публицистик поэма.</i>	3
Рафис КОРБАН. Алиш. <i>Роман.</i>	8
Лилия ФӨТТАХОВА. Чынбарлыкның тамырлары тирән. <i>Шигырьләр.</i>	70
Ринат МӨХӘММӘДИЕВ. Партизан Зәки Нури. <i>Әдәби-документаль роман.</i>	75
Миңзифа ӘХМӘТШИНА. Мин гүя кош, очам кинлекләрдә... <i>Шигырьләр.</i>	123
Фирүзә ЖАМАЛЕТДИНОВА. Әрнү. <i>Хикәя.</i>	127

КАРДӘШ ХАЛЫКЛАР ӘДӘБИЯТЫ

Римма ГАЛИМОВА. Сине яратудан курыкмыймын! <i>Шигырьләр.</i>	140
--	-----

ӘДӘБИ ТӨНКЫЙТ

Дания ЗАҺИДУЛЛИНА. Ике съезд арасында татар прозасы (<i>Татарстан Язучылар берлегенең XX корылтаенда ясалган доклад</i>).	144
--	-----

КИТАП КҮЗӘТҮ

Ркаил ЗӘЙДУЛЛА. Бер йомарлам яктылык.	154
Гөлинә МИНЖӘЛӘЕВА, Ләйлә МИФТӘХЕТДИНОВА. Мул сулы да, тирән дә «Казансу» белән «Чулман».	156
<i>Әдәби берләшмәләрдә:</i> Суфиян кабызган учак. Актаныш районы ижатчыларының шигырьләре (<i>Лилия Шәйгәрданова кереш сүзе белән</i>).	158

ӘБҮГАЛИСИНА МӘГӘРӘСЕ

Илдус ЗАҺИДУЛЛИН. Каюм Насыриның башлангыч белем бирү өчен 1893–1899 елларда төзелгән кинәйтелгән программасы.	164
Фотоархив: Әдәби мизгелләр. «Казан утлары» – Азнакайда.	171

ХАТЛАР ЯЗДЫМ УТЫРЫП

Р.Миңнуллин, Б.Урманче, А.Игебаев, Л.Хәмидуллин, А.Эбанондзе, Ф.Сафин, А.Преловский, В.Монасыйпов, С.Поварисов, М.Аввакумова, И.Әхмәтжанов, С.Акбиев, И.Гыйләжев, Г.Юмарт, Р.Салихов, Ф.Мөхәмәтшин, Р.Солнцевның Равил Фәйзуллинга язган хатлары.	173
<i>Каләмне ыттыкка тиңләп:</i> Габдулла ГАЛИЕВ, Исмәгыйль ШӘФИЕВ <i>шигырьләре.</i>	186
<i>Газиз тавышлар:</i> Илен дә сатмаган, милләтен дә (<i>Пётр Гавриловичның тууына – 125 ел</i>). ...	188
Донья – мәңгелек, нигә ашыгырга? (<i>Лена Шагыйрьҗанның тууына – 80 ел</i>).	189
<i>Сәхифәне Нәсим АКМАЛ алып бара.</i>	189
Ижтимагий-мәдәни тормышыбыздан. <i>Вакыйф НУРИЕВ әзерләде.</i>	190

ИДARӘ:

**Ирада Әюпова
Рәдиф Гаташ
Искәндәр Гыйләжев
Айрат Зарипов
Дания Заһидуллина
Рәкил Зәйдулла
Илгиз Зәйниев
Илфак Ибраһимов
Зиннур Мансуров
Газинур Морат
Рүзәл Мөхәммәтшин
Айдар Сәлимгәрәев
Равил Фәйзуллин
Илгиз Халиков
Илсур Һадиуллин
Данис Шакиров
Ленар Шәех**

Баш мөхәррир урынбасары: Вакыйф Нуриев.

Жаваплы сәркатип: Ландыш Әбүдәрөва.

Бүлек мөхәррирләре: Фәнил Гыйләжев, Рафис Корбан.

Мөхәррирләр: Элеонора Жамалиева, Гөлия Сәлахова.

Сайт мөхәррире: Ләйсән Зарипова. SMM-белгеч: Алинә Хәбибуллина.

Исәп-хисап бүлеге: Эльвира Камалова (өлкән бухгалтер).

Машина йөртүче: Наил Кадыров.

✉✉: Редакция адресы: 420066, Татарстан Республикасы, Казан шәһәре, Декабристлар урамы, 2.

☎☎: Кабул итү бүлмәсе – 222-09-83 (өст.1618).

Исәп-хисап бүлеге – 222-09-80 (өст.1267), касса – 222-09-84 (өст.1874).

Сайт: kazanutlary.ru; электрон почта: kazanutlari@yandex.ru

★ Авторлар фикере редакция фикере белән туры килмәскә мөмкин.

★ Редакциягә килгән кулъязмалар рецензияләнгән һәм кире кайтарылмый.

★ Басмаханә гаебе белән киткән житешсезлекләр өчен редакция җавап бирми, брак журналларны алыштыру мөмкинлеге юк. Алар хакында 519-44-61 телефоны белән басмаханәнең техник контроль бүлегенә хәбәр итәргә кирәк.

Гамәлгә куючы – «ТАТМЕДИА» акционерлык җәмгыяте.

Нәшер итүче – «ТАТМЕДИА» акционерлык җәмгыяте.

Нәшер итүче адресы: 420097, Татарстан Республикасы, Казан шәһәре, Академия урамы, 2.

Журнал редакциянең компьютер үзәгендә жыелды һәм битләргә салынды. Айга бер тапкыр чыга.

Басарга кул куелды 29.05.2025, график буенча 29.05.2025, басылып чыгу вакыты 04.06.2025

Офсет ысулы белән басыла. Кәгазь форматы 70X108^{1/16}.

Нәшер-хисап табагы 14,2. Басма табак 12 (16,8). Заказ М-1005. Тираж 4000.

Апрель аенда сайтны караучылар саны – 23 490; социаль челтәрләргә караучылар саны – 79 299.

Журнал Элемтә, мәгълүмати технологияләр һәм массакүләм коммуникацияләр өлкәсендәге күзәтчеклек буенча федераль хезмәтендә (Роскомнадзор) 2020 елның 13 ноябрендә

ПИ № ФС77-79467 атамасы белән теркәлде.

Индекслар: ПО277 (Татарстаннан читтә яшәүче физик затлар өчен),

П2365 (Татарстанда яшәүче физик затлар өчен), П2368 (юридик затлар өчен). Бәясә ирекле.

Республика матбугат һәм массакүләм коммуникацияләр агентлыгы ярдәме белән чыгарыла.

«ТАТМЕДИА» АҖ филиалы «Идел-Пресс» полиграфия-нәшрият комплексында басылды.

420066, Татарстан Республикасы, Казан шәһәре, Декабристлар урамы, 2.

Ренат
Харис



ГАРӘФӘ КӨН ТӨШЕМДӘ

ПУБЛИЦИСТИК ПОЭМА

Бездән ерак түгел бер урамда
тыйнак кына һәйкәл куелган.
Су мичкәсе тарткан арбалы ат
Бронзадан ясап коелган.

Жир шарын да юллы, өй-шәһәрле
һәм хәбәрле иткән ат, арба –
бронзаны шул исемле чордан
эрәм итмәгәннәр юк-барга!

Бронза кыз, су ташучы һәм ат
күзләремне минем иркәли...
Ә шулай да алар яныннан мин
китәм һәрчак жаным үртәлеп.

Татар өчен ат – мал гына түгел,
туганы күк бер жан иясе.
Шунадыр да бары атка гына
якын итеп «малкай» диябез...

Ат ул – символ! Императорлар да,
ханнар, корольләр һәм эмирләр,
атка менгән килеш ясатканнар
сурәтләрен төрле дәвердә.

Бронза сында әгәр берләшсәләр
кеше бөеклеге, ат даны,
шунда гына атлы сынны дөнья
ил символы, һәйкәл дип таний!

Атлы һәйкәлсез дә Казан бөек,
Казан тажлы! Тажы алдыннан!
Һәм ул тажга бер асылташ житми!
Ул алмазның исме – «Атлы хан»!

Башкалада атлы һәйкәл кирәк
тарихи бер бөек кешегә...
Кемгә?.. Кайда?..
Моңа җавап күрдем –
керде Гарәфә¹ көн төшемә...

Сөйләргәме, сөйләмәскә микән?..
Эчтән генә көеп йөримме?..
Ничек юрар Казан мәриясе,
нәрсә әйтер Казан Кремле?!

Тәвәккәллим...

¹ Гарәфә – бәйрәм алды көне, киче. Фатих Әмирханның (1886–1926) «Гарәфә кич төшемдә» дигән хыялый хикәясә (1987) бар.

*

...Казаныма кайттым
эллэ кайдан – ерак сәфәрдән.
Мин югында шактый үзгәрешләр
булып куйган икән шәһәрдә.

Әнә Сөембикә манарасы –
алтын ае нурга төренгән...
Машалла, турайган лабаса –
күреклерәк булып күренә.

Вокзал эченә үк метро кергән.
Тышта – мониторлар, таблолар.
Кнопкага бармак төртәсе юк –
күзең нуры тигәч, кабыналар.

Арба сурәтенә текәлдем мин...
Ике-өч минут та үтмәде –
робот-айгыр жиккән бер фәзтон
яныма ук килеп туктады.

Адресымны әйттем фәзтонга...
Ул секунд та уйлап тормады:
«Кем тавышы юлда сөйләп барсын,
нинди телдә?» – диеп сорады.

Бер тарихчы исемен атадым, –
«Мөмкин булса – дидем, – татарча,
безгә янә фидакарылар кирәк,
татар телен бүген саклар чак!...»

«Нәрсә сөйлим: яңа мәзәк, гайбәт,
сәясәтме, шәһәр хәленме?»
«Шәһәр хәлен, – дидем, –
шәһәр хәлен
бигрәк тансыкландым әле мин...»

Һәм без киттек әйткән адресыма...
Робот-айгыр мине «агарты» –
студент чакта белгән-онытылган
бик күп нәрсәләргә яңарта.

Болак бус... Минем альма-матер...
Элеккечә даны югары:
педагоглар эзерли башлаган –
кеше жаны инженерларын!

Әти-әнидән соң укытучы –
иң кадерле кеше дөньяда.
Укытучы тылсымы кагылгач,
һәр адәмдә Кеше уяна!..

Тукай мәйданына кергәч, әйтте:
«Муллаһур Вахитов югалды –
атна элек пьедесталда иде,
кояш күрдә үзен, Ай алды...»

Һәм ни күрәм: биек үр өстендә,
«Мин әле дә бөек постта» дип,
янгыннан соң мич моржасы кебек
тора Муллаһурсыз постамент...

Безбитаны жырларда жырлыйбыз!..
Район йөртә аның исемен!..
Күптән инде кичермәгән идем
мондый көчле ярсу хисен мин...

Эскалатор алып менде үргә...
Салкын уйлар жанны өшетте...
Һәм мин шунда эллә каян иңгән
фәрештәләр хорын ишеттем:

«...Соңгы тапкыр
нәрсә күргән Муллаһурны?
Кеше күрсә –
ялгышыпмы әйтер иде...
Соңгы тапкыр
нәрсә күргән Муллаһурны?
Нәрсәнең ул
шундый каты хәтер биге?...»

Ораториянең² музыкасы
өмет, сагыш, шатлык тутырук...
Минем поэмама язган иде
аны Мәскәү композиторы...

Муллаһур бит бөек кеше булган –
хәтта Ленин белән күрешкән!..
Шундый затны биек пьедесталдан
бәрәп төшергәннәр... Ни эшкә?..

Ачуымнан зиһенем чуалды –
кысып вата яздым тешемне...

² Екатерина Коженикова (1954) «Муллаһур» поэмасына (русчага В.Кузнецов тәржемәсе) оратория язды.
Премьерасы (1984) Казанда булды.

«Ә Муллаңур моннан ерак түгел,
шунда киттек, тизрәк төш инде», –

дип кычкырды астан робот-айгыр...
Төштем... Киттек... Абау, ни күрәм:
тротуарда кеше басып тора,
ә тротуар үзе йөгәрә...

Тукай мәйданының уртасында
туктап калды робот-айгырым,
аяк астындагы бер ноктага
терәде дә зәңгәр күз нурын

әйтте: «Әби-патша каретасы³
батып яткан хәтәр нокта бу...»
Беравыктан зәңгәр күрсәткеч нур
ераккарак китеп туктады.

«Нәкъ биредә Пушкин басып торган,
теге өйдә туган Шаләпин,
бу чиркәүдә поп алдында Горький
исбат иткән җырлау сәләтен –

аны, «талантлы бас» диеп мактап,
теркәгәннәр чиркәү хорына,
ә Шаләпин Федя, җырлап карап,
калган, имеш, адәм хурына...

Иң үзәктә булган бу урамда
үсә алмый рәтле бер агач...
«Язгы карга»⁴ шунар урап уза,
оя корыр агач булмагач...

«Бәгърем, морза улы –
Державин...» – дип,
кызып киткәч робот кучерым,
мин бүлдердем аны... Әңгәмәне
Казан хәлләренә күчердем...

«Күптән түгел бу театр иде⁵,
хәзер – Әдәбият музее –
ул татарны бөөк халык иткән
хикмәт тулы төрки сүз өе!

Анда керсәң, дөньяң онытыла...
Орхон-Енисейдан кайткан таш⁶
шул борынгы чор телендә сөйли –
татар теленә ул бик охшаш.

Кайткан чакта аңа сугылырбыз.
Максатыбыз башка хәзергә –
Муллаңурың белән күрешергә,
сөйләшергә ныклап әзерлән.

Бөтен һәйкәл, мемориаль такта
бездә ике дәүләт телендә
сөйләшәләр, – диде робот-айгыр, –
әйдә, киттек тизрәк тегендә...»

Җилдерәбез... Гажәп хәлләр булган...
Безнең хыял хәзер – чынбарлык,
чөнки вакытында тел турында
нинди әйбәт закон чыгардык –

диварлардан мәрмәр такталар да
саф татарча сөйли беләләр...
«Саф татарча сөйләшәдер инде
татар чиновниклар, түрәләр», –

диеп әйтергә дә өлгөрмәдем,
робот уйга чумды, бичара:
«Я не знаю, белмим, I don't know –
мәрмәр такта түгел бит алар...»

Ап-ак мәрмәр Мәржани яныннан
үткән чакта робот-фаэтон,
тагын да бер гажәп хәл сөйләп,
фәһемемне минем баётты.

Кабан-күлдән дуен суыртканда,
юлыкканнар тирән чоңылга...
Казан ханнарының хәзинәсе
дигән риваятьләр чын булган!

Кабан уртасында бәллүр гөмбәз
шундый балкый – күзләр чагыла.
Нәкъ шул җирдә Казан ханнарының
мәшһүр хәзинәсе табылган.

³ Әби патша – император Екатерина Икенче 1767 елда Казанда була.

⁴ «Язгы карга» («Грач») – революционер Н.Э.Бауманның кушаматы.

⁵ Г.Камал театрының элеккеге бинасы.

⁶ Орхон-Енисей язмалары – VII гасырга караган таш стеллалардагы борынгы төрки язмалар.

Су астына – хэзинэ янына –
пыяладан тоннель төзелгән.
Кабан – бердәнбер аквариум-күл
илебездә һәм Жир йөзөндә.

Хэзинәне саклап тора икән
афәтләрден, бәла-казадан
Казан гербындагы алтын тажлы
бөек сакчы – кибер-сазаган.

Су астында театр бар икән –
бәллүр пыяладан төзелгән...
Су Анасы батыр Карәхмәтне⁷
гашык итә язган үзенә...

Мин ашыктым Мулланур янына...
Үрсәләнә ярсу йөрәгем –
үзен эштән бушатырга эзер
Мулланурга тигән түрәнә...

Кырык еллап Казан манзарасын
пьедесталдан, үрдән күзәткән
Мулланурны кемдер жиңел генә
читкә алып куйган үзәктән...

Яшел чирәм күмгән аякларын,
жилләр йолкый шинель итәген,
ә ул рәхәтләнеп басып тора,
мин шартларга инде житәмен...

«Заманында сине ак чехларга
контралар тотып саттылар...
Пьедесталдан кемнәр төшерделәр,
нинди гаеп сиңа тактылар?»

«Үзем төштем, – диде Мулланур һәм
ярып салды сүзен турыдан, –
үз мәйданым була торып, оят
Тукай мәйданында торырга!..

Мин инкыйлаб бурычын үтәдем –
һәйкәлне дә заман ошатты.
Хәзер инде Казан үзәген мин
бөек бер жайдакка бушаттым.

Патшага таж тиеш булган кебек
атлы һәйкәл тиеш Казанга –
шагыйрь, галим, артист, эшчеләргә
куйганнары гына аз аңа.

Кемдер көтә Пётр Беренчене,
кем Александрдан башлык ди...
Императорларга һәйкәл куймый –
ханын көтә Казан, ашыкмый...

Халык көтә... Казан үре эзер...
Атлы жайдак инде коелган...
Уйлап йөргән аны Шәйми Бабай⁸,
ә гамәлгә керткән Миңнехан⁹.

Дөньяда ул бердәнбер булачак.
Мин – монумент – белеп әйтәмен:
шаклар катырачак бар дөнъяны
Олуг Мөхәммәд хан һәйкәле.

Мәскәү өнәп бетермәстер диеп,
кайберәүләр кебек ялгышма –
барлык атлы һәйкәл исемәннән
Юрий Долгорукий¹⁰ алкышлар.

Тарихларда дәүләт төзүчеләр
атларыннан кубып хупларлар,
күрше-тирәдәге ил-халыктан
явар хәерхаһлы котлаулар!

Үз тарихын үзе сөйләячәк
һәйкәл эчендәге интеллект –
кемгә, нигә куелган бу диеп,
беркем йөрмәячәк интегеп.

Нигә Олуг Мөхәммәд дисеңме?
Беркайчан да шуны онытма:
ул – Казанны дәүләт башкаласы
итеп калкытучы олуг хан!

Төн һәм көндөз ханның байрак сабы
жиргә бәрер сәгать санынча.
«Шушы жирдә безнең бәхет!» – диеп,
Казан гөмбәзендә чаң очар!

⁷ Су Анасы, Карәхмәт – Г.Тукай әсәрләре персонажлары.

⁸ Шәйми Бабай – М.Ш.Шәймиев (1937) – 1991–2010 елларда Татарстан Президенты, Россиянең Хезмәт Герое.

⁹ Миңнехан – Р.Н. Миңнеханов (1957) – Татарстан Республикасы Президенты (2010), 2023 елдан – Рәисе.

¹⁰ Юрий Долгорукий (1090–1157) – Мәскәүгә нигез салган рус кенәзе, Владимир Мономахның улы.

Мин үз майданыма¹¹ үзем күчтем,
пьедесталдан авып төшмәдем.
Анда чакта татар милләт булсын,
данлы булсын диеп эшләдем,

хәзер монда эшлим, – диде һәйкәл, –
шуны аңлатыгыз халыкка –
роман, повесть, поэмалар язып,
матур, дәртле җырга салып та...»

«Мөхәммәд ханга Тукай майданында
оят булмасмы?» – дип сорадым...
«Ил төзегән ханга үз илендә
барлык майдан – аның торагы!

Максим Горький Бакыр Бабай өчен
бушатканда жайлы урынын,
беркем «Нигә?» диеп сорамады,
беркем җыермады борынын», –

дип кистерде Мулланур Вахитов.
Бәхәсләргә урын калмады –
гади, ләкин катгый бу дәлилне
кеше түгел, таш та аңлады...

Айгыр тибеп куйды – маршрутны
вакыт белән үлчәп, күрәсең:
«Өйдә, китик тизрәк – Әдәбият
музеена бар бит керәсе...»

Без кузгалдык...

*

Мин уяндым... Кояш...
Өйдә – кабинетта икәнмен,
жайлы креслома җилкә терәп,
шактый гына черем иткәнмен.

Өн белән төш әле кочаклашкан...
Шәт, хәзер дә мин төш күрәмдер...
Бәлки, фалдыр?!. Чынга чыга диләр,
Гарәфәдә төшкә кергәнәң...

Фатих Әмирханның Гарәфә кич
төшләрәнә кергән алгарыш –
Татарстанда инде бик күптәннән
күнегелгән, азау ярган эш!

Һәркемгә дә сөйләмиләр төшне...
Кабул итми жаным ырымны –
мин язарга баздым хәтта, чөнки
гел яхшыга аны юрыймын!

Казан мәриясе ничек юрар?
Казан Кремле ни әйтер?!.

Кем белә бит – Гарәфә көн төшкә,
шәт, кергәндер алар нияте?!.



¹¹ Казандагы Вахитов майданы.

Рафис Корбан

АЛИШ

РОМАН

ИКЕНЧЕ БҮЛЕК

12

Демблин лагере, Екатерина II патшалык иткәндә, Россияне Европа тарафларындагы дошманнарыннан саклау өчен терәк булып торыр дип төзелгән, тирә-ягы Висла суы белән әйләндереп алынган ныгытма-крепостьта урнашкан иде. Биек диварлар белән уратып алынган кирмән эчендәге каземат-казармалар – фашистларга эсир төшкән совет солдатларын асрау өчен бик уңайлы урын. Көзгә таба лагерьга соңгы сугышларда пленга төшкәннәрне жыеп китерделәр. Алар арасында 1942 елның 24 июне иртәсендә Волхов фронтында камалышта калып эсиргә төшкәннән соң, Ленинград өлкәсендәге Рождественский, Латвиянең Двинск, Каунас янындагы лагерьларында ачлыктан, кыйналу-сугышулардан имгәтелеп, ябыгып, шыр сөяккә калып, төмам кешеләктән чыккан тоткын Муса Жәлил дә бар иде.

Монда ул үзенең танышлары Абдулла Баттал белән Фоат Булатовны һәм Гайнан Кормашны очратты. Сул як кулбашындагы ярасы төзәлеп бетмәгән, ачлыктан төмам ябыгып, хәлсезләнеп калган эсирне үлемнән шушы дуслары белән очрашу коткарып калды да инде ул чакта. Аларның өчесен дә Муса сугышка чаклы ук белә иде. Абдулла – шагыйрь Салих Батталның энесе. Фоат – якташы, Оренбург егете. Гайнан исә үзе шагыйрь, Мари АССРның Бәрәңге районындагы Куян авылында укытучы булып эшләгәндә, Мәскәүдә чыга торган «Октябрь баласы» журналы редакциясенә Муса Жәлилгә шигырьләрен жибергәли иде. 1939 елда Фин сугышына киткәндә, Казанга килеп, Язучылар союзына Муса Жәлил янына кереп хушлашып чыкты. Менә хәзер өч елдан соң эсир хәлендә яңадан очрашырга язган булып чыкты аларга.

Көзгә салкын көн иде. Мусаның өстендә жылыны аз саклый торган

Ахыры. Башы 5 нче санда.

иске шинель. Бараклар салкын. Тышта ун-унбиш градуска житкән суык. Кайбер көннәрдә карлы-бозлы яңгыр ява. Әсирләр туңып та, ачлыктан да күпләп үлә. Гайнаннарның капут командасы кайбер көннәрдә өч йөздән артык мәетне чыгарып күмә. Шундый салкын бер көнне Муса янына Гайнан килде дә, сүз бар иде дип, казармасыннан алып чыгып, бер читкәрәк алып китте.

– Муса абый, иртәгә Октябрь бәйрәме бит. Без монда иптәшләр белән тантаналы жыелыш үткәреп алырга сөйләшкән идек, – диде.

– Лагерьда нинди жыелыш үткәреп булсын, кем рәхсәт итәр икән соң? – диде Муса.

– Рәхсәт сорап тормыйча, сиздермичә генә.

– Алай буламы? Әсирләр арасында төрле кеше бар бит.

– Булсын. Без монда үзебезнең яшерен төркемебезне булдырган идек. Иң ышанычлы кешеләрне генә жыйыбыз да сөйләшәбез. Сөз шигырь укымассызмы дигән идек.

– Укырмын рәхәтләнеп. Син үзең дә шагыйрь бит. Бергәләп укырбыз. Яшерен төркем оештырдык дигәнең кызык булып китте әле. Нинди төркем инде ул?

– Әсирләр арасындагы коммунистлар үзебезнең партия оешмасын төзедек.

– Курыкмадыгызмы? Коммунист икәнеңне белсәләр, урынында аталар бит.

– Белдермәскә инде. Сөзгә генә әйтүем. Болай сыналган, яхшы белгән кешеләр генә берләштек.

– Алга нинди планнар кордыгыз инде?

– План бер генә – качарга. Мөмкинлек чыгуга, качарга.

– Качып, кая барасың? Баштарак мин дә шулай уйлый идем. Йөри торгач, икенче уй килде башка.

– Нинди уй инде ул, сер булмаса?

– Сер түгел. Менә хәзер синең белән сөйләшә торгач, тагын да ныгыды ул уем. Ишеткәнсеңдер, милли легион төзөргә йөриләр, ди, бит немецлар.

– Ишеттек тә... Легионга кереп, Ватанга каршы сугышка барыйкмыни?

– Ә нигә Ватанга каршы? Кулыңдагы коралны немецларның үзләренә каршы төбәргә була бит, сугышка кергәч. Йә, ярар, салкын, тундыра башлады. Керик. Кайда була жыелыш? – диде Муса, тәнненә суык үтә башлаганнан калтыранып. – Сөйләшүне шул жыелышта давам иттерергә кирәк.

– Кичке аштан соң үзебезнең казарма астындагы подвалда жыйналырга килештек.

– Надзиратель бардыр бит. Курыкмыйсызмы?

– Надзиратель – үзебезнең кеше. Немец коммунисты. Германия

Польшага каршы сугыш башлар алдыннан, немец заводларының берсендә эшчеләр забастовкасын оештыруда катнашканы өчен унбиш елга ирегеннән мәхрүм ителгән булган. Советлар Союзына каршы сугыш башлангач, имеш, Гитлер алдында гаебемне танийм дип, сугышка җибәрүләрен сорап, төрмә башлыгына хат язган да азат иткәннәр. Ләкин сугышка җибәрмичә, совет әсирләре асрала торган лагерьга надзиратель итеп куйганнар. Әсирләргә карата яхшы мөгамәләдә. Лазаретта эшли торган бер фельдшердан сорашып, әсирләр арасындагы коммунистларны белешкән. Үзе, безгә чыгып, коммунист икәнлеген белгертте. Жыелышларны шул каравыл торганда үткәрәбез.

Кичке аштан соң Кормаш, Жәлил янына килеп, үзе артыннан барырга дәште. Каравылчы үз кеше булса да, нишләгәннен беркемгә дә сиздерергә ярамый иде. Әсирләр арасында төрле кеше бар. Муса Демблинга китерелгәч тә, һаман да төзәлеп бетмичә аптыраткан ярасын лагерь фельдшерына күрсәтергә барган иде. Ул медпункттан чыгып киткәч тә, фельдшер янына бер әсир кереп: «Кемнең ярасын бәйләгәннен беләсеңме?» – дип сораган. Тегесе: «Юк», – дигәч, «Бик куркыныч кеше, коммунист, политрук, татар шагыйре, аның мондалыгын лазарет башлыгына әйтергә кирәк», – дигән. Шуннан соң фельдшер бу хакта Гайнанга әйтеп, Гайнан коммунист надзиратель аркылы ул әсирне башка лагерьга җибәрүне оештырган иде.

Подвалга унбишләп әсир төшкән иде. Муса шулар арасында үзенң якташы Фоат Булатовны таныды. Төгәлрәге, Муса абыйсын башта Фоат үзе таныды.

Унөчтенче елда Мусаның әтисе Мостафа агай, эшләренң көе китеп, ничектер берничә ай төрмәдә утырып чыккан иде. Әтисе төрмәдән әйләнеп кайткач, алар авылдан Оренбургка күченеп, анда «Хөсәения» мәдрәсәсе ишегалдындагы бер йортның подвалында яшәп алдылар. Фоат – энә шул чакта аларның күршеләре булып яшәгән малай. Ул Мусадан җиде яшкә кечерәк. Ул әле яңа туган нарасый гына булган. Үскәч, үзләренң Муса Жәлил белән бер ишегалдында яшәп, бер мәдрәсәдә укуган булуларын искә төшерә Фоат. Мусаның шагыйрь булып китүен, Казанда яшәвен белсә дә, аның белән шулай күзгә-күз беренче очрашулары иде әле бу. Боларны аңа Фоат үзе сөйләп исенә төшерде.

– Исәнмесез, Муса абый, – диде Фоат, Мусаны аптырашта калдырып.

– Исәнмесез. Ә син мине каян беләсең?

– Сөз дә мине беләсез, Муса абый, күптән күргәнегез юк, шуңа күрә генә танымыйсыз. Сөз үскән ишегалдында уйнап үстем мин. Сөз балыкка йөргән Жәек елгасында мин дә балык тоттым малай чагымда. Мин сөздән берәз кечерәк идем. Без бит Оренбургта, «Хөсәения»

мәдрәсәсенң ишегалдында күршеләр булып яшәдек. Сез ул чакта мәдрәсәдә укый идегез инде, мин малай гына идем әле. Фоат исемле мин, Фоат Булатов, Зыятдин малае.

– Искә төште, гафу, күптән күрешкән юк шул. Малай гына идең бит әле, спорт белән шөгыльләнә идең бугай. ФЗО мәктәбендә укып йөргән чагыңда очрашкан идек, Казанда. Искә төште.

– Аннан соң да очрашкан булды. Онытылгандыр инде.

Фоат, ФЗО мәктәбен тәмамлагач, Казанда коммуналь төзелеш институтында укый. Кырымда юллар төзү эшендә була. Өйләнә, кызлары туа. Армиягә алынып, Белоруссиядә хезмәт итә башлауга, сугыш башлана. Сугышның беренче көннәрендә үк әсирлеккә төшөп, төрле лагерьларда күп михнәтләр чигәргә туры килә.

Жыелыш анда катнашырга дип килгән әсирләрнең Муса белән танышуына әйләнөп китте дисәң дә буладыр.

Көндөз Кормаш, үз төркеменә кергән әсирләрнең берсе Рушат Хисаметдиновны кичен буласы жыелышка чакырганда, Муса Жәлил белән таныштырырга сүз биргән иде. Подвалга төшкәч, ул жыелган халыкка:

– Иптәшләр, бүген безнең арада яңа кеше бар, – диде һәм өстенә иске генә шинель, башына төсө уңып, саргаеп калган пилотка кигән, ябык кына әсир янына килде: – Иптәшләр, таныш булыгыз, Муса Жәлил.

Рушат, беренче булып танышырга дип, Мусага кулын сузды:

– Рушат Хисаметдинов.

– Муса Гомәров, – дип, кулын бирде Жәлил, кинәяле елмаеп.

– Сөз шагыйрь Мусадыр бит инде? – диде беркайчан да Муса Жәлилне күргәнә булмаган Рушат.

– Шул, ләкин немецлар мине документларымнан Гомәров дип белә. Сөз дә шулай дип йөртегез, – диде Жәлил һәм, сүзнә төп мәсьәләгә борып: – Ярый, дуслар, безнең бирегә жыйналуның төп сәбәбе – ул Октябрь бәйрәме дип беләм. Барыгызны да шушы олы бәйрәм белән тәбрик итәм! – диде. – Әсирләр тормышында зур үзгәрешләр булырга тора, иптәшләр. Фашистлар әсирләрне сугышта үз максатларында файдаланырга булганнар. Әхмәт Тимер, Шәфи Алмас кебек эмигрантлар килеп, әсирләр алдында «Идел-Урал» легионы төзелү хакында чыгышлар ясап йөри. Безне шул легионга кертеп, өстөбөзгә фашист солдатты киёмнәрен киендереп, кулларыбызга корал тоттырып, Кызыл Армия солдатларына каршы сугышка барырга өндиләр. Легионга керсәк, ашау-эчү ягы да яхшырачак, надзирательләр, сакчылар, полицаилар тик торганнан безне дөмбәсләүдән туктаячаклар дип ышандыралар. Шулай да булсын, ди. Йөрик тә, ди, ул фашист обмундированиесендә. Ләкин үз Ватаныбызга каршы сугышка барырга без акылдан шашкан жүләрләр түгел әле. Фашист та түгелбез. Безгә сугышка кергәч,

коралларыбызны фашистларның үзләренә каршы борырга, Кызыл Армия ягына чыгарга, партизаннарга кушылырга кирәк. Ә сезнең төркөмнән, бүгеннән башлап мине дә үзегезнең арада дип уйлагыз, бездән легион солдатларына шушы идеяне агитлап йөрү сорала. Без солдатлар арасында аларга шул хакта сөйләп йөрөргә тиешбез. Мин бу хакта инде егетләр белән сөйләшкәләп йөрим. Берәүләр хуплый, каршы килүчеләр дә очрый. Берәүләр немец байларына барып, хужалык эшләрен башкарып йөрүне хуп күрә. Кемдер килеп аларны азат итәр дә, матур гына туган илгә, хатыннары, балалары янына кайтып утырып дип өметләнәләр. Алай булмагач. Алма пеш, авызга төш дигән сүз ул әкияттә генә! – диде Муса һәм бермәлгә тынып калды. Әсирләр үзара шаулашып алды. – Йә, нәрсә, дөрөс әйтмимме? Кемдә нинди фикерләр, нинди тәкъдимнәр бар?

– Без үзөбез дә уйлыйбыз бу хакта, – диде Мусага әле таныш булмаган бер егет. Гарәф Фәхретдинов исемле егет икән. Үзбәкстан якларыннан, төзүче. – Мин, концерт бригадасы төзеп, легионерлар алдында концертлар куеп йөрөргә кирәк дип уйлыйм. Мин үзем жырлыйм. Үзешчән сәнгатьтә катнаша идем.

– Безнең монда андый сәләтлеләр житәрлек. Менә Абдулла Баттал, сугышка хәтле авыл клубында эшләгән, жырлый да, гармунда да уйный. Абыйсына охшаган, шигырьләр дә сөйли. Үзе дә язмыйдырмы әле, – диде Гайнан, Абдулланы күрсәтеп.

– Син дә мондамыни? – диде Муса, Абдуллага кулын сузып. – Танымый да торам. Абыеңа охшасаң, анысын да булдырасыңдыр шул.

– Сезнең шигырьләргә сөйләп йөрермен, – диде Абдулла.

Гайнан Кормаш төркөмдә Зиннәт Хәсәнов, Фәтх Сәйфелмөлеков, Фәрит Солтанбәков кебек жәмгысә унбишләп әсир бар икән.

Егетләр белән берәм-берәм танышып чыкканнан соң, Жәлил тагын сүз алды:

– Егетләр, тиздән әсирләргә Еддиного жыйчаклар. Татар әсирләреннән «Идел-Урал» легионы шунда оештырыла. Барыбыз да анда барып элэкмәвебез дә мөмкин. Легионны оештыру белән «Татар арадашчылыгы» комитеты шөгыльләнәчәк. Язучылар, журналистлар арасыннан сайлап, шул Комитетта эшләргә тиешле кешеләргә махсус әзерлек үткәрү өчен Вустрау лагерена жыйчаклар. Менә шуңа күрә безнең төркөмдәгеләрнең бер өлешенә ничек тә Вустрау лагерена эләгергә кирәк. Шуны белеп торыгыз: без барыбыз да күзәтү астында. Кемнең нәрсәгә сәләтле икәннен анкета кәгазьләребез буенча белеп торалар. Ләкин комитетка керергә ашкынуыгызны бергә дәрәжәгә китерергә тиеш. Артык ашкынып теләк белдермәскә кирәк. Югыйсә, комитетка махсус керергә теләк, каршы эш алып барырга жыйналар дип шикләнүләре бар.

Ярар, егетләр, шуның белән бетерик бүгенгә, – дип, Муса чыгышын түгәрәкләп куйды.

– Берэр шигырь укып китмисезмени, Муса абый? – диде шунда Гарэф Фәхретдинов.

– Синең өчен берэр жыр шигыре укысам гына инде. Дөрес, көе юк әлегә. Шулай да укып китим инде, бәйрәм булгач, бәйрәм булсын! – Муса шулай диде дә, кесәсеннән дүрткә бөкләнгән кәгазь бите чыгарып: – Яңарак кына язган бер шигырем бар иде, – дип укый башлады: –

Карлыгач булса идем...
Карлыгач булса идем,
Канат кагынса идем,
Жидегән йолдыз батканда,
Чулпан йолдыз калыкканда,
Туган илем, нечкә билем,
Очып сиңа кайтыр идем,
Сызылып таңнар атканда.

Йә булсам алтын балык,
Ак дулкыннарын кагып,
Ярсып дәрәя акканда,
Ташып ярдан ашканда,
Таң сөмбелем, нечкә билем,
Йөзеп сиңа кайтыр идем,
Күлне томан япканда.

Булсам житез аргамак,
Көмеш ялымны тарап,
Таң жилләре искәндә,
Үләнгә чык төшкәндә,
Чулпан кызым, таң йолдызым,
Чабып сиңа кайтыр идем,
Гөлләр хуш ис сипкәндә.

Юк, барыннан да элек
Тик булса иде ирек,
Кылычым булса кулымда,
Карабиным – кулымда,
Сине саклап, туган жирем,
Мин ирләрчә үләр идем
Данлы сугыш кырында.

Барысы да шигырьне тын да алмыйча тыңладылар. Укылып беткәч тә, озак кына сүзсез тордылар. Барысының да уртақ хисләрән язган иде Муса шигырендә.

Алар шулай сабууллашты. Башта берсе, подвалдан чыгып, шикләнерлек нәрсәләр юкмы дип, тирә-юньне күзәтеп төште. Аннары, берәмләп кенә чыгып, үз баракларына таралыштылар.

13

Икенче көнне яшерен төркемдә торучыларны аптырашта калдырып, Гайнан Кормаш, Абдулла Баттал һәм Муса Жәлил серле рәвештә юкка чыктылар. Иртәнгә аштан соң әсирләр төрлесе төрле яры эшкә таралышканда, аларның өчесен аерып, бер бүлмәгә ябып бикләп куйдылар. Бу хәлгә алар үзләре дә аптырашта иде. Беркем берни аңлатмады, сорау алулар да, гаепләүләр дә булмады. Әллә араларыннан берәрсә сатлыкжән булдымы? Төркемгә берләшүчеләрне шулай бер-берсеннән аерырга уйладылармы? Өчесенә өч аерым тимер карават, урындыклар һәм бер өстәл – тоткыннар өчен идеаль дип саналырлык яшәү шартлары. Ашау, элбәттә, башка әсирләр белән бер казаннан – шалкан баландасы, чәй урынына яшел үлән суы һәм агач чүбе кушып пешерелгән бер теләм ипи. Баландада бер кисәк бәрәңге һәм шалкан йөзеп йөри. Башка әсирләрдән аермалы

буларак, үзләрәнә бер әсир хезмәт күрсәтә. Өйләнә ашап бетергәч, жамаякларын жыеп алырга кәргән хезмәтчедән исемен сорашып белделәр. Баязит исемле икән.

Муса да, Гайнан да кесәләрендә кәгазь белән карандаш йөртә иде. Аларны башка әсирләрдән күпмегә аерганнардыр – билгесез, бәлки бер көнгәдер, бәлки күбрәккә, шулай да бу аерылуны файдалы итеп үткәрергә кирәк дип таптылар.

– Егетләр, яшерен оешма төзөгәнсез, ләкин күрәп торасыз, беркемгә дә ышанырга ярамый. Безне башкалардан аерып бикләп куюлары да тикмәдән генә түгелдер дип уйлыйм. Оешмага керүчеләр шактый жыелыр, бәлки. Ләкин аның эшен оештыручы төп үзәге булырга тиеш, – дип сүз башлады Муса. – Яшерен оешма легион солдатлары булган барлык лагерьларда да таралсын. Ләкин аның төп үзәгенә керүчеләр һәр лагерьда берничә кеше генә. Әйтик – бишәр. Үзәктә кемнәр торганын калганнар берсе дә белергә тиеш түгел. Демблинда шундый үзәкне Гайнан оештыра. Демблиндагы төркем, кичә сөйләшкәнчә, легионерлар алдында концерт куеп йөрү белән шөгыльләнәчәк. Шулай арада безнең егетләр легионерларга листовка таратып өлгерергә тиеш. Килешәсезме?

– Конспирация һичшиксез кирәк. Дөрәс әйтәсез, Муса абый, – диде Кормаш. – Аннары һәр үзәктә шулай биш кеше арасыннан икенче лагерьлардагы үзәкләр белән элемтәдә торыр өчен махсус кеше билгеләргә кирәк. Безнең төркемнән бу эшкә, Баттал, менә син алып барсаң, әйбәт булыр. Син аралашучан да, кеше белән уртаҡ телне дә тиз табасың.

– Аннары безнең оешманың төп үзәге дә булырга тиеш. Ул, һичшиксез, Берлинда, «Арадашчылык» комитетында урнашчак. Башлык итеп «Идел-Урал» гәзитен чыгаручыларның берсен билгеләргә кирәк. Гәзит инде чыга башлаган. Ләкин әлегә аны чыгаручылар арасында безнең кеше юк кебек, – диде Муса. – Бу кешене без Вуэстрауга баргач табарбыз дип ышанам.

– Без монда күпме ятарбыз, билгесез. Шулай да ничек тә жаен табарга, легионерлар арасында агитация эшен туктатмаска иде, – диде Гайнан. – Безнең монда һич югы листовка язып, хезмәтчебез Баязит аркылы үзәкбезнең егетләргә тапшыртырга мөмкинлегез бар.

– Егетләр, алайса, сез листовка язарга тырышып карагыз, мин шигырь язарга дигән уйга килдем. Югыйсә казармада шигырь турында эллә ни уйлап булмый. Мөмкинлектән файдаланып калырга кирәк, – диде Муса.

Шулай итеп, барысы да үз эшенә кереште.

Мусаның башында төрле уйлар бөтерелде. Кайсын шигырьгә төшерергә: сугыш, әсирлек, туган ил, гаиләсе, кызы. Соңгылары – аеруча тынгылык бирми торган темалар. Әсирлеккә төшеп, өч хатынга тирән

хәсрәт, борчу китерде бит ул. Өч хатын озатып калды аны сугышка, зар елап. Казанда Мусадан малай белән кыз үстөрөп ятучы Рауза белән Зәкия, Мәскәүдә яшәүче Әминә... Өчесе алдында да гаепле итеп сизә Муса үзен. Ләкин берничек тә гаепен юа алмый инде хәзер ул алар алдында. Шигырь багышласа да, аларга барып житмәячәк аның язганнары.

Ул, кайсына багышлап нәрсә язарга дип гасабиланудан тубал булган башын тотып, озак газапланды. Шунда аның янына берни дә язмыйча утыруын күргән Гайнан килеп:

– Нәрсә, Муса абый, язылмыймы? – дип сорады. – Мин үзем дә кеше барында берни дә яза алмыйм. Шигырь ул, күрәсез, үзгә генә калганда, уйларың белән күзгә-күз торып сөйләшкәндә генә туа торгандыр.

– Шулайдыр. Гайнан, шулайдыр. Бик катлаулы булды минем тормыш. Күп булды гыйшык тоткан кызларым. Менә шуның җәзасын күрәм хәзер. Сиңа рәхәт. Гаиләң юк. Сөйгән кызың бар идеме соң? Үз исемен язып чиккән кулъяулыгын бүләк итеп, солдатка озатып калдымы берәр чибәркәй?

– Калды да, Муса абый, юк шул инде аның кулъяулыгы. Югалттым шул инде мин аның бүлгән. Күңлемдә исемә генә саклана да, йөрәк түрәдә аның белән булган кадерле минутлар турында хатирәләр генә яши.

– Шулайдыр. Исемә ничек иде соң? Матурмы?

– Исемдәмени хикмәт, Муса абый?! Үзен яратсаң, исемә дә газиз була инде аның. Дания исемле иде. Мәгънәсе нәрсәне аңлаткандыр инде, дан иясә дигәннәме, Дания дигән ил бар бит, шул ил исеменнән алып куйганнардырмы? Минем үземнең сөңлемә дә әниләр Дания дип исем кушканнар иде.

Гайнан Бәрәңге педагогика училищесының икенче курсында укыган чакта таныша ул Дания исемле кыз белән. Ләкин аларга озак очрашып йөрергә туры килми. 1936 елда, училищени тәмамлап, ул Куян җидееллык мәктәбендә математика укытучысы булып эшли башлый. Бер генә ел йөрешеп калалар да, Дания белән сабуллашмыйча да, Актүбәсенә кайтып китәргә туры килә аңа. Гайнан үзе Казакъстанның Актүбә шәһәрәндә туса да, аның эти-әнисе – әлегә дә баягы шул Куян авылыннан чыккан кешеләр.

Яшьлек мәхәббәте, училищеда уку еллары турында сүз чыккач, Гайнан, яшьлек хатирәләре, гаилә хәлләре турында искә төшереп, Жәлилгә үзенең тормыш юлы хакында сөйли башлады.

– Минем Кормаш бабам Нократ губернасының Уржум өязе Мари-Төрөк волостена кергән Куян авылында яшәүче Бикчәнтәй морза нәселеннән булган. Менә шул Бикчәнтәй морза улларының берсенә Кормаш исемә кушкан. Кормаш – «Корымас», нәселе бетмәс, имеш...

Кормаш бабайның ике улы була: Фәтхулла һәм Фазылбай. Фазылбайга да хатыны Габделхәй һәм Муса атлы ике ул табып бүлөк итә. Муса байның улы Нурмөхәммәт яшъ чагында, бәхет эзләп, Казакъстан якларына чыгып китә. Шунда Актүбә шәһәрәнә барып урнаша. Соңыннан, тормыш корыр вакыты житкәч, туган авылы Куянга кайтып, күршедәге Бәрәңге авылыннан Газизә исемле кызга өйләнә. Мин менә шул мэхәббәттән 1919 елда дөньяга килгән малай булам. Кызганычка каршы, этием бик яшьли – миңа жиде генә яшъ чагында үлеп китә.

– Ятимлектә үскәнсең икән алай булгач, Тукай кебек, – дип куйды Муса.

– Аның ятимлеге куркыныч түгел, аннан да хәтәrrәк хәлләр булды минем өчен. Куян мәктәбендә укуытканда, күршедәге Югары Алашай авылында Нәжип исемле дустым белән фатирда тордык. Шул вакытта, унбиш яшьлек энем Әхмәт, унөч яшьлек Әсхәт һәм ун яшьлек сеңлем Данияне алып, әнием Актүбәдән Куянга кайтып төште. Тормыш авыр, ата-бабадан калган маллар таланып беткән, мескен әнкәй тормышны алып бару өчен олы улы янына туган ягына кайтырга уйлаган. Әмма монда да тормыш бал да май түгел. Житмәсә, Казандагы туганнарыбызны бай балалары дип каһәрли башлаганнар. Әнием, безне дә эзәрлекләrlәр дип куркып, өч-дүрт айдан, энесеңләремне алып, киредән Актүбәгә кайтып китте. Шулай килеп чыкты да. Күп тә үтмәде, мине дә комсомол райкомына чакыртып, «кулак малае булуыңны яшергәнсең» дигән гаепләү ташладылар. Инде нишләргә? Мине дә «халык дошманы» дип утыртып куюлары бик мөмкин. Үзегез беләсез, ул чакта күпме кеше юк ителде. Шуннан соң Нәжип дустым белән киңәштек тә, мин дә Актүбәгә кайтып китәргә булдым. Бергә эшләүче укуытучы Габдрахманнан: «Иртәгә район үзегенә больницага барасым бар иде, мине алмаштырып тор эле», – дип үтендем. Мәктәп конюхы Нигъмәтжан абыйдан иртән Арчага стансага илтеп куюын сорадык. «Ни булды шулай, иртә таңнан юлга чыгып китәрлек?» – дип кызыксына Нигъмәтжан абый. Мин берни дә әйтмәскә уйлаган идем дә Нәжип әйтеп салды: «Гайнанны, районга чакырып, кулак малае булуын яшергән дип гаепләгәннәр», – диде.

«Каян килеп кулак малае булайым, этием миңа жиде яшъ чагында ук үлгән» – дигәч, башка сорашып тормады, рәхмәт яугыры, Арчага илтеп куйды Нигъмәтжан абый. Минем белән бергә Нәжип тә юлга чыкты. Ул Йошкар-Олада курсларда укый иде. Кышкы каникулга жибәргәннәр иде. Без Арчадан Уральскига билетлар алдык. Анда Нәжипнең апасы яши икән. Без аннан, миңа эш белешеп, Чиләбе өлкәсенә Кунашак районына барып чыктык. Бер ай көтәргә куштылар. Кая ул, көтеп утырып буламы соң? Мин Актүбәгә кайтып киттем әнкәй янына, Нәжип – Бәрәңгегә. Менә шундый хәлләр.

– Анда эш таптыңмы соң?

– Анда әйтерсең мине көтеп торганнар – шунда ук дүртенче мәктәпкә директор итеп билгеләделәр. Ел ярым гына эшләп калдым. Анда да күп нәрсәләр эшләргә өлгердем. Укучыларның үзешчән сәнгатен жәелдереп жибәрдек. Хәтта жәйге каникул вакытында Актүбәдә бер клубта мөдир булып та эшләп алдым. Мин бит малай чактан гармунда уйный идем. Жырлап йөрергә дә туры килде.

– Әйбәт! Менә синең алда бер козырь: эсирләр арасынан жырлаучы, музыка коралларында уйлаучы талантларны эзләп табып, концерт төркеме оештырырга һәм агитация эшен жәелдерергә кирәк дип сөйләшкән идек кичә. Бу эшнә үз өстеңә алсаң, әйбәт булачак. Белгән эшең...

1939 елда Кормашны армиягә алалар. Кече командирлар мәктәбен тәмамлап, кече лейтенант дәрәжәсен алырга өлгерми, Фин сугышы башлана. Фашистлар сугыш башлаганда, ул Гомель өлкәсендә хезмәт иткән була. Армиядә радио эшен өйрәнгән белгеч буларак, аны сугышның беренче көннәрендә үк махсус задание белән дошман тылына ташлыйлар. Шул заданиедән әйләнеп кайту насыйп булмый.

– Ярар, Муса абый, озак саттык ләчтитне, сез языгыз. Без дә Баттал белән үз эшебезгә керешик, – диде Кормаш.

Гайнанның сөйләгәннәрен тыныч кына Баттал да тыңлап утырган, ахрысы, ул, сүзгә кушылып:

– Мин монда бер текст эмәлләп куйдым инде, – диде.

– Йәле, йәле, ниләр яздың анда? – дип, Гайнан аның янына барырга урыныннан торган гына иде, авыр тимер ишекнең биген шалтыр-шолтыр китереп, кичке аш-баланда салынган миски һәм чәйнек күтәргән Баязит килеп керде. Муса тәрәзгә күз төшерде. Кышкы көн кыска шул, ни арада көн үткән – тимер рәшәткәләр артында караңгы төшкән иде.

Ике айга якын утырттылар аларны бу кысан камерада, бөтен эсирләрдән аерып. Нишләп аларны гына шулай аердылар? Кем башына килгән эш булды бу? Берсе дә бу сорауга җавап таба алмады. Житмәсә, кесәләрендә булган кәгазьләре дә бетеп китте. Баязит, күпме генә ялынсалар да, кәгазь дә, карандаш та алып кермәде. Шактый ябыктылар. Сакчы күзәтүе астында ишегалдына саф һавага чыгып керүләр дә әллә ни кәефләрен күтәрмәде. Легион төзелеп, «Татар арадашчылыгы» комитеты аны Кызыл Армиягә каршы сугышка әзерләгәндә, аерым бүлмәдә бикләнеп яту аларның эчен нык пошырды. Әле ярый, Октябрь бәйрәме уңаеннан жылыш ясарга өлгереп калдылар. Яшерен төркемдә торучы егетләр алар шикелле кул кушырып ятмыйлардыр дигән уй беркадәр тынычландыра иде. Муса берничә шигырь яза алуына да сөенде. Сугышка чыгып киткәндә салкын тидереп авырып калган кызы Чулпан турында шигырь язды ул.

Дару

Кыз авырды, тәне ут шикелле,
Сулгып-сулгып тибә йөрәге.
Гажиз калды доктор, авыру кызга
Бер дару да файда бирмәде.

Яткан чакта авыру түшәгендә,
Авыр төшләр белән саташып,
Ачылды да ишек, юл киemenнән
Кайтып керде кызның атасы.

Маңгаенда – батыр яра эзе,
Һәм билендә – поход каешы.

Еллар буге кызны зарыктырды
Шул атаның йөрәк сагышы.

Таныш йөзне күреп, кыз елмайды:
«Әти!» – диеп, аңа үрелде.
Шул төнне үк йөздән тире чыкты,
Кызу кайтты, тәне сүрелде.

Гажәпләнмә, доктор, күреп кызның
Дару эчми кинәт савыгуын.
Белмәдеңме жирдә «сөю» дигән
Иң куәтле дәва барлыгын!

Декабрь урталарында аларны аерым камерада чыгардылар. Шул көнне үк, Кормаш яшерен төркем егетләрен барлап, кичен подвалда жыелыш үткәргә сөйләштеләр. Башта сөйләшкәнчә, һәр лагерьда һичшиксез яшерен оешманың биш кешедән торган үзәген төзәргә кирәк дип таралыштылар. Төркем егетләренең күбесен – Зиннәт Хәсәнов, Фоат Сәйфелмөлеков, Фоат Булатов, Фәрит Солтанбәковларны Вуэтрау лагерьна алып киткәннәр иде инде. Гайнан музыкаль капелла оештырырга дип йөри башлады. Мусаны да Вуэтрауга жибәрделәр.

14

«Идел-Урал» легионында Кызыл Армиягә каршы сугышыр өчен дүрт батальон төзеләчәгә һәм аларның кайсы лагерьларда тупланачагы билгеле булганнан соң, яшерен оешма үзенең эшчәнлеген бермә-бер көчәйтеп жибәрде. Легионерларның дошманга каршы нәфрәтен тагын да күтәрү өчен листовкалар чыгаруга игътибар көчәйде. Аларда, бер яктан, фашистларның вәхшилекләре турында язылса, икенче яктан, аларның фронтлардагы уңышсызлыклары хагында хәбәрләр даими бирелеп барылды.

Декабрь урталарында Седльце әсирләрен, милләтенә карап, төрле лагерьларга озата башладылар. Тоткыннар арасында татар әсирләрен Едлино лагерьна жыялар, «Идел-Урал» легионы шунда оештырыла икән дигән имеш-мимешләр таралган иде. Алиш дуслары Газыйм һәм Баязит белән, инде тәмам легионга язылырга дигән фикергә килеп, кайчан Едлинога алып китәрләр икән дип көтеп йөргәндә, аларны бөтенләй төрле лагерьларга таратып ташладылар. Моңа кадәр Чехословакия, Польша, Франция, Голландия лагерьларында булган Газыймны янадан Франциягә озаттылар. Баязитның кая жибәрелгәнән Алиш белмичә дә калды. Ә аның үзен Германиягә жибәреләчәк төркемгә керттеләр һәм гыйнвар башында аларны шундагы Вуэтрау лагерьна илтеп тә куйдылар.

ВуISTRAу дигәнең Берлиннан бер сәгать чамасы ераклыктагы бәләкәйрәк кенә шәһәрчек булып чыкты. Лагерь дигәне дә башкаларына охшамаган: бер-берсеннән ерак та урнашмаган ике лагерьдан гыйбарәт икән. Беренчесе башка лагерьлар шикелле үк чәнечкеле тимерчыбыклар сузылган берничә рәт койма белән уратып алынган. Баш-башларында каланчалар урнашкан. Һәр каланчага эт җитәкләгән автоматлы сакчылар бастырып куйганнар. Гаҗәпләндергәне шул: лагерь бәләкәй, чама белән йөз әсир сыйдырышлы. Бараклары да тәбәнәк, кысан. Монда әсирләр озак тормый, лагерь начальнигы, шәхсән кабул итеп, әңгәмә үткәргәннән соң, милли комитетта эшләргә яраклыларны икенче лагерьга күчерәләр. Начальникның ышанычын акламаганнар төрле лагерьларга озатыла. Легионда хезмәт итәргә яраклы дип табылганнары Едлинога жиберелә. Икенче лагерьда бары тик бараклар гына урнашкан, чәнечкеле чыбыклар да, саклау манаралары да күренми. ВуISTRAуның тагын бер үзгә ягы – биредә әсирләрне эшләтмиләр, бары тик Советлар Союзына, коммунистларга каршы нотыклар сөйлиләр, лекцияләр укыйлар. Германиянең баш мөфтие Галимжан Идриси вәгазьләр укый. Әхмәт Тимер милли мәсьәләләргә кагылышлы лекцияләр алып бара. Кыскасы, монда әсирләрне төрле яклап сынау, аларның Гитлер Германиясенә карата мөнәсәбәтләрен ачыклау, лояльлектә тикшерү үткәрелә.

Лагерьга китерелгән сәгатьтә үк Алиш койкасы янына утыз яшьләр тирәсәндәге бер егет килеп:

– Исәнмесез, Алиш абый, – дип дәште.

– Исәнмесез, – дип җавап кайтарды Алиш. – Танып бетермим. Күрешкәнәбез юк иде шикелле.

– Татар әсирләренең башлыгы мин, Шиһабетдин Нигъмәтуллин булам. Шиһап Нигъмәти дип атый аласыз. Сезнең кебек үк шагыйрь мин. Шигырьләр язгалыйм. Һәр яңа китерелгән әсирнең документлары минем кулдан үтә. Сезне сугышка хәтле үк белә идем. Язучылар бит – милләтнең каймагы. Күз өстендә каш.

– Алай ук дип әйтеп бетереп булмый инде.

– Балалар язучыларын шундый дип әйтергә ярый. Сөз бит – үзегезнең матур әсәрләрегез белән киләчәк буынны тәрбияләүчеләр. Милләтебез сакчылары.

«Нәрсәгә ялагайлана икән бу егет?» дип уйлап куйды Алиш.

– Укытучы кеше мин. Себердән. Омск өлкәсәндәге Речник дигән татар авылыннан. Мәктәп директоры булып эшләдем. Былтыр ноябрь аенда ук пленга төшкән идем. Төрле лагерьлар үтеп, унберенче сентябрьдән бирле ВуISTRAуда менә. Татар әсирләрен «Идел-Урал» легионында хезмәт итәргә эзерлибез.

– Алай икән... – дип куйды Алиш.

– Тагын бар әле монда язучылар – Муса Гомәров белән Рәхим

Саттар эзерлек курслары үтэләр. Берничә көннән Едлинога жиберелергә тиешләр. Татар легионы шунда. Сезде Шәфи Алмас «Идел-Урал» гәзите редакциясендә эшләтергә тели. Мин дә шунда эшләргә дип уйлап торам. Шәфи әфәнде баш редактор итеп куям дип ышандырды. Бергә эшләчәкбез, Алла боерса.

Алишның бу егеткә бик ачылып китәсе килми иде. Әсирләрнең башлыгы итеп тә куелган булгач, бик үк ышанычлы кеше түгелдер дип уйлады.

– Күз күрер, – дип кенә куйды. – Карарбыз. Седльцеда үзен Татар әсирләре комитеты башлыгы дип Әхмәт Тимер дигән кеше чыгыш ясаган иде. Аның урынында кем дисең әле, Шәфи дисеңме?

– Шәфи Алмас.

– Анысы кем тагын?

– «Идел-Урал» легионының башлыгы шул инде. «Татар арадашчылыгы» комитетының башлыгы Һайнс Унгляубе әфәнденең ярдәмчесе.

– Власть алмашынганмыни?

– Әхмәт әфәнде дә икенче лагерьда, булачак легионерларга лекцияләр укый. Ә легионның президенты – Шәфи әфәнде.

– Алай икән... – диде Алиш тагын бер тапкыр, сәерсенеп.

Шәфи Алмас, татар эмигрантлары Әхмәтвәли Мәңгәр әфәнде өендә жыйналып, татар арадашчылыгы комитетында эшләргә Әхмәт Тимер тәкъдим ителгәндә, бу урынга кызыгып калган иде. Әхмәт Тимергә исә бу урын гына аз булып күренгән дә, Узбәк комитеты башлыгы Вәли Каюм хан белән очрашып, төрки халыкларның урта дөләтен төзик дип тәкъдим ясаган. Шәфи Алмас, соңыннан ул дөләтнең башында утырырга өметләнгән Әхмәт өстеннән немецларга әләк язып, аның урынына үзе менеп кунаклаган. Бу хәлләр хакында Алишка икенче көнне Муса Жәлил сөйләде.

Иртәгесен Шиһабетдин Алишны Муса белән Саттар урнашкан баракка илтте. Баракта әсирләр юк диярлек, берән-сәрән генә күренә. Шиһап моны әсирләрнең Галимжан Идриси хәзрәт вәгазьләрен тыңларга беренче баракка китүләре белән аңлатты.

Лагерьда әсирләрне милләتلәре буенча төрле легионнарда бүлеләр икән. «Идел-Урал» легионына тәгаенләнгәнчеләр көнне энә шулай хәзрәт вәгазеннән башлылар иде.

Алиш Саттарны баракка килеп керүгә үк күрәп алды. Алар сугышка бер үк көннәрдә киткәннәр иде. Саттар – Казанда танылган журналист, «Кызыл яшьләр» гәзитендә мәкаләләре, шигырьләре, әдәби тәржемәләре басылып тора. Сугыш башланганда, ул гәзитенен мөхәррир урынбасары вазифасында эшләп йөри иде. Сугышка Алиштан берничә көн алдарак кына китте.

Алиш баракка килеп керүгә, туры янына барып, Саттар белән

кочаклашып күрештеләр. Алиш үзе лагерьларда йөрөп нык ябыккан, йөзен кап-кара сакал баскан, сул аякка аксаклап йөри торган иде. Өстөндө һаман да шул Баязит дустаны үлгән эсирдән салдырып алган иске шинель.

– Алиш, синме?! – диде Шиһапка иярәп килеп кергән эсирнең туп-туры үзенә таба килүен күрәп алган Рәхим.

– Шул үзе, – диде Алиш, Саттарны кочаклаган килеш. – Менә кайда күрешергә язган икән. – Аннары Шиһапка күрсәтеп: – Менә бу иптәш лагерьда Муса Гумеров дигән шагыйрь дә бар диде. Кем ул, мин белмәгән нинди Гумеров атлы шагыйрь бар тагын? – дип сорады.

– Мин ул! – диде шунда Саттар янында басып торган, йөзен сакал баскан, Алиш шикелле үк чыра сөяккә калган тәбәнәк кенә буйлы, урта яшьләрдәге ир. Сугышка кадәрге төптән юан чыккан, нык бәдәнле, һәрчак кырынып, ыспай киенеп йөргән Жәлил белән бу кеше арасында жир белән күк аермасы иде. Алиш аптырап карап торды да, аның йөзөндә Жәлил чалымнарын күрәп:

– Жәлил, синме соң?! – диде.

– Мин, Муса Гумеров! – диде Жәлил, Алишны кочаклап.

Аларны карап торган Шиһап әллә ишетмәде Жәлил дигәнне, әллә аңламый калды, дуслар очрашуына үзенә дә шатлануын белдергән булып:

– Менә очраштыгыз, – диде. – Ярый, сез сөйләшегез. Мин киттем, икенче лагерьдагылар алдында чыгыш ясыйсым бар, – дип, барактан чыгып китте.

– Мин монда Муса Гумеров дип таныттым үземне. Шуңа күрә Жәлил исемен бүтән ычкындыра күрмә берүк, – диде Жәлил. – Йә, сөйлә, ничек эләктең эсирлеккә? Мин сугышка киткәндә, синнән хатлар килгәнә юк дигән иде Оркыяң.

– Нибары ике ай сугышта булырга өлгердем мин, Казаннан 11 августта киткән идем бит. 12 октябрьдә инде Брянск астында чолганышта калып, пленга да төштем. Брянск фронтында сугышучы армия тулысы белән төштөк без. Алитус лагере безнең армия солдатларыннан гына тора иде. Кышкы суыкта, ачыктан хәлсезләнеп, бөтенебез кырылып беттек. Жаным чыкмаган мин генә торып калдым. Лагерьдан-лагерьга күчеп йөри-йөри, Вустрада китереп житкерделәр менә. Ә үзең соң, үзең? Ничек итеп бу хәлгә төштең?

– Һэй, егетләр, сөйләсәң, озынга китә. Мин дә шул, быел февральдә сугышка кереп, 24 июндә Волхов фронтында, без дә шулай ук, армиябез белән дип әйтсәң дә була, чолганышта калып, пленга төштөк. Менә ярты ел йөрүм лагерьдан-лагерьга.

– Икебез бер үк вакытта төшкәнбез икән пленга, – дип куйды Рәхим, Мусаны бүлдереп. – 27 июндә Вязьма районында фашистлар тылына десант итеп ташланган вакытта эләктерделәр безне бөтен группабыз белән. Бер елга якин сугышып йөрәп, шул көнгә операция

уңышсыз килеп чыкты. Ничәмә тапкыр үлемнән котылып калып, шул көнне килеп, бугаздан ала язды әжәл. Һавада чакта ук ата башладылар астан. Десантта хезмәт иттем мин. Кирәк бит, дошманның нәкъ оясына ташлады ул көнне безнең бригаданы самолёт – Угра дигән авылга. Смоленск, Борисово, Берлин лагерьларында булдым. Эләккән көннән үк фашистлар мине диверсант дип шикләнәләр. Шагыйрь икәнәмне белгәч, Шәфи Алмас дигән бәндә «Идел-Урал» гәзитенә эшкә килергә үгетли башлады.

– Минә дә шул гәзиткә жибәрмәкче була икән ул Шәфи, – дип, сүзгә Алиш кушылды. – Минә монда алып килгән Шиһап әйтте. Шиһап үзе дә шунда эшләячәк икән. Баш мөхәррир булып. Мин дә шигырь язам дигән булды хәтта.

– Ә нәрсә, егетләр, эшләрگә кирәк ул гәзиттә, – диде Муса. – Ләкин бу Шиһап белән саграк булырга кирәк. Нишләптер бик шикле кешегә охшаган ул. Шома кешегә. Аның белән артыгын сөйләшмәскә тырышыгыз. Егетләр, бүгенгә хәтле бер-беребез белән очрашканыбыз юк иде. Мин сезгә шуны әйтәм, Демблинда мин Гайнан Кормаш атлы егет белән булдым. Беләсез микән сез аны, ул да шигырьләр яза. Утыз тугызынчы елда очрашкан идек без аның белән. Аңа хәтле дә хат алышканыбыз булды. Мәскәүдә яшәгәндә «Октябрь баласы»на шигырьләр жибәрә иде. Мари АССРдан ул, Бәрәңге районындагы Куян авылыннан. Бәрәңгедә техникум тәмамлап, Казакъстанда, үзе туган Актүбә каласында укытучы, мәктәп директоры булып эшләгән. Утыз тугызынчы елда армиягә киткәндә, Казанда минем янга кереп чыккан иде. Кече командирлар мәктәбендә укып, кече лейтенант дәрәжәсә алган. Аннан соң Фин сугышында катнашкан. Ул Демблинда яшерен төркем оештырган. Башта уйлары әсирләрнең лагерьдан качуын оештыруына булган. Без, алар белән жыелып сөйләшкәч, легиончыларны фашистларның үзләренә каршы сугышырга өндәү белән шөгыйльләнергә кирәклеге турында килештек. Максат – легионны сугышка жибәрсәләр, коралларын немецларга каршы юнәлтәп, аларны юк итеп, партизаннар ягына чыгу. Безне монда калдырмайчаклар. Берлинда Көнчыгыш территорияләр министрлыгы каршында «Татар арадашчылыгы» дигән комитет төзегәннәр. Менә шул комитет шөгыйльләне икән «Идел-Урал» легионын оештыру белән. Комитет каршында «Идел-Урал» дигән гәзит тә чыгара башлаганнар. Безне менә шул гәзит редакциясенә жибәрәчәкләр. Ә легионерларны Едлинога жыйалар. Безгә, Берлиннан торып, дөрөсрәге, лагерьларга йөрәп, Кормаш башлаган эшнә алып барырга кирәк. Кормаш – молодец, тәвәккәл егет, эшнә башлап жибәргән. Безгә, шул гәзиттән файдаланып, эшнә колачлырак, активрак алып барырга кирәк булачак. Листовкалар чыгарып таратырга. Аннан соң без Кормаш белән сөйләштек, легионерлар арасында концерт куеп йөрер өчен бригада оештырырга кирәк. Гайнан аны үзе оештырырга булды,

музыкаль капелла итеп. Бу өлкәдә дә таланты бар икән. Мин үзем дә мандолинода уйныйм бит. Гайнан анда шактый егет тапкан инде. Ышанычлы, үзезнең егетләр. Абдулла Батталны беләсездер, безнең Салих Баттал дусның бертуган энесе.

– Ул да плендамыни? – диде Алиш, уфтанып. – Беләм мин ул егетне. Абыйсы кебек бик тәвәккәл егет. Кирелеге дә бар.

– Аның каравы, дәрәс егет! – диде Рәхим. – Аллы-артлы сөйләп, койрык болгап йөрми.

– Гали Корбанов, Фәрит Солтанбәков, Фәт Сәйфелмөлеков... Болар да – ышанычлы егетләр...

Муса, яшерен эштә таянырлык егетләр дип, белгән дусларының исемнәрен саный башлауга, Идриси хәзрәт вәгазен тыңларга күрәшә баракка киткән әсирләр кайта башлады. Алар артыннан ук Шиһаб Нигъмәти кереп, әсирләрнең исемнәрен атап, берәм-берәм лагерь начальнигы оберштурмфюрер Френцельнең аларны үз хозурына чакыруы хакында белдерде. Беренче булып очрашуга Жәлил китте.

Френцель бүлмәсендә начальникка каршы урындыкта жәеләп, Шәфи Алмас утыра иде. Мусаның аны бер тапкыр күргәнә бар. Демблинда чакта милли комитет рәисе Әхмәт Тимер белән әсирләрне легионга язылырга үгетләп килгәннәр иде. Ә бу юлы үзе легион башлыгы булып, дәрәжәсен беләп кенә, түр башына менеп кунаклаган. Яннарында тагын бер егет – тылмач. Мусаның моңа кадәр күргән-белгән кешесе түгел. «Татар арадашчылыгы» комитетының башлыгы һайиң Унгляубеның тәржемәчесе булып йөрүче Гәриф Солтанов атлы татар егете. Уфа педагогика институтында укыган, татар теле буенча белгеч, немец телен дә яхшы үзләштергән булган.

Сөйләшүне исәнләшү белән Шәфи Алмас башлады.

– Ничек хәлләрегез, Муса әфәнде? Лагерь житәкчеләгенә дөгъваларыгыз юкмы?

– Тоткынның хәле ничек булырга мөмкин? Күрәп торасыз, кыяфәтем мактанарлык дип әйтә алмыйм.

– Бик әйбәт түгел кебек шул. Лагерь житәкчеләге куйган таләпләрне төгәл үтәсәгез, безнең тәкъдимнәргә каршы килмәсәгез, яхшырыр хәлсәгез, Алла боерса.

– Нинди таләпләр куясыз, нинди тәкъдимнәр ясайсыз бит. Үтәп булырлык булса, каршы килмәбезд.

– Таләпләр әллә ни катлаулы түгел. Куркырлык берни дә юк. Вустрәуга сезне милләтебезнең талантлы улы, татар язучыларының башлыгы булып торган, оештыру сәләтенә ия кеше буларак китердек. Юкка йөрисез үзегезне Муса Гумеров атлы кеше дигән булып. Жәлил икәнсәгез дә, Советлар Союзында ниләр белән шөгыльләнгәнсәгез дә безгә бик яхшы мәғлүм. Мин бит сезне, Муса әфәнде, Демблин лагерьнда беренче очрашкан көннән бирле беләм. Шунда, лагерь

начальнигынан алып, эсирләр исемлеге белән танышканда, сезнен документлардан Оренбургтан икәнегезне күргәннән соң, кызыксынып китеп, жентекләбрәк карагач, үземнең Оренбургта яшәгән елларны хәтерләдем. Мин бит сәүдәгәр кеше. Эттигез Мостафа абзый Жәлиловны яхшы белә идем. Ул да сәүдәгәр иде. Шәхси эшегездә бу фактны күрсәтмәгәнсез күрсәтүен. Ләкин сәүдә эшендә Мостафа абзый белән безнең юлларның берничә мәртәбә кисешкәне булды. Хәтердә әле, унөчөнчә елда Мостафа агай төрмәдә дә утырып чыккан иде. Сөз әле ул чакта бала-чага гына булгансыздыр. Менә шундый танышымның улы булганга, үзегезгә ярдәм итәсе килү теләге белән дә комитетта эшләргә киңәш бирергә уйлаган идем, Муса туган. Бераз адәм рәте керер үзегезгә. Карагыз инде, нинди хәлгә төшкәнсез лагерь баландасы чөмереп кенә яшәп...

Октябрь революциясеннән соң Төркиягә качып котылган эмигрант Шәфи Алмасның этисе Мостафа агай белән тормышта юллары кисешкән булуына ышаныргамы-ышанмаскамы дип уйланып утырды Муса, аның дәлилләрен тыңлаганда.

– Яхшы беләсез, Германия Россияне тар-мар итеп ташлагач, аның территориясендә шунда яшәгән халыкларның мөстәкыйль үз дәүләтләре төзеләчәк. Шуларның берсе безнең «Идел-Урал» жәмһүрияте булчак, Алла боекса, – дип, нотыгын дәвам итте Шәфи. – Эсирлеккә төшкән барлык солдатларның да Сталин тарафыннан «халык дошманы» дип игълан ителүен дә яхшы беләсездер дип уйлыйм. Әгәр Россия жиңсә, халык дошманнарын ни көткәнән сезгә әйтеп торырга кирәк түгелдер. Утызынчы елларда аларның гомерләре ни белән чикләнгәнлеге шулай ук сезгә, бигрәк тә язучы халкына яхшы мәгълүм. Менә шул рус иле дошманнары Германия жиңсен һәм киләчәктә үз милли дәүләтләрен төзи алсыннар өчен Германиягә ярдәм күрсәтергә тиеш дип уйлыйбыз. Ә сездән, Муса әфәнде, безгә шул эшне оештыруда булышлык итүегез сорала. Бу безнең тәкъдим дә, таләп дә.

Муса Шәфи Алмасның озын һәм ялыктыргыч бу нотыгын дәшми генә тыңлады. Аннары жавап бирәсе урынга сүзен сорау белән кайтарды:

– Миннән нинди ярдәм сорала соң, Шәфи әфәнде? Мылтык тотып, Кызыл Армия солдатларына каршы китәргәме?

– Кулына мылтык тоттырырга егетләр житәрлек, Муса әфәнде. Сөз шул егетләргә ни өчен бу сугышка барырга кирәклегең аңлату эшен алып барырга тиеш буласыз. Моның ике юлы бар: беренчесе – эсирләр арасында нотык тотып, әңгәмәләр үткөрү. Икенчесе – газета чыгару. Без милли комитет каршында «Идел-Урал» дигән газета да чыгара башладык. Менә шул матбаганың мөхәррире вазифасын сезгә тапшырсак дигән идея.

– Бу эштә тагын бер бик үтемле юл бар, Шәфи әфәнде.

– Әйтеп бак. Нинди юл икән ул?

– Кеше күнеленә үтеп керә торган иң үтемле корал – ул жыр, Шәфи әфәнде. Жыр ул – кеше күнеленен иң нечкә кылларын тибрәтә, бәгырьләрне айкап чыгара торган илаһи көчкә ия корал! Концерт бригадасы төзеп, әсирләр алдында чыгышлар ясап йөрүдән дә уңышлы үгет-нәсихәт булмас.

Бу киңәш Шәфи Алмасны, чынлап та, кызыксындырып җибәрде. Ул үзе дә, кәефе кырылган мизгелләрдә, кулына гармун алып, милли җырларыбызны исенә төшереп моңланып утырырга ярата торган иде.

– Эшебездә концерт кичәләре оештыруны да читтә калдырмабыз. Ләкин сезгә шулай да гәзит эшен җайга салуны тапшырсак, каршы килмәсәгез иде, Муса әфәнде!

– Мин концерт куюны легион оештыру эшендә нәтиҗәле бер юл дип кенә әйтергә теләдем. Ә гәзит чыгару өчен миннән башка да кадрлар табып булыр дип уйлыйм, Шәфи әфәнде. Абдулла Алиш, Рәхим Саттар, Әхмәт Симаев, Абдулла Баттал... Боларның һәркайсы – гәзит чыгару эшендә азу теше чыгарган егетләр. Ә мин легионга солдатлар туплау буенча ярдәмемне Вустрау лагеренда торып та күрсәтә алырмын дип уйлыйм. Лагерьга китерелгән һәр егет белән сөйләшеп, аларны сайлап алуда катнашсам, башкача шуннан да зур ярдәм китерә дә алмас идем, Шәфи әфәнде, – диде Муса, ышандырырлык итеп.

Шәфи, беркадәр уйланып торганның соң:

– Ә нәрсә, уйлап карарга кирәк, – дип куйды һәм үзе үк Мусаны хәзергә лагерьда калдырып торырга кирәклегенә турында тәкьдимен оберштурмфюрер Френцельгә тәрҗемә итәргә тотынды.

Мусадан соң Шәфи Алмас янына Алишны керттеләр.

– Балалар язучысы Абдулла Алиш син буласың инде алайса, – диде Шәфи, Абдулла лагерь начальнигы бүлмәсенә килеп кергәч тә.

– Мин булам.

– Бик әйбәт. Минне беләсездер инде. Шәфи Алмас абзаң булам. Казан арты татарларыннан мин, Төбьҗаз якларыннан, Олы Солабаш дигән авылдан. Ишеткәнең бардыр бәлкәм?

– Ишеткәнем генә түгел, күргәнем дә бар авылыгызны, Шәфи абзый. Шуң авылдан бер дуслым бар иде. Мин үзем Болгар якларыннан. Көек дигән авылдан.

– Олы Солабаштан булган дуслың кем атлы соң? Мин белгән-мазар кеше баласы түгел микән?

– Галимҗан Мөхәмитшин исемле егет иде.

– Нишләп иде? Мәрхүммени? «Иде» дип сөйлисең.

– Мәрхүм шуң. Утыз жиденче елда «халык дошманы» дип атып үтерделәр. Бик якын дуслар идек. Бергә-бергә балалар өчен журнал чыгардык. «Пионер кәләме». Әтисе Мөхәммәтша исемле абзый иде.

– Мөхәммәтша дисең... Мөхәммәтша. – Шәфи шулай дип кабатлады да, беркадәр уйланып, искә төшерергә тырышып торды

һәм шатлыклы тавыш белән: – Галимулла хәзрәт малае! Яшты! – дип куйды һәм искә төшерүен дәвам итте: – Сигез йөз сиксэн бишенче елгылар без. Аның ул малае... кем дисең әле исемен?..

– Галимжан.

– Ие, менә шул Галимжан унберенче елда туып кына калган иде әле, мин авылдан Оренбург якларына чыгып киткәндә. Мөхәммәтша үзе мулла малае иде бит ул – Галимулла хәзрәт малае. Әтисе кебек үк бик укымышлы егет иде. Кече Солабашта, Хәсәнгата Габәши хәзрәтләрә мәдрәсәсендә укып, дин белеме алган мөезин.

– Мин аларын ук белмим, Шәфи абзый. Сөз үзегезне Олы Солабаштан дигәнгә генә искә төшерүем.

– Йә, ярар, Абдулла туган, син немец телен белмисеңме алай-болай?

– Сукалым бераз. Институтта укыганда өйрәнә башлаган идем. Тәмамлап кына булмады институтны, фашистлар сугыш башладылар. Өзелеп калды укучым.

– Син алай каты бәрелмә әле ул немецларга. Менә шуларның ярдәме белән үзебезнең жәмһүриятебезне төзеп булмасмы дип йөрибез ләбаса. Менә шул, немец телен сукаласаң бераз, безнең өчен бик кирәкле кеше булып чыгасың. «Идел-Урал» легионының үз гәзитен чыгара башлаган идек бит. Менә шул гәзиткә немец теленнән тәржемәчә кирәк.

– Булдырырмын микән соң?

– Булдырырсың. Безнең анда егетләр бар. Телен беләләр, яза белүләре генә чамалы. Язучы кеше булуы кирәк безгә тәржемәченең. Менә синең шикелле.

Лагерь начальнигы янында Шәфи Алмас белән очрашудан соң Алиш белән Саттарны икенче лагерьга чыгардылар. Монда шартлар күпкә үзгә, әсир икәнәңне күрсәтеп торган буй-буй сырлы киёмнән йөрүчеләр дә күренми. Әйтерсең лә фашист солдатлары хезмәт итә торган хәрби частка алып килгәннәр. Алишларны, өсләреннән анадан тума чишендереп, мунча кебек жиргә алып кереп, душ астында яхшылап юындырдылар. Чәч-башларын, сакал-мыекларын кыркып алдылар. Юынып чыгуга, кулларына өр-яңа киёмнәр тоттырдылар. Ул киёмнәрне киеп алгач, кыйган да куйган – Германия армиясе солдатлары булдылар да куйдылар. Фашист солдатына охшап калган Алиш үзен уңайсыз хис итте. Аның гимнастёркасындагы петлицаларын, погоннарын йолкып алып, жиргә салып таптыйсы килеп китте. Ләкин нишлисең, алга куйган бурыч аларны энә шулай кешелекнең жирәнгеч дошманы киёмнәреннән йөрергә мәжбүр итә иде.

Икенче лагерьда да озак тотмадылар, Шәфи Алмаска «Идел-Урал» газетасында әдәби хезмәткәр вазифаларын башкарырга ризалык биргән Алиш белән Саттарны берничә көн Әхмәт Тимер һәм Галимжан Идриси вәгазъләрен тыңлаттылар да, татар комитетында

хезмэт итэргэ эзер кадрлар буларак, февраль башларында Берлинга озаттылар. Ә Жәлил Вустрауда торып калды. Ул шуннан торып, Едлинода оештырылган «Идел-Урал» легионының беренче декабрьдә төзелгән 825 нче батальонына жибәрелә торган татар егетләре белән яшерен сөйләшүләр алып барды.

Шәфи Алмас белән Әхмәт Тимер лагерьларда йөрөп, әсирләр арасыннан Комитетта һәм редакциядә эшләргә дип Кави Ишмури, Сабит Кунафин, Гариф Солтан, Афзал Фәтхиев, Кыям Галиев, Рәүф Вафа, Галим Бахтиков кебек шикле бәндәләрне жыеп тутырганнар иде инде. Ә Муса Жәлил, Абдулла Алиш, Рәхим Саттарлар Шәфигә легионерлар алдында комитетның абруен күтәрер өчен, пропаганда алып барганда, исемнәре бөтен татар халкына мәгълүм шәхесләренң аның командасында булуы белән мактаныр өчен кирәк иде.

15

Шәфи Алмас Алиш белән Саттарны беренче вакытта яшәп торырга үзенң Берлинның урта бер жирендәге Хафельштрассе¹ дип аталган урамындагы алты катлы, 248 бүлмәле йортына алып кайтты. Ул аларны төрле бүлмәләргә урнаштырды. Редакциянең генә түгел, «Татар арадашчылыгы» комитетының башка хезмәткәрләре дә биредә яши торган булып чыкты.

Редакция үзе Ноенбург урамындагы 14 нче йортта урнашкан иде. Алишлар көн сасен, Берлинның үзәк урамнарын карый-карый, шунда эшкә йөрергә тиеш булдылар. Бу аларны канәгатьләндерә, күпмедер иреккә йөрергә, кешеләр күрергә, аралашырга мөмкинлек бирә иде.

Шулай бер көнне Алиш эштән кайтышлый юл уңаенда бәләкәйрәк кенә бер кибет-бакалеягә сугылды. Кесәсендә акчасы да юк, бер кызык өчен, ниләр белән сату итәләр, бәяләр нинди икән дигән кызыксынутан керде. Шунда бер мөгжиза булып алды. Алиш, кибетчеләргә игътибар итмичә, прилавкада ниләр барын карап йөри башлаган иде, тегеләр аны эше юктан үтеп барганда вакыт үткәрер өчен генә кәргән немец солдатты дип уйлап, ризасызлыкларын белдереп, үзара татар телендә сөйләшә башладылар:

– Эше беткән бер солдат кисәгенен, – дип куйды боларның өлкәнрәк яшьтә күренгәне. – Сора әле, ни-нәмәрсә кирәк икән?

– Was brauchen Sie?²

– Бернәрсә дә кирәкми, кызыксынып кына кердем, ниләр саталар икән дип, – диде Алиш татарчалап, тегеләрне шаккатырып.

– Менә сиңа мә, үзәбезнең егет икән бит! Әсир татар солдатларынан татар легионы төзелә икән дигәннәрен ишеткән идем. Шул легион солдатумы әллә син, улым? – дип сорады өлкән яшьтәге кибетче.

– Әйе.

¹ Штрассе – немецча урам дигән сүз.

² Сөзгә нәрсә кирәк?

– Шулай ирекле йөртәләрмени үзегезне?

– Легионның житәкчеләре утырган бинада легионерлар өчен татарча гәзит чыгарыла. Менә шул гәзиткә бирелә торган мәкаләләргә немец теленнән татарчага тәржемә итү белән шөгыльләнәм. Тылмач мин. Тәржемәче.

– Эшләвен эшләтәләр икән дә. Ашау ягы такы-тоky булырга охшаган. Бигрәк ябык бит син, улым, – диде абзый, Алишның кыяфәтенә карап. – Ач тоталар мәллә?

– Ел ярым лагерьдан-лагерьга күчереп йөрттеләр. Әле дә исән калдым дип шатланам.

Шунда абзый, яшрәк кибетчегә борылып:

– Улым, бар әле, өйдәгеләргә әйт, кунак бар, табын эзерләгез диген, – диде.

Улым дигәне, бер сүз дә әйтеп-нитеп тормыйча, прилавка артындагы ишектән эчкә кереп китте. Күрәсәң, болар кибетнең үзендә үк яшиләр иде бугай. Азык-төлек, эчемлек-сулар, кондитер әйберләре белән сату итәләр икән.

– Берлин уртасында нинди татар абзыйлары сату итеп ята дип аптырап калгансыңдыр. Ундүртенче елгы сугыш вакытында пленга төшкән идем дә, Россиягә кайта алмыйча, шушында торып калдым. Инкыйлабтан соң эмиграциягә китеп котылган бер татар баенның кызына өйләнеп, менә шушында яшәп ятабыз. Хафиз атлы мин. Бу егет – улым, Фәттаһ исемле. Бергә кибет ачып, бакалея белән сату итәбез. Кызым да бар. Кияүдә түгел, үзәбезнең кеше килеп чыкмасы дип өметләнәм. Сине күргәч, Аллаһы Тәгалә сине миңа кияү итеп җибәрмәде микән дип уйлап куйдым әле.

– Өйләнгән кеше шул мин, Хафиз абзый. Ике улым бар.

Шул вакыт өйгә керә торган ишектә абзыйның улы күренде. Алиш, чамалап, абзыйны әтисе Габделбаридан бер ун-унбиш яшыкә кечерәк бугай дип уйлады. Ә улы Фәттаһ егерме яшьләр тирәсендәгә бер егет иде.

– Әти, өйгә үтегез, анда сезне көтәләр, – диде Фәттаһ.

Шунда кибет ишеге ачылып китте, ике полицаи килеп керде. Икесенең дә беләкләрендә свастика төшерелгән кара тасма. Кибеткә килеп кергәч тә, полицайлар Алишка игътибар иттеләр һәм, уң кулларын алга сузып, «Хайл Гитлер!» дип, фюрерларына исәнлек теләделәр. Алишка да аларга кушылып, Гитлерга исәнлек теләргә туры килде. Шуннан соң, өлкәне булса кирәк, аннан документын сорады:

– Ihre Unterlagen!³

Алиш түш кесәсеннән үзенә бирелгән немец паспортын чыгарып күрсәтте.

– Ja, Legionär. Was machst du zu dieser Zeit?⁴ – диде полицаи.

³ Документыгызны күрсәтегез!

⁴ Аһа, легионер. Бу вакытта нишләп йөрисез биредә?

Хафиз абзыйга үзенең ниндидер легионер белән танышлыгын полицайларга белгертергә ярамый иде, әлбәттә. Ул моны аңлап, Алишка немец телендә:

– *Kommen Sie morgen vorbei, wir backen morgen Brot nach Ihrer Bestellung*⁵, – диде.

Алиш абзыйның хәйләсен аңлады һәм: «*Gut*»⁶, – дип чыгып китте. Өйгә кайкач, Алиш күргәннәрен Рәхимгә сөйләде.

– Юл уңаеннан бакалея кибетенә сугылган идем. Беләсеңме, кемнәрне очраттым?

– Кемнәрне?

– Үзебезнең Казан татарларын.

– Каян килеп чыккан алар монда?

– Үзләреннән сорашырсың. Ачыклап бетереп булмады. Полицайлар килеп керде дә сөйләшеп бетерә алмыйча калдык. Чәй табыны эзерләгәннәр иде. Чыгып китәргә туры килде киbettән. Иртәгә икәү барып сыйланып кайтырбыз. Безнең эштә дә ярдәмнәре тиеп куюлары бар ул якташларның. Беркемдә дә шик уятмый торган очрашу урыны итәргә мөмкин аларның кибетен.

– Яхшы булыр иде.

Ләкин икенче көнне Хафиз абзыйларга бару насыйп булмады.

14 февральдә Едлинода «Идел-Урал» легионының беренче батальонын зур тантана белән Кызыл Армиягә каршы сугышка озату булды. Гайнан Кормашның капелласы зур концерт куйды. Легион башлыклары, «Идел-Урал» легионы президенты Шәфи Алмас, көнчыгыш министрлыгыннан легион эшләре буенча бүлек мөдире профессор фон Менде «дулкынландыргыч» нотыклар тотты.

Яшерен оешма егетләре, батальонының сугышка китәсе билгеле булгач ук, легионерлар арасында аңлату эшен жәелдергәннәр иде. Батальонның команда составы тулысынча немецлардан гына торса да, татар легионерлары немецчаны аңламаганлыктан, һәр отделениегә командирлар итеп Кызыл Армия офицерлары булган эсирләр арасыннан да егетләр билгеләнгән иде. 14 февральдәге озату вакытында батальон алдына Белоруссиянең Витебск районы тирәсендәге урманнарда фашистларга каршы сугышлар алып баручы партизан отрядын юк итү бурычы куелды. Яшерен оешма егетләренен тырышлыгы белән батальон партизан отряды урнашкан урманнарда барып житкәч, немец командирларын юк итеп, коралларны үз кулларына төшереп, легионерлар алдан алып барган сөйләшүләр буенча партизаннар куйган барлык таләпләрне дә төгәл үтәп, 22 февральдә тулысы белән Витебск партизаннары ягына чыктылар. Бу фашистларның бик зур уңышсызлыгы иде.

Бу уңышсызлыкка иң тирән борчылу кичергән кеше Шәфи Алмас

⁵ Иртәгә керегез, сез сораган икмәкне иртәгә пешереп куярбыз.

⁶ Яхшы.

булды. Шәфи «Арадашчылык» комитетында яшерен оешма эшләвен сизенә иде. Аларның «Идел-Урал» гәзите редакциясенә кереп оялауларын да чамалый иде.

Уңышсызлыкны Шәфи Алмастан битәр Германиянең Көнчыгыш территорияләр министрлыгында бик авыр кичерделәр. Татар легионында эшләре барып чыкмагач, моннан соң бер батальонны да Советлар Союзына каршы сугышка жибәрмәскә дигән карарга киленде. Хайнц Унгляубе Шәфи Алмасны утлы табага бастырып орышты бу хәлләрдән соң. Шәфи, үз чиратында, «Арадашчылык» комитеты вәкилләренә тетмәсен тетте. Моңа, әлбәттә, аларның берсенең дә исе китмәде, бары тик эчтән шатландылар гына. Бер куркыныч бар иде: тикшерү, шымчылык итүләр көчәячәк. Алны-артны карап йөрергә, саклыкны көчәйтергә кирәк булачак.

«Идел-Урал» гәзитенә соңгы санында Алишның Сталинград сугышы турында мәкаләсе бар иде. Ул анда, Совинформбюро хәбәрләреннән файдаланып, Кызыл Армиянең фашистларга каршы аяусыз сугышуы, немецларның уңышсызлыклары хакында язган иде. Кайсыдыр шул язманың эчтәлеген «Татар арадашчылыгы» комитетының башлыгы Хайнц Унгляубега житкәргән. Анысы, үз чиратында, Шәфи Алмасны үзенә чакырып сүккән иде. Шәфи исә редакциядә, барысын да үз кабинетына жыеп, хәтәр генә сөйләшү үткәрде.

– Алар өчен тырышып йөрисең, исән булсыннар, гаиләләре, балалары янына исән-имин әйләнеп кайтсыннар дип тырышасың, ә алар синең йөзегә пычрак аталар! Редакциядә эшли башлагач, йөзегезгә кот кунды бит! Кешегә охшап киттегез. Йөзгә кызыллык китерәсез! Кем кушкан сезгә шундый мәкалә язарга?! – дип, башта барысын бергә сүтеп пыр тузынды. Аннары аерым-аерым орышырга тотынды. Барыннан да бигрәк мәкалә авторы Алишка бәрелде: – Мин сине язучы кеше дип хөрмәт итеп шундый вазифага урнаштырдым. Ә син биткә төкерәсең! Оятың да юк!

Шәфи Алмасны ул, бер генә дә каршы сүз әйтмичә, тыныч кына тыңлады. Аның шулай, бер дә исе китмичә, битараф кыяфәт чыгарып утыруы Шәфинең ачуын торган саен кабартты. Ачудан ул, алдында яткан газетаны йомарлап, Алишның битенә атты. Аннары карашын Саттарга күчерде:

– Син дә мык астыннан астыртын гына елмаеп утырма! Синең язмаларың да саруын кайната немец дусларның. Нәрсә әйтергә теләдең син ул «Вакытлыча дуңгыз да кияү була ала» дигән мәкаләңдә?! Кемне дуңгыз белән чагыштырасың анда?! Эшлисегез килмәсә, китегез! Кадеремне белмәсәгез, берегезне дә тотмыйм! Әнә, барыгыз, Франциягә, Голландиягә озатырга батальоннар әзерлиләр анда! Россиягә кайтып, үз Ватаныгызны төзәргә теләгегез юк икән, олагыгыз шунда!

1942 елның ноябрәндә чыга башлаган атналык «Идел-Урал» газетасы редакциясен, чынлап та, яшерен оешманың үзәгенә эверелде дип әйтергә мөмкин иде. Дөрөс, биредә яшерен оешма утырышларын үткәргән кеше булмады. Ләкин оешманың төп эше – газетада Кызыл Армия гаскәрләренә фашистларга каршы сугыштагы каһарманлыкларын чагылдырган мәкаләләр бастырып, әсирләрнең рухын күтәрү, легионерларны, сугышка кергәч, фашистларга каршы күтәрелергә чакырган листовкалар бастырып тарату нәкъ менә биредә, баш мөхәррир Шәфи Алмасын борын төбөндә алып барылды. Алиш белән Рәхим Саттар бу эшнең төп башкаручыларына әйләнде. Элек листовкалар кулдан языла һәм аларны ишәйтү шактый чetерекле, мәшәкәтле була иде. Ә бер төнне хәтта кулдан язылган листовкаларны легионерлар яшәгән баракларның стеналарына ябыштырып йөргәндә төнгә патруль, беренче батальонның егерме солдатын эләктереп, кулга алган иде. Аларның барысын да, легионнан чыгарып, лагерьларга озаттылар. Алиш белән Саттарның нинди эшләр майтарып ятканын Шәфи Алмас кына түгел, алар белән бер бүлмәдә утырып эшләгән аның урынбасары Кыям Галиев белән хезмәткәрләр Рәүф Вафа, Галим Бахтиков һәм Кави Ишмури да сизенмиләр кебек иде. Ә менә Алишның Сталинград сугышы турындагы мәкаләсен һайнц Унгляубега кем житкәргән – монысы билгесез. Бергә эшләгән хезмәткәрләрдән шикләнмәсәләр дә, кемдер, димәк, бар, аларның нишләгәннен белеп, фашистларга ирештереп тора. Алиш аны Кави Ишмури булырга мөмкин дип шикләнә иде. Шәфи Алмас кабинетыннан чыккач, ул аның кылларын чиртеп карарга булды. Ул утырып эшли торган өстәл янына килде дә аның үзенә генә сер ачкан кебек:

– Газетага мәкалә язарга да куркып торырсың хәзер моннан соң. Тукай турында мәкалә язган идем. Аны да гаепкә алырлар микән инде? – диде.

– Тукай турында язуның нинди гаебе булсын, – диде Ишмури янындагы өстәл артында утыручы Галим Бахтиков. – Ул бит фашистларга карата бернинди мөнәсәбәтә булмаган милли шигырьләр язган шагыйрь. Шүрәленең бармагын бүрәнә ярыгына кыстырган Былтырны фашистлар белән тиңләсәң генә инде. Бик әйбәт булыр, легионерларның милли хисләрен уяту өчен бер дигән тема.

– Мин дә шул фикердән чыгып язган идем аның турында. Гомумән, татар әдипләре турында күбрәк язарга кирәк дип уйлап торам, – диде Алиш.

Икенче көнне аны үз кабинетына Шәфи Алмас чакыртып алды. Ишектән керә-керешкә, шымчының кем булуы хакында ике уйларга урын калдырмыйча, әле гәзиттә басылып чыгарга өлгөрмәгән мәкалә турында маңгайга бәрәп:

– Йә, нәрсә яздың инде Тукай турында? – дип сорады.

– Тукай – милләтебезнең бөөк улы, кыска гына гомерен сөөкле халкының язмышы турында кайгырткан шигырьләр язуга багышлаган шагыйрь дип яздым, – диде Алиш. – Тагын ни язарга була аның турында?

– Сез язарсыз, әкият язарга оста бит сез!

– Ишмури кебек шымчыларыгыз язмаганны да язды дип сөйләп йөри анда, – диде Алиш, Тукай турында мәкалә язуы хакында Шәфигә кем житкерүен белгәнән сиздерергә теләп.

– Язды бит инде беребез Тукайны да татарның өч йөз ел буге рус белән дус, туган булып, тел, лөгать вә әхлак алмашып яшәве турында жырлаган шагыйрь дип.

Алиш Шәфинен кем турында әйткәнән шунда ук аңлап алды. Рәхим Саттар үзенең бер мәкаләсендә, рус һәм татар халыкларының бердәмлеге, аларның максатларының урта булуы хакында язып, Тукайның «Олуг юбилей уңае белән» дигән шигырен шуңа мисал итеп китергән иде. Хәтта аның бу шигырен газетада тулысы белән бастырып та чыгарды. Шәфи үзе газетаны укып бармаса да, Кави Ишмури кебек шымчылары анда басылган һәр язма турында көнәсәгәте белән аңа житкереп торалар иде.

16

Беренче батальонның партизаннар ягына чыгуын ишеткән Муса Жәлил, Вустраудан Берлинга күчерүләрен сорап, «Татар арадашчылыгы» комитеты житәкчелегенә мөрәжәгать итте. Аны лагерьдан Шәфи Алмас үзе барып алды. Мусаның Берлинга килүенә ул үзе дә шатланган иде. Чөнки редакциядәгеләрнең эше аны канәгатьләндерми. Газетада әледән-әле аның кәефен төшерә торган язмалар чыгып тора. Лагерьларда, легионерлар арасында листовкалар таратыла. Шәфи беренче батальонның партизаннар ягына чыгуында газета чыгаручыларның да катнашы бардыр дип шикләнә иде. Эш башына Муса Гомәров утырса, бу хәлләргә чик куелыр иде дип уйлады ул. Киресенчә, редакциядә барган бөтен диверсион эшчәнлекнең башында Муса утырадыр дигән уй аның башына да кереп карамый иде. Ул Мусаны, бөтен шартын туры китереп: гражданский киёмнәр – костюм-чалбар киендереп, кулына Германия гражданы паспорты тоттырып, фюрерга тугрылык анты бирдереп, үзенең Хафельштрассе урамындагы йортына алып кайтты. Вакытлыча яшәп торырсың дип, аның икенче катында яшәүче Галим Бахтиков бүлмәсенә урнаштырды.

– Галим әфәнде, таныш булыгыз, бу әфәнде Муса Гомәров була. Вакытлыча, үзенә аерым бүлмә булганчы, сезгә бер-ике көн аның белән бергә яшәп торырга туры килер, – диде ул, Бахтиков бүлмәсенә килеп кергәч, аны Жәлил белән таныштырып.

– Бик әйбәт, бөтенләйгә яшәп калса да, сүзем юк. Югыйсә

ялгыз яшәү бик күңелсез. Бер-беребезгә иптәш булырбыз, – диде Бахтиков. – Барыбер бер үк эшнә башкарачакбыз.

– Ярар, бүген ял итегез, Муса туган, – диде Шәфи. – Иртәгә, редакциягә барып, эш урыныгыз белән танышырсыз. Хәзергә сау булып торыгыз. Ял итегез. Иртәгә зур эшләр көтә.

Шәфи Алмас сабуллашып чыгып китте. Муса Бахтиковтан Шәфи Алмас йортында тагын кемнәр яшәве турында кызыксынды:

– Бу йортта тагын кемнәрне күрергә була безнең комитеттан?

– «Татар арадашчылыгы»ннан барысы да биредә. Күршәдәгә бүлмәдә – Алиш белән Рәхим Саттар. Алардан ары – Кави Ишмури. Күршеләре өстеннән шымчылык итәр өчен махсус урнаштырды аны Шәфи.

– Итсә итәр, кереп, күрешеп чыгыйм әле үзләре белән, – дип, Муса Алишлар бүлмәсенә керергә жыенды. – Кайсы як күршәдә алар?

– Уң якта.

Алиш белән Рәхим Мусаны үзләре дә көтеп утыра иде.

– Озакладың, – диде Алиш, ул килеп кергәч тә. – Ишмури күрдә микән инде?

– Ә нәрсә, кем кемгә кермәс?!

– Безнең кайда, нишләп йөргәнне, кем белән очрашканны, нәрсә сөйләшкәнне көннекен-көнгә житкереп тора, мәхлук. Тиз генә сиздермичә чыгып китәргә кирәк, күрмичә калсын да бүлмәдә сөйләшеп утыралар дип уйласын, – диде Саттар.

– Чыгып китеп кая барасың? Бүлмәдә генә сөйләшеп утырсак, тыныч булмасмы? – диде Муса.

– Барып киләсе жир бар. Ничә көн инде сине көтеп утырабыз, бергә-бергә барып килергә иде дип.

Алиш шулай диде дә, шунда ук Мусаны жиңеннән алып, шыпырт кына ишекне ачып, коридорга чыгып китте. Аларның тавыш-тынсыз коридор ишеген ябып чыкканнарын көтеп торды да алар артыннан ук Саттар да урамга ашыкты.

– Кая жыендыгыз? Кем көтеп тора? Сөйләшәсе сүз бар иде, – диде Жәлил.

– Бер кибеткә барып килергә кирәк, – диде Алиш, Мусада кызыксыну уятып.

– Нинди кибет тагын? Нәрсә алырга телисез?

– Бер кибетче абзый белән таныштык. Үзебезнең Казан татары. Кибеттә үк яшиләр. Шуларның өен конспиратив квартира – күрешү урыны итеп файдаланып булмасмы? Барып, якиннан танышып, сөйләшеп кайтсак дигән идек.

– Кызык бу, – диде Муса. – Кибетче абзый үзе риза булыр микән соң?

– Анысын баргач беләбез инде. Риза буламы-булмыймы, бүген барып, матур гына утырып, кунак булып, тамакны туйдырып кайтырбыз нич югы, – диде Алиш. – Югыйсә беренче танышкан көнне

үзе үк кунак итеп жибэрергэ телэгэн иде. Шуннан бирле барып килэ алган юк үзлэренэ. Көн дә ни дә булса килеп чыгып тора. Менэ бүген иң унайлы көн. Шәфи абзый да, сине алып кайтканга кәефе булып, менеп ятты үзенең дүртенче каттагы фатирына. Ә без, кунак булып, кәеф-сафа корып кайтыйк бераз. Безгә дә ярый торгандыр. Житмәсә, бәйрәм итэргә сәбәбе дә бар.

– Нинди сәбәп тагын?

– Ничек инде нинди? Беренчедән, синең Берлинга килүең. Икенчедән, беренче батальонның безнекеләр ягына чыгуы – болар бәйрәм түгелмени?! Монысы – безнең зур жинү!

Бигрәк тә кунакта хужаларга бу хакта әйтсәң, алар моны, ичишиксез, күтәрәп алачаклар дип чамалады Алиш.

– Тфү, шайтан! Сәбәпләре житди икән! – дип куйды Муса.

Хафиз абзыйның бакалея кибете Шәфи Алмас йортыннан әллә ни ерак түгел иде. Алар шулай сөйләшә-сөйләшә кибеткә бик тиз барып життеләр. Хафиз абзый Алишны шунда ук таныды.

– О-о, югалган якташ! Без инде сугышка жибәрделәр, ахрысы, бу егетне дип уйлап йөри идек.

– Исәнмесез, Хафиз абзый! Менә, ниһаять, сезнең янга килеп житэргә дә насыйп әйләде. Югыйсә әле бер эш килеп чыга, әле икенчесе. Ич жай чыкмый йөдәдек. Бүген менә форсат та килеп чыкты, килеп хәлегезне белешергә дип уйладык, – диде Алиш.

– Исеменне дә белешмичә калдым теге көнне, мәлгунь фрицлар килеп кереп. Бүген дә килеп чыкмасыннар тагын, ишекне бикләп үк куйыйк әле эчтән. Улым, «Abgeschlossen»⁷ дигән язуын да элеп куй әле, – дип, абзый прилавка артыннан аларны күзәтеп торучы улына ымлады. – Гәзиттә тылмач булып хезмәт итәм дидең бугай.

– Әйе, Хафиз абзый, Абдулла минем исемем. Абдулла Алиш. «Идел-Урал» легионының гәзитен чыгаручылар без, өчөбез дә. Менә бу юлы иптәшләремне дә алып килдем әле. Сәбәбе дә бар, – диде дә Алиш башта абзыйны Муса белән таныштырырга булды. Аның иңеннән тотып: – Менә бу егет – татар шагыйре Муса Жәлил, – диде.

– Тукай шикелле инде алайса?

– Тукайны беләсезмени, Хафиз абзый?

– Белми ни! Тукай белән бер елгы бит мин. 1886 елгы.

Беренче күргән көнне Алиш Хафиз абзыйны этисе Габделбаридан бер ун-унбиш яшькә яшәрәк булырга тиеш дип гөманлаган иде. Шулай булып чыкты.

– Казан егете идем бит мин. Татар бистәсе малае. Тукай яшәгән Болгар номерлары тирәсендә үстем. Шәрык клубына «Сәйяр» труппасы спектакльләрен карарга йөри идек. Эх, сагындыра Казан! Шунда балачак, яшьлек үтте бит. Тукайны Юнысов майданыннан

⁷ Ябык.

мөселман зиратына озатырга бардык. Бөтен Казан урамда иде аны озатканда!

Хафиз абзыйның Казанны сагынып сөйләвен тыңлап торган Рәхим, аның фашистларга карата мөнәсәбәтен белер өчен, Төркия эмигрантларының «Идел-Урал» дәүләте төзөргә хыяллануларына карата фикерен сорарга булды.

– Фашистлар, Советлар Союзын җиңгәннән соң, татар эмигрантлары «Идел-Урал» дәүләте төзөргә хыялланалар бит. Сөзнен дә шулар белән кире Казанга әйләнеп кайтырга уегызда юкмы соң? – диде.

– Кем биргән, ди, әле аларга «Идел-Урал» дәүләтен төзөргә рөхсәт?! Ул бит фашист Гитлер хыялы гына. Мин бит радио тыңлыйм, җегетләр. Совинформ хәбәрләрен дә тыңлыйм, кача-поса булса да. Былтыр бу вакытта Мәскәү яныннан ике йөз чакрымга куып җибәргәннәр иде үзләрен. Быел энә Сталинградны ала алмыйча адәм хуры булдылар. Үзләре яшерәләр алар, бу хакта сөйләмиләр. Шыпырт кына Левитанны тыңлыйм мин монда. Теләсәгез, сезгә дә тыңлатам.

– Алай булгач, Хафиз абзый, нишләп сез ундүртенче елгы сугыштан соң Германиядә торып калдыгыз, Казанга кайтмыйча? – диде Алиш.

– Тарихы зур аның, җегетләр. Аны сөйләп чыгар өчен озак вакыт кирәк. Әйдәгез әле, нишләп монда аяк өсте генә ләчтит сатабыз? Öйгә керик. Табын артында гәпләшик. Хәрбанат абыстагызның ашы өлгергәндер, – дип, абзый улына мөрәҗҗәгать итте: – Улым, Фәттаһ, бар, кереп әйт әле анаңа, беркөнгә татар җегете килгән, үзе генә дә түгел, дуслары белән диген. Сеңлең белән табын корсыннар.

Хафиз абзыйның егетләр белән ачыктан-ачык курыкмыйча сөйләшүенә Алиш шатланып куйды: димәк, яшерен очрашулар өчен бер дигән урын булачак абзыйның кибете. Яши торган урыннарыннан да, «Идел-Урал» редакциясеннән дә ерак түгел.

Кибетнең Хафиз абзыйлар яши торган эчке ягы шактый ук иркен, берничә бүлмәдән торган аерым өй булып чыкты. Бүлмәләренең берсе ашханә, икенчесе зал һәм калганнары аерым-аерым йокы бүлмәләре иде бугай. Абзый аларны ашханә ягына алып керде. Монда озын гына өстәлгә кунаклар өчен табын эзерләнгән иде. Түр башына, ни арада гына кайнап чыккандыр, гадәттәге татар өйләрендәге шикелле җиз самавыр менеп кунаклаган. Аның өстенә куелган бәләкәй ак фарфор чәйнәктә чәй пешә иде бугай, борыныннан бу бөркелә иде.

– Менә, әнисе, ниһаять, көткән кунаклар килде, үзебезнең Казан җегетләре бу, – дип, абзый егетләргә җәмәгәте белән таныштырды. – Хәрбанат абыстагыз була бу, җегетләр. Җәмәгәтем, улым Фәттаһ белән кызым Сафиянең әнисе. – Шулай дигәч, егетләргә мөрәҗҗәгать итте: – Һәрберегез үзегез белән таныштырып чыгарсыз инде, җегетләр. Мин исемнәрегезне белеп тә бетермим.

– Мин Абдулла атлы булам, – дип, иң беренче үзе белән Алиш

таныштырды. – Дусларым фамилиям белән Алиш дип кенә йөртәләр. – Аннары ул, Мусага күрсәтеп: – Бу иптәшебез Муса Жәлил атлы була. Татарның зур шагыйре. Ә монысы – Рәхим Саттар, шулай ук язучы кеше, шагыйрь. «Идел-Урал» легионы пропагандистлары без. «Идел-Урал» дигән гәзит хезмәткәрләре, – диде.

– Әйдә, жегетләр, утырышыгыз әле, сөйләшүне табын артында дәвам иттерик, – дип, абзый егетләрне өстәл тирәли куелган урындыкларга утырырга өндәде. Кибеттә чакта үзенә ничек итеп Германиядә торып калуы хакында сөйләргә биргән вәгъдәсен онытмаган икән, шул турыда сөйләргә жыенды. – Сөз, жегетләр, ашап-эчеп утырыгыз, ә мин үземнең тормыш юлымны баян итим.

Менә шулай, үндүртенче елгы сугышта мин германнарга пленга төштем. Аннары Россиядә революция булды. Пленныйларны алмаштылар. Россиядә Гражданнар сугышы башланган иде. Мин, ике ел фронтта йөрөп, ике ел әсирлектә ятып, гарык булган идем ул сугыш дигән нәрсәдән. Россиягә кире кайтып, тагын шул ут эченә барып керәсем килмәде. Житмәсә, Казанда беркемем дә калмады. Өти-әнием яшыли вафат булдылар. Революциядән соң гаиләсе белән Германиягә качып котылган эмигрант Әшрәф бай белән очрашып, аның кибетендә приказчик булып эшли башладым. Бай абзыйның өч улы, бер кызы бар иде. Шул кызына гашыйк булып куйдым. Бераздан, бай ризалыгын биреп, өйләнешеп тә жибәрдек. Менә егерме өч ел матур гына чөкөрдәшеп яшәп ятабыз Хәербанат абыстагыз белән. Ул һәм кыз үстердек. Улыбыз Фәттаһ – минем уң кулым, бөтен эшнә бергәләп алып барабыз. Хәербанат абыстагызның атасы Әшрәф бай бу сугыш чыккан елны гына вафат булды. Бөтен малы, эшә безгә калды. Улларын сугышка алдылар. Французлар, инглизләр белән сугышып йөреләр. Менә шулай яшәп яткан көнөбез. Арагыздан берәр егетне кызыбызга кияү итәсе иде дә. Барыгыз да гаиләле дидегез бугай.

– Россияне бер тапкыр да күрсәгез килгәнә булмадымы, Хафиз абзый? – дип сорап куйды шунда Рәхим.

– Нишләп булмасын. Килә, бик күрсәсем килә. Бик сагынам Казанны. Ләкин нишлисез, язмыш. Язмыштан узмыш юк дигәннәр бит.

– Алайса, сугыш беткәч, СССРда яңа матур тормыш белән яши башлагач, кунакка дәшәрбез үзегезне, Хафиз абзый, – диде Муса.

– Бирсен Ходай. Бик әйбәт булыр иде. Тик менә тиз генә бетәр микән соң ул? Ике ел ярым бара бит инде. Ярты елда буйсындырам мин ул СССРны дип, бик шапырынып башлаган иде дә Гитлер, мәлгунь. Ичмасам, чәнчелдермиләр дә шул мәртәтне. Немецлар да бер дә яратмыйлар аны. Әллә ничә мәртәбә үтермәкче дә булганнар дип сөйләләр. Башына гына житә алмыйлар.

– Житәрләр, Алла боерса. Ул көнне дә күрербез. Менә безне дә шул

сугышка жибärmәкче була ул кабахәт. Легион төзеп, Кызыл Армиягә каршы сугышка жибәрергә әзерләнәләр.

– Син, Абдулла улым, фриц киемнәрен киеп алгансың, чынлап та, барырга жыенасыңмы ул сугышка? – диде абзый, Алишның шул сүзенә каршы.

– Юк, беребезнең дә барасы килми, – диде Жәлил, Алиш дуcты өчен жавап биреп. – Сезнең янга килүебезнең дә сәбәбе нәкъ менә шунда.

– Мин ничек итеп ярдәм итә алырмын икән соң сезгә?

– Без үзебезне «Идел-Урал» легионы пропагандистлары дип таныштырдык бит сезгә, Хафиз абзый. Без – легионерларны Советларга каршы сугышка барырга агитлап йөрергә тиешле кешеләр. Ә без, киресенчә, аларны сугышка жибәрсәләр, коралларын фашистларның үзләренә каршы юнәлдерергә дип агитлап йөрибез. Сезнең янга килүебезнең дә төп сәбәбе шул.

– Ә мин нишли алам, Муса туганкай?

– Сездән бернәрсә дә соралмый, Хафиз абзый. Без төрле лагерыларда йөрибез агитлап. Берлинга килгәч, бер-беребез белән аулак, тыныч, фрицлар белмәгән берәр очрашу урыны кирәк безгә. Шул урын сезнең кибет булса, безнең өчен шуннан да зур ярдәм булмас иде сезнең тарафтан.

Мусаның бу сүзләреннән соң абзый беркавым уйланып торды. Аннары кискен бер фикергә килеп:

– Була ул! – дип куйды.

– Бик әйбәт.

– Тик ничек танырмын икән соң мин сезнең кешене? Көнәнә монда йөзләгән солдат кереп чыга.

– Бик жиңел танырсыз, Хафиз агай, – диде Муса. – Бездән килгән кеше үзегез генә белгән яшерен сүзне әйтер. Әйтик, «Сездә «Идел-Урал» газетасы сатыламы?» – дип сорар.

– Бик әйбәт. Гап-гади генә икән, башка да килми, – дип куйды абзый, учы белән маңгаена сугып.

– Алайса, килештек? – дип, Муса абзыйга кулын сузды.

– Килештек! – диде анысы, кулын биреп. – Сез, жегетләр, капкалап утырыгыз әле. Хәрбанат абыстагызның ашы да пешеп чыккандыр, ашап та китәрсез. Сезде анда аш пешереп көтеп торучы юктыр.

– Бик зур бәйрәм ясадыгыз, болай булгач, – диде Алиш. – Кибеттә чакта әйтә башлаган сүзне әйтеп бетермичә булмый инде. Кызыл Армиягә каршы сугышка жибәрелгән беренче батальон безнең тырышлык белән партизаннар ягына чыкты бит!

Шунда Хафиз абзый, тыныч кына тыңлап утыручы улына карап:

– Болай булгач, моны чын бәйрәмгә әйләндереп, затлы француз шәрабы белән путалап куярга кирәк инде. Без бит бакалея кибете хужалары. Шәрабларның иң затлылары бездә инде ул. Улым, бар, йөгертөп кенә алып кил әле шуны! – диде.

Бик канәгать булып кайттылар егетләр Шәфи Алмасның Хафельштрассе урамындагы йортына. Барысы да, мыштым гына кереп, үз бүлмәләренә таралыштылар. Галим Бахтиков Мусаның кайтуын йокламыйча көтеп торган иде. Әллә ничә тапкыр Мусаны сорап, янына Шәфи Алмас кереп чыккан. Соңгы керүендә түзмәгән, ни өчен йөрүенә серен ачкан, иртәгә Муса белән Едлинога, 826 нчы батальон легионерлары белән очрашуга барырга жыенуларын әйткән. Чыгыш ясарга эзерләнергә кушкан. Гайнан Кормашның капелласы концерт күрсәтергә тиешлеген, Көнчыгыш эшләре министрлыгынан вәкилләр буласын, профессор фон Менде әфәнденең килергә тиешлеген хәбәр иткән.

Нишләп көндөз үк әйтмәде икән Шәфи карт бу хакта дип уйлап куйды Муса. Хафиз абый кибетенә барганчы ук белсә, Алишлар белән киңәшләшәргә мөмкин булган бит. Барыбер, ничек кенә булса да, кеше-карага сиздермичә генә, егетләр белән очрашып аласы иде. Чөнки егетләр эзерләп куйган листовкаларны күбәйтергә, үзләре белән алып барырга бер-бер җаен табарга кирәк. Ул, Бахтиковка ни өчен икән белдереп тормыйча гына, минем Алишны күрсәм бар дип, бүлмәдән чыгып китте.

Вустрада чакта Муса үзенең тагын бер күптәнге яхшы дуслы белән күреште. Ул кырык икенче елның җәеннән бирле Берлиндагы «Винета» радиостанциясендә эшләүче Әхмәт Симаев иде. Симаев – Пенза губернасының Краснослободский районындагы Усть-Рахмановка авылында туып үскән егет. Унөч яшендә чакта ук заводта эшли торган абыйсы янына Мәскәүгә күчеп килә, җидееллык мәктәп тәмамлый. Метро төзелешендә эшли башлый. Кечкенәдән шигырьләр язган егет Мәскәү метросын төзүчеләр өчен чыгарыла торган «Коммунист метро төзелешендә» дигән газетага корреспондент булып урнаша. Анда үзенең шигырьләрен бастыра. Әсәдуллаев йортында оештырылган татар клубы каршында Муса алып барган әдәби түгәрәккә йөри. Шунда Муса белән якиннан аралашып, дуслашып китәләр. Соңыннан, Әхмәт Мәскәү янындагы Воскресенск шәһәренә күчеп, «Коммунист» газетасында эшли башлагач та, аларның элементләре өзелми, еш очрашып торалар.

Вустрада эсирләре арасында гражданский киёмдә йөрүче Әхмәт Симаевны күргәч, Муса, улмы соң, әллә Әхмәткә охшаган берәр башка кешемә дип аптырап калды.

– Симаев, синме соң?

– Мин, Муса абый, мин, – диде Әхмәт, Жәлил үзен болай да гел көләч йөзле итеп күрергә күнеккән чыраенда елмая балкытып.

– Нишләп йөрисең монда? Әсир дисәң, эсир түгел, легионер дисәң, гражданский костюм-чалбар кигәнсең.

– Сине эзләп килдем, Муса абый, – диде Симай.

– Каян белдең минем монда ятканны?

– Гайнан Кормаш әйтте.

– Син кайларда югалып йөрисең соң хәзер? Ни белән шөгыльләнәсең? «Идел-Урал» газетасы тирәсендәме әллә?

– «Идел-Урал»да Абдулла Алиш белән Рәхим Саттар эшли башлаганын ишеттем Кормаштан. Үзләрен барып күрә алган юк эле. «Винета» радиостанциясендә мин. Гайнан белән элемтәдә торабыз. Безнең элемтәче – Фәрит Сәйфелмөлеков. Аның аша егетләргә радиостанциядән алган Совинформбюро хәбәрләрен житкереп торабыз. Листовкалар чыгарабыз. Радиостанциядә эшлөгәч, бөтен Германия буенча йөрергә рөхсәт ителә миңа. Басып алынган жирләрдән Германиягә эшләргә куып китерелгән хатын-кызлар арасында таратабыз фашистларга һәркайда зыян салырга чакырган листовкаларны. Сезнең монда икәнегезне белгәч тә, берәр ярдәмем тимәсме дип килдем менә. Лагерь житәкчелегенә кереп, сезне Берлинга жибәрүләрен сорарга дип уйлап килгән идем, Муса абый.

– Рәхмәт, Симай дус. Мин монда үзем сорап калдым. Легионга жибәрелә торган егетләр белән сөйләшүләр алып барыр өчен. Безнекеләргә каршы сугышка керсәләр, киресенчә, безнекеләр ягына чыксыннар өчен аңлату белән шөгыльләнәм.

Алиш янына керергә чыгып киткәндә, Муса үзенә Симаев белән энә шул очрашуы турында исенә төшерде. «Нишләп аны искә алмадылар икән Алиш белән Саттар, югыйсә Симаев белән бергә әзерлиләрдер бит инде ул листовкаларны?» дип уйлады.

Әйтерсең лә үзенә ишегенә шакыганның көтеп торган, Муса сак кына ике тапкыр чиртүгә, Алиш аны ачып та жибәрде. Берни дә сорап тормыйча, шундук аны эчкә үткәрде.

– Ашыгыч эш бар, – диде Муса, Алишның сораулы карашын аңлап. – Иртәгә Шәфи мине Едлинога алып китә икән. Икенче батальон алдында чыгыш ясарга. Гайнанның капелласы концерт күрсәтәчәк, ди. Әзерләп куйган листовкаларыгыз юкмы? Булмаса, тиз генә оештырып булмас микән? Сездә булмаса, монда «Винета» радиостанциясендә Әхмәт Симаев эшләп ята икән бит. Анда булмыйча калмас.

– Каян белдең әле Симай турында? – диде Алиш.

– Сездән үзе ишеткән бит ул, беркөнне Вустрауга мине эзләп килгән. Ниләр белән шөгыльләнүе хакында сөйләде.

– Әйе шул, аның анда мөмкинлекләре зур. Совинформбюро сводкаларын аннан алабыз. Листовкаларны да, матрицаларда күбәйтәп, аның ярдәме белән бастырабыз. Аннан ерак та түгел, Берлин зоопаркы янындагы типографиядә болгар студентлары эшли. Шулар тиз генә бастырып та бирә эзер матрицалардан. Егетләр төнлә дә эшлиләр. Саттарның көндез язып әзерләп куйган текстны булырга тиеш. Хәзер Шабайны йөгертәбез шул студентлар янына. Иртәнгә эзер дә булыр, үзегез үк алып китәрсез бер кап листовканы. Фоат

Булатов, Абдулла Баттал, Фәрит Солтанбәков, Ян Габдуллин – барысы да өлгөр егетләр, үзләре жырлап, шигырь сөйләп чыгыш та ясыйлар, гәзит тараткан булып, араларына кыстырылган листовкаларны таратырга да өлгөрэләр. Бар, Бахтиковны шикләндермичә, бүлмәңә кайтып, тынычлап ятып йокла. Бүген мәшәкәтьле булды көнөң, иртәгә буласы сәфәр алдыннан ял итеп ал. Без монда барысын да оештырырбыз, иртәгә иртән Шәфи белән редакциягә гәзитнең яңа санын алырга кергәндә, бер кап эзерләп куйган булырбыз. Шәфи белмичә дә калыр үзенә листовка белән килгәннен Едлинога, – диде Алиш, Мусаны тынычландырып.

Егетләр ни арада өлгөргәннәрдер, иртәнгә Алиш Мусага Едлинога алып барырга тиешле листовкаларны «Идел-Урал» газетасының яңа чыккан саннары белән аралаштырып, чемодан төбенә салып эзерләп куйган иде инде.

Беренче батальонның немец командирларын юк итеп, бөтен коралларын үз кулларына төшереп, партизаннар ягына чыгуы легионнарны Советлар Союзына каршы сугышырга жибәрү идеясен чәлпәрәмә китергән иде. Гитлер ставкасында да, Көнчыгыш эшләре министрлыгында да, «Татар арадашчылыгы» комитетында да алга таба батальоннар белән эшләр буюнча житди сөйләшүләр башланды. Икенче батальон легионерлары белән очрашу шул сөйләшүләрнең башы иде. 825 нче батальон артыннан ук сугышка жибәрелергә тиешле икенче татар батальонын, бәладән баш-аяк дип, Голландиягә озатырга карар кылынган иде. Анда да сугыш кырына түгел, иген кырына жибәрергә, авыл крестьяннарына кыр эшләрендә булышырга.

18

Атнага бер тапкыр чыга торган газета өчен материал эзерләү дистәгә якин хезмәткәр эшли торган редакция коллективы өчен әллә ни кыен эш түгел иде. Казанда үзләре чыгарган газета-журналларда эшләп каләм чарлаган Алиш белән Саттар өчен ул хәтта уен кебек кенә тоелды. Бары тик бер авырлыгы бар: басып алынган Көнчыгыш территорияләре министрлыгыннан, рейхминистр Розенберг ставкасыннан, пропаганда министрлыгыннан килгән материалларны Шәфи Алмас цензурасы сизмәслек итеп «кызыллаштырырга», фашистларның фронттагы уңышсызлыкларын күрсәтүгә басым ясарга, Кызыл Армиянең уңышларын күрсәтергә кирәк иде.

Бер үк вакытта листовкалар бастыру көн үзәгендә торды. Яшерен оешманың Берлин төркеме алдында басып алынган территорияләрдәге шәһәр һәм авыллардан Германиягә эшкә куып китерелгән кызлар белән элемтә урнаштыру, газета һәм листовкаларны алар арасында да тарату бурычы куелды. Алиш белән Саттар редакциядә эшли башлаган

беренче көннөрдө үк «Арадашчылык» комитеты егетлөрөннөн шул гастарбайтерлар турында белештеләр.

– Нәрсәгә кирәк алар сезгә? – дип кызыксынды Кави Ишмури.

– Алар арасында чибәр татар кызлары бар диделәр. Без бит әле егетләр, үзөбезнең татар кызлары сагындырды, – диде Рәхим. – Берәрсе артыннан флиртовать итеп алып булмасмы дим. Иреккә чыктык бит, вәүтеки.

– Алайса, сезгә Вайсензее паркына барырга кирәк. Шунда очратсагыз очратасыз инде Донбасстан куып китерелгән эшчән татар кызларын, – диде Рәүф Вафа, Кави өчен җавап биреп. – «Дойчеферлаг» кызларын якшәмбе көннәрендә шул паркка ял итәргә чыгаралар. Сак була күрегез берүк, кызлар артыннан күзәтчеләр күп йөри анда. Артыгын кыланып җибәрмәгез, үзегез дә лагерьларыгызга кире кайтарылуыгыз бар.

– Рәхмәт акыллы киңәшегез өчен, сак булырга тырышырбыз, аулак урыннарда алып кереп кенә кыскаларбыз чибәркәйләрне, – диде Алиш, үзенчә шаярткан булып.

Алиш та, Саттар да, гастарбайтер кызлар белән танышырга барырга дип, кичтән үк эзәрләнделәр. Гражданский костюм-чалбарларының эчке кесәләренә листовкалар төрөп тыктылар. Тикшерүче-мазар була-калса дип, аларны күлмәкләренә эчке кесәләренә үк яшерделәр.

Вайсензее паркы Берлинның төньяк өлешендәге бик матур түгәрәк бер күл тирәсендә икән. Күл буйларын биек каштан агачлары уратып алган. Агачлар арасындагы аллеяларда байтак кына ял итеп йөрүчеләр күренә. Пар-пар булып та, төркемләп тә эрле-бирле йөрөп торучы кыз-хатыннар арасында, чынлап та, полицаилар да, солдатлар да шәйләнә. Соңгыларының игътибарын артык җәлеп итмәс өчен егетләр бер каштан төбәндәге аулаграк эскәмиягә барып утырырга булдылар. Тик менә кыз-кыркыннарның нинди милләттән икәннән каян чамаларга? Үтеп йөрүчеләрнең нинди телдә сөйләшүләрен тыңлап утырырга гына кала. Алар шулай иттеләр дә. Шул минутта ук болар янына урта яшьләрдәге ике кыз-хатын килеп басты.

Алиш «Болар кемнәр икән инде? Нинди телдә җырларлар икән?» дип уйларга өлгөрмәде, картрак чырайлы, кырык-кырык биш яшьләр тирәсенәгесе:

– Werde nicht rauchen?⁸ – дип сорады.

«Немкалар икән. Ирләрә сугышка алынган йә бөтенләй үк үлеп калган тол хатыннарың инде» дип уйлады Алиш һәм, акцент белән дә булса кирәк, тупас кына итеп:

– Nichtraucher⁹, фрай мадам, – дип җавап бирде.

– Fu, russische Gefangene!¹⁰! – дип җирәнәп карап куйды немка һәм, иптәшен култыклап, китү ягын карады.

⁸ Тартырга булмасмы?

⁹ Без тартмыйбыз

¹⁰ Фу, рус әсирләре!

– Алдыңнан артың хәерле, – дип калды аның артыннан Саттар.

Алар яныннан тагын бер төркем кыз-хатыннар узып китте. Болары да рус кызларына охшамаган, Европаның кайсыдыр славян иле кызлары иде бугай, сөйләшүләре рус теленә аңлаешлырак булып ишетелде.

– Болар да берәр басып алынган ил кызларыдыр инде, – дип куйды Саттар. – Сизэсеңме, эшләр хөртиләнә бара бит минем, – дип дәвам итте ул сүзен.

– Ник алай дисең? Шәфи карт бәйләнәме?

– Бәйләнә генә түгел, Унгляубеның үзенә әлэк язып керткән бит.

– Үзенәң дә хәлләре шәптән түгел бугай. Урынына башка кеше эзлиләр, ди, имеш.

– Шуңа күрә үзенәң кәнәфиен саклап калу өчен бөтен үчен миннән алмакчы була. Күрдең бит, кичә ничек чыгырыннан чыкты. Миңа качып китү ягын карарга кирәк булыр, ахры, – диде Саттар. – Югыйсә тагын бер мәкаләм чыгуга, Унгляубега житкерәчәк. Аннары көт тә тор минем арттан килгәннәрен. Лагерьга гына жибәреп калмаслар, эшафотка ук менгерерләр ул кабахәтләр. Ә минем әле яшисе килә. Жинү көнен күрәсе килә. Туган илгә исән-сау әйләнәп кайтасы килә. Анда кайткач, тагын үзебезнең яраткан эшкә чумасы, язасы килә! Их, язасы килә, Алиш, шигырләр язасы килә. Менә кичә бер шигыр сызгалап куйдым. Тыңла әле. Булганмы?

Саттар шулай диде дә, бернинди кәгазь-мазар чыгармыйча, күңеленнән бикләп куйган шигырен укый башлады:

– Халкым өчен
Көнчыгышта алуланып
Ата ал таң.
Күккә калкып таулар күренә,
Гүя калкан.
Алга карыйм. Анда ята
Томан һаман.
Ерак Туган илдә яши
Газиз анам.
Коралдашлар яу кырында!
Кайда соң мин?

Кем мин сиңа, ятиммени?
Әйт, Туган ил!
Бар хәсрәтең, бар михнәтең
Миңа уртак.
Син генә сук, син иркәлә,
Син мине как.
Ләкин син бел: һәр сулышым,
Барлык көчем
Синең өчен, Туган илем,
Синең өчен!

– Булган бу! – дип куйды Алиш.

Шул вакыт алар яныннан узып баручы кызлар, Саттарның шигырь укуын ишетеп, туктап калдылар.

– Абый, сез татарлармы әллә? – дип сорады кызларның берсе.

– Татарча сөйләшәбез бит, татарлар, димәк, – диде Алиш кызга.

– Сез дә татар кызлары, димәк – диде Саттар һәм, урыныннан сикереп торып, кызларның алдына ук барып басты. – Каян килеп чыктыгыз, кызлар? Сезне эзләп килгән идек бит бу паркка. Хәрби заводта Донбасстан китерелгән кызлар эшли дип ишеткән идек. Сез шулармы әллә?

– Шулар, – диде кыз. – Тик беребез генә татар, мин генә. Калганнарыбыз украинкалар. Снаряд корпусын шомартабыз. Ә сез, аңлавымча, легионерлар булырга тиеш?

– Легионерлар. «Идел-Урал» дигән газетаны күргәнегез бармы? Булса, менә шуны чыгаручы журналистлар без.

– Укыйбыз. Заводка да китерәләр аны. Анда Галиша исемле берәүнең шигырьләре еш басыла. Әллә сез шул Галишамы? – дип сорады кыз Саттардан.

– Юк, Галишасы мин булам, – диде Алиш. – Ул – Саттар.

Кыз каршында ук басып торган Рәхим аңа кулын сузды да:

– Таныш булайк: Рәхим Саттар. Татар шагыйре, – диде.

– Равилә Агеева. Донбасстан, Макеевка шәһәрәндәге Ветка шахтасыннан. Без монда күбәү Макеевкadan татар кызлары. Бүген ял итәргә чыгардылар, шушы гүзәл паркта язгы табигатьнең матурлыгына сокланып йөрибез. Ә бу ике кыз – украинкалар. Алар да – Макеевка кызлары.

– Германиягә яз иртәрәк килә икән. Әле апрель азагы гына, монда инде каштаннар чәчәк аткан, – дип жөпләп куйды Алиш кызның сүзләрен. – Без монда татарча сиптерәбез генә. Ә бу кызлар аңламыйлар бит безне. Ачуланмыйлармы соң?

– Киресенчә, минем туганнарым кебек кешеләремне очратканга сөенәләр генә! – диде кыз, һәм украинкаларга мөрәжәгать итеп, русчалап: – Без татарча сөйләшкәнгә ачуланмыйсыз бит, кызлар? – дип сорады.

– Нигә ачуланыйк?! Сөйләшегез, сөйләшегез! Чит жирдә үз милләттәшләреңне очрату – бәхет бит ул! Сезнең егетләр молодцы! Хотя и в легион записались, но ваш батальон вышел на сторону Белорусских партизан в Витебске. Это мы слышали, и оно нас радует. А наши ребята-бандеровцы воюют на стороне фашистов, вместе того, чтоб нас тут освободить от заключения.

– Әнә бит нәрсә диләр! Сезне мактыйлар!

Шунда украинкалар, иптәш кызларынан гафу үтенеп, аны егетләр янында калдырып, аерылып китәргә теләүләрен әйттеләр.

– Барыгыз, бар, кызлар, без бернинди дә кыргый бүреләр түгел, дустаныгызга тимәбез, – диде Алиш. – Рәхмәт сезгә!

Кызлар китеп барды. Егетләр дә торып, Равиләне араларына алып, акрын гына күл тирәли атлап киттеләр.

– Безнең «Идел-Урал»ны укыйсыз, алайса? – диде Алиш. – Ә кулыгызга безнең егетләр язган «Кызлар хатлары» эләккәне юкмы?

– «Кызлар хатлары» да йөри арабызда, кулдан кулга күчеп. Шулар хатлардан беләбез инде сезнең батырлыкларыгыз турында. Фашистларның чигенүе, Сталинградта тар-мар ителүләре турында да шулар хатлардан укып белдек.

– Алайса, бик эйбэт. Без дә сызгалаган идек берничә мэхэббэт хаты. Сиңа гына биреп калдырыйк булмаса. Иптәшләрегез арасында таратырсың. Тик берүк сак була күрегез, шымчылар кулына килеп керә күрмәсен. Сезде дә бетерерләр, безне дә атарлар, – дип Саттар, аллея читендәге эскәмиягә барып утырып, куен кесәләреннән очпочмаклап бөкләнгән берничә «күгәрчен хаты» чыгарды.

Алиш та итек кунычыннан берничә хат алып Равиләнең кулына тоттырды. Кыз, як-ягына каранып, кеше-кара күзәтеп тормавына ышангач, аларны изүеннән генә күкрәгенә яшерде.

– Боларда бер үк сүзләр. Бары тик ишәйтеп кенә яздык, күбрәк кешегә таратырга дип, – диде Саттар.

– Син, Равилә, бик яшь бит әле, кияүгә чыгарга да өлгермәгәнсеңдер. Сугышка озаттыңмы соң берәр каһарманны? – диде Алиш.

– Донбассның бөтен егетләре сугышның беренче көннәреннән үк фронтта. Китмиң калганнары партизан отрядларында сугыша. Безнең генә бәхет булмады – фашистлар, жәяүләп куып, Германиягә алып киттеләр дә, менә хәзер алар өчен снарядлар, бомбалар ясап ятабыз. Ясамас идек тә, берни эшләр хәл дә юк.

– Сезгә язылган «кызлар хатлары»нда заводта эшкә зыян салырга чакырулар бар.

– И Алиш абый, ничек ясыйсың, ди, ул зыянны. Карап, күзәтеп кенә торалар. Борылып, иптәшенә сүз әйтергә дә бирмиләр ул мәртәтләр. Менә шундый ял көннәрендә качып китсәң генә инде. Анда да тотсалар, беттең дигән сүз. Булды качучылар да. Тоткан урыннарында ук атып үтергәннәр диделәр. Тырышабыз инде, снарядларына шартлаткычны салмыйча калдырабыз, бомбаларын бозабыз. Шуннан артык зыян китерерлек һич мөмкинлек юк.

– Шулары да эйбэт инде! Молодцы, кызлар! Түзегез инде, фашистлар чигенә, тиздән Германиягә дә килеп житәр безнең солдатлар. Икенче фронт ачылачак дигән сүзләр дә йөри.

– Эйбэт булыр иде. Ә сез үзегез ничек эләктегез пленга? Гаиләләрегез бармы? – дип сорап куйды Равилә.

– Эләтек инде. Беребез дә үз теләгебез белән түгел. Ничек исән калдыгыз дип сорагыз сез. Былтыргы кышта бит лагере-лагере белән суыктан, ачлыктан кырылды эсирләр. Әле менә бу легионнар чыккач кына, хәлләр бераз жинеләйде. Анда да фашистларга хезмәт итү түгел исәбебез. Илдә хатыннар, балалар, эти-әниләр көтә. Ярый, Равилә, безгә кайтырга кирәк. Әйдә, сине озатып куйыйк иптәшләрәң янына, – диде Алиш.

– Киләсе якшәмбедә тагын очрашырбыз, исән булсак. Бәлки очраша да алмабыз. Мин качып китәргә дип уйлап йөрим. Нәчәлнигез бик бәйләнә башлады. Ахыры жүнлегә булмаска мөмкин.

– Ярый, алайса. Хушыгыз. Мине озатып йөрмәгез. Кызлар ерак

китмэгәндер. Артларыннан барып табам мин аларны. Безнең килгән саен шул бер маршрут инде.

– Сак булыгыз, Равилә, матурым. Киләсе атнада очрашканга кадәр! – дип, Алиш кызга каштан агачыннан үрелеп, ап-ак чәчәк өзеп тоттырды.

19

Хафиз абзый белән танышу Саттар белән Алишка һәм Симаевка листовкаларны вакытында ышанычлы юл белән лагерьларга илтөп житкерүне жайга салды. Өзер листовканы, кайсын ротаторда, кайсын матрицалар аша ишәйтөп бастыралар да эш көне ахырында юл уңасеннан кибеткә кертөп калдыралар, икенче көнне элементчә егөтләр, тиешле лагерьларга илтөп, легионерлар арасында таратуны оештыра. Ләкин никадәр генә сакланып эшлөргә тырышсалар да, тотылулар, шымчылар кулына килөп элөгүләр әледән-әле булгалап торды. «Нәрсә эшлөргә?» дигән мәкаләсә чыккач, Шәфи Алмасның ачуы бигрәк тә кабарды. Ул, гәзиттә басылган язмаларына таянып, май башында Рәхим Саттар өстеннән Унгляубега дүрт пункттан торган донос язып илтте. Саттар, үзен кулга алып, төрмәгә утыртып куярлар дип куркып яши башлады. Шәфи Алмас аны, әсир төшкөндә немецлар тылына самолёттан ташланган десантчы буларак, хәрби разведчик, легионерлар арасында оештырылган яшерен төркемнең житәкчесә дип шикләнә иде. Шулай да донесениесендә Саттарның кайбер мәкаләләре, хикәяләре турында телгә алмаган, үзенә зыян килер дип курыккан, күрәсөң.

Саттар гадәт буенча мәкаләләр белән бергә, сирәк булса да, шигырьләр язгалый иде. Беренчә шигырьләрен ул әле унбер-унике яшьләрендә Уфада дүртенчә татар мәктәбендә укыган чакта ук язгалый башлаган иде. Хәтерендә әле: аларны ул мәктәптә татар теле һәм әдәбиятыннан Нәкый абыйлары Исәнбәт укытты. Исәнбәт абыйлары үзә дә шигырьләр яза иде. Беренчә шигырьләрен Казанда «Аң», «Ак юл», «Сөембикә» журналларында бастырган шагыйрь. Бәхетә булган икән ул чакта Рәхимнең. Беренчә белемне ул Түбән Хажәт авылы мәдрәсәсендә әтисә Сөләйман мулладан алды. Аннары революция булып, мәдрәсә мәктәп итөп үзгәртөлгәч, өченчәме сыйныфта укыганда, укытучысының элеккә гадәт буенча тәртипсезләнөп утырганга Габделрәхимне талчыбык белән сыптырганы өчөн ул мәктәпкә укырга барудан баш тартты да, әтисә үзсүзлә үжәт улын әлегә дә баягы шул Уфадагы Нәкый Исәнбәт абыйсы укыткан мәктәпкә илтөп урнаштырды. Менә шунда әдәби түгәрәккә йөрөп, шигырь язуга сәләтә ачылды Габделрәхимнең. Ләкин ул әдәбияттан төплә белем алырга өлгерми калды. Баштарак журналист, газета чыгаручы булырмын дигән уе да юк иде. Урманчы булып йөрдә. Шахталарга төштә. Яшә житкәч, армиягә алынды. Кечә

командирлар курсын тәмамлап, офицер дәрәжәсә алды. Гаиләсә белән Казанга күченеп кайтты. Бала чактагы әдәбиятка тартылуы аны газета-журналлар тирәсенә алып килде. Ул яшьләр газетасына эшкә урнашты. Матбугатта беренче шигырьләре энә шунда басылып чыкты. Фин сугышы башланып, шунда катнашырга туры килде аңа. Бөек Ватан сугышының беренче көннәреннән үк диарлек – кырык икенче елның 27 июненә хәтле фронтта булды.

Шәфи Алмасның соңгы кисәтүеннән соң Саттар, ниһаять, качарга дигән карарга килде. Эштән кайткач, ул бәләкәй кесә дәфтәренә язып барган шигырьләрен тагын бер дәфтәргә күчереп кую белән мәшгуль булды. Жәмгысә егерме дүрт шигырен теркәп куйган булган икән. Шул дәфтәрен генә үзә белән алып китсә, юлда ни булмас, илгә кайтып житә алмаслар дип уйлады. Шуңа күрә аларны яңа кенәгәгә күчереп, Алишка биреп калдырырга кирәк дип тапты.

Саттарның «Халкым өчен»нән соң шигырь яза алганы юк әле. Ул шигырьләренең күбесен яттан белә. Язган берен ятлап барды. Кем белгән, дәфтәрен тартып алырлар да кулында берни дә калмас дип курыкты. Әсирлеккә төшкәч язган беренче шигыре бер баракта күршеләр булып утырган рус егетә Николай турында. Смоленск тирәсендәгә лагерьда бергә әсир ителделәр. Исән калды микән ул егет? Яралы иде. Яп-яш кенә, малайлыктан да чыгып бетмәгән бер үсмер. Рәхимне озак тотмадылар ул лагерьда. Борисовога күчәрделәр. Аннан – Берлинга. Рәхим ул вакытта аны кызганудан шушы шигырьне язган иде.

Иптәшем

Сары барак шыгрым тулы иде –
Утырдык без озак.
Күптән инде якын кеше белән
Сөйләшергә сусап.
Күрше булып, зәңгәр күзә белән
Утырды Николай.
Беренче кат күрәп аны беләм,
Яп-яш әле – малай.
Ул сугышта, кан эчендә йөзеп,
Яраланып ауды.
Ерткыч дошман кызганмады аны,
Әсир итеп алды.
Зәңгәр күзен тугырып миңа карый,
Көңгүрт күзләремә.
Тавышы моңлы, йөрәгемә жылы
Аның сүзләреннән.

Дус ул миңа, якын иптәш миңа,
Батыр ул – Николай.
Әллә кемнәр аны дошман диләр,
Юк, түгел ул алай.
Без икебез, кулбашлар беркетеп,
Арысландай булып,
Уртақ дошман булган фрицларны
Еракларга кудык.
Уртақ Ватанны без бергә саклап,
Ирек өчен аудык.
Кызыл канга батып калды шунда
Сеңелем биргән яулык.
Әнкәм теләп калды миңа саулык,
Сеңлем бүләк итте кулъяулык.
Яраланды яңда юлдашым,
Бәйләп киттем аның кулбашын.

Шигырьләр арасындагы буш урыннарда ул рәсемнәр ясады. Чәнечкеле тимерчыбык белән уратып алынган коймалар, бараклар, биектә очкан күгәрчен, кояш, жылфердәп торган байрак... Озак

утырды Рәхим. Ул арада таң аткан иде. Нишлэргә? Эшкә барыргамы, юкмы? Аны бүген үк кулга алмаслармы? Дәфтәрне кемгә биреп калдырырга? Кем алып чыга алыр аны илгә? Бер дәфтәрэн ул үзе белән ала. Исән кала алса, дәфтәре дә югалмас. Ә монысы?.. Алишка биреп калдырса, ул исән-сау илгә кайта алырмы? Шәфи аны да гел орышып кына тора.

Ул, шигырьләрен күчереп бетермичә, койкасына барып ауды. Азгына булса да, йоклап алырга кирәк. Алда нинди көн буласын күз алдына да китерә алмый. Бүген аңа кичекмәстән качып китәргә кирәк. Нишчиксез качарга! Югыйсә иртәгә соң булуы ихтимал.

Ул килгәндә, Алиш редакциядә иде инде. Рәхим аңа үзенң катгый карарга килүен әйтте.

– Авырлыктан куркып кача дип уйламагыз. Муса абыйга да шуны әйт. Мин бүгеннән монда кала алмыйм. Китәм. Безнекеләр ягына чыгып, Германиядә яшерен эш алып баруыбыз хакында сөйләргә кирәк. Безнең көрәшбез хакында илдә белергә тиешләр. Алиш абый, мин шигырьләремне кесә кенәгәсенә күчереп яздым. Барысын да күчереп бетерә алмадым. Берсен үзем белән алып китәм. Икенче дәфтәрне сиңа калдырам. Бәлки сезгә исән калу мөмкин булыр. Илгә кайткач тапшырырсың, улым Илгә, әниемә. Хатыным юк. Без балаларымның анасы Наҗия белән аерылыштык. Кызым Алсу – аның белән.

– Кемгә тапшырасы икәннен үз кулың белән язып куй, – диде Алиш.

Рәхим, Алишның сүзен тыңлап, куен кесәсеннән кенәгәсен чыгарды да ашыга-ашыга яза башлады:

«Барысын да күчереп язарга өлгерә алмадым. Илгә тугрылыклы булып калам. Син дә шулай ук тугрылыклы бул. Юл бер генә. Бүтән юл юк. Әни, Ил, Алсу, туганнарым...»

Ул дәфтәрне Алишка сузды.

Шунда бүлмәгә Шәфи Алмасның редакция буенча урынбасары Кыям Галиев килеп керде. Рәхим, берни сиздермәскә тырышып, аңа мөрәжәгать итте:

– Кыям абый, миңа Едлинога барып кайтырга кирәк. Гәзит өчен яңа материаллар тупларга. Легионерларга «Идел-Урал»ның яңа санын алып барырга. Шәфи абыйга әйтерсез инде, – диде һәм, Алиш янына килеп, мәңгегә аерылышкандай, аны кочаклап алды. – Ярый, исән булып торыгыз. Миңа да исәнлек теләгез. Юлда ниләр булмас, – дип, редактор өстәле өстендә яткан бер төргәк гәзитне алып, чемоданына салды да ишеккә юнәлде.

Алиш аны озата чыкты. Ул аның билгесезлеккә аяк атлавын аңлый иде. Алда ни көтә аны: үлемме, үлемсезлекме? Илгә кайтып, кабат күрешү язганмы аларга, әллә бу мәңгегә аерылышумы?..

– Шигырьләрең өчен борчылма, Рәхим туган, алар ничек тә илгә кайтып житәрләр. Исеменңе үлемсез итәрләр! – диде Алиш.

825 нче батальон партизаннар ягына чыкканнан соң, «Идел-Урал» легионерларыннан төзелгән батальоннарның берсен генә дә Кызыл Армиягә каршы сугышырга жибәрергә батырчылык итмәделәр. Чөнки 826 нчы номер белән теркәлгән икенче батальонда да, 827нче, 828 нче батальоннарда да әледән әле «4 нче комитет» дип имзаланган листовкалар табылып торды. Атна саен диярлек министрлыкка бирелә торган сводкаларда партизаннар ягына качып киткән легионерлар турында мәгълүматлар бирелеп килә иде. Житмәсә, качучылар берән-сәрәнләп кенә түгел, төркем-төркем булып, кораллары белән, хәтта пулемётларга хәтле урлап кача тордылар. Жәйгә чыккач, листовкаларны болгар студентлары эшлэгән типографиядә бастыра башлау Алишка эшне тизләтергә мөмкинлек бирде. Егетләр төнгә сменада бастыралар да, берсе шунда ук элементчеләргә тапшырыр өчен Хафиз абзыйлар кибетенә илтөп калдыра.

Июль башларында Жәлил Берлин зоопаркында яшерен оешманың урыннардагы житәкчеләре белән очрашу оештырды. Жыелышта Кормаш, Алиш, Сәйфелмөлеков, Хисаметдиновлар катнашты. Алар бишесе дә бергә читлекләр буйлап хайваннарны, жәнлекләрне караучы төркем булып йөрделәр. Алар маймыллар читлегә янына килөп басты. Шунда маймылларга төртөп күрсәтә-күрсәтә, Муса сүз башлады. Башта ул Кызыл Армиянең Курск дугасындагы жиңүләре турында хәбәр житкерде.

– Кызыл Армия фронтта зур жиңүләр белән алга ыргылганда, без, әсирләр дә, монда йоклап ятарга тиеш түгел. Бездән озакка сузмыйча баш күтәрү, дошманны тар-мар итүгә тылдан торып, үз өлешөбезне кертү сорала, – диде һәм, икенче читлек янына күчөп, сүзен дәвам итте:

– Минө генә тыңлап йөрибөз. Бер-берөбез белән сөйләшмибөз. Безнең арттан күзөтүчө шымчылар булуы мөмкин, – диде һәм ни өчөн жыелулары хакында сөйлө башлады. – Августның ундүртөндө легионерларның восстаниөсен үткәрөргә дигән тәкъдим бар. Партизаннар һәм Кызыл Армия белән элементә урнаштырылды. Саттар белән Ян Габдуллин безнекеләр ягына чыгып, хәлөбезне сөйлөп биргән булырга тиеш. Фоат Сәйфелмөлеков төркемөнә немецларның штабын юк итү бурычы куөла. Хисаметдиновныкылар дошманның коралларын кулга төшөрә – пулемётларын, тупларын зарарсызландыра. Кормашның капелласы сакчыларны юк итөргә тиеш. Гарәф Фәрхөтдинов төркемө дошманны телефонсыз, элементөсөз калдыруны үз өстөнә ала.

Муса шулар турында әйтте дә өчөнчө читлектә күчтө. Монысында икө горилла – атасы белән анасы, бер-берсөнөң йоннарын йөлкышып, назланышып утыралар иде.

– Баш күтәрү Едлинода башлана, – дип дәвам итте сүзен Муса. –

Бөтен лагерьлардан легионерлар Кормаш капелласының концертын карарга жыела. «Шүрәле» дигән музыкаль комедия төгәлләп ятам. Шунда ук комедиянең премьерасы булачак. Алдагы көндә үк хәзерлек эшләрән башлау өчен генераль репетициягә жыелабыз. Алда зур эшләр тора. Барыбызга да мөмкин кадәр сак булырга кирәк, – диде Жәлил һәм, – кемдә нинди сораулар, тәкъдимнәр бар? – дип, икенче читлеккә таба атлады.

– Мин хәрби заводларда эшләүче хатыннар белән дә элемтәгә керергә, баш күтәргән көнне аларның да заводларда шартлаулар оештыруын сорарга кирәк дип уйлыйм, – диде Алиш.

– Бик әйбәт булыр иде, – диде Муса. – Бу эшнә оештыру синең үз өстендә дип уйла алайса. Симай да «Винетта» радиосыннан чакыру оештырса, начар булмас иде. Баш күтәргә чакырып язылган листовка таратуны оештыруны да сиңа тапшырырга туры килер. Вакыт күп калмаган. Ашыгырга кирәк.

Сөйләшү шуның белән тәмамланды. Һәрберсе үз алдында нинди бурыч куелуын аңлаган хәлдә үз станнарына таралыштылар. Чынлап та, мәсьәләгә җитди карарга, сак эш итәргә кирәк иде. Комитетта эшләүче һәр пропагандист артыннан күзәтәләр. Икенче көнне үк Абдулла Баттал кулга алынды. Аңа легионерлар арасында немецларга каршы пропаганда алып бара дигән гаеп ягылган иде. Кайсының доносы буенча кулга алганнардыр, ләкин аның гаебен таныта алмадылар. Берничә көн сорау алганнан соң җибәрергә мәжбүр булдылар. Ә менә Скаржиско-Каменна шәһәрәнә тупланган батальонның дүртенче ротасында Гайнан Кормашның капелласы концерт куеп, берничә көн үткәннән соң, тентү вакытында сержант Сөләйманов матрасы астыннан листовка табылу яшерен оешманың эшчәнлеген бик җитди куркыныч астына куйды. Анда легионерларны «икс» көненә, фашистларга каршы баш күтәргә чакыру язылган иде. Сөләймановны шунда ук кулга алдылар.

– Woher haben Sie dieses Merkblatt¹¹? – дип сорады аннан тикшерүче гауптман Гелле.

– Сакта торганда таптым, – диде Сөләйманов. Ул хезмәт иткән рота тимер юл күперен саклай иде.

Башка легионерлардан мондый листовкалар табылмагач, аңа ышандылар. Шулай да батальонга Кормашның капелласы килү шиккә төшерә иде.

Бу эш белән Өченче рейхның яшерен полиция башлыгы Һенрих Мюллерның ярдәмчесе, милли сәясәт белән җитәкчелек итүче СС гауптштурмфюреры Райнер Ольцша үзе шөгыйльләнә башлады. Ул листовканың кайда басылуын эзләп табарга кирәк дигән киңәш бирде. Моның эзенә бик тиз төштеләр. Экспертлар элек табылган

¹¹ Каян алдың бу листовканы?

листовкалар белән чагыштырып тикшерә торгач, монысынын пропаганда министры Геббельс идарәсендә торган машинкада басылган булуын ачыкладылар. Ә анда рус телендә бер генә машинка бар – ул да булса, министрлык бинасында урнашкан «Винетта» радиостудиясе машинкасы. Ул машинкада бастырырга берничә кешенең генә мөмкинлеге бар. Аларның берсе – Шәмсия Идриси, студиянең татарча тапшыруларын тикшереп, эфирга үткәрергә рөхсәт биреп торучы цензор. Икенче кеше – студия хезмәткәре, татарча тапшырулар эзерләүче Әхмәт Симаев, «Татар арадашчылыгы» комитеты пропагандисты.

Шулай итеп, шикле кешеләр исемлеге ишәйгәннән-ишәя барды. Гайнан Кормаш, Абдулла Баттал, Әхмәт Симаев, Абдулла Алиш, Муса Гумеров, Гариф Шабаев, Фоат Булатов... Болар барысы да – «Татар арадашчылыгы» комитеты пропагандистлары.

Райнер Ольцша комитет хезмәткәрләре арасына яңа шымчылар кертергә кирәк дигән тәкъдим ясады.

– Шәмсия Идрисине кулга алу берни дә бирмәчәк, – диде ул. – Чөнки бу ханым легионерлар арасыннан түгел. Ниндидер яшерен оешма булуын белмидер дә. Икенчедән, ул – Германия мөселманнарының Баш мөфтие Галимжан хәзрәт Идрисинен жәмәгате. Ә Әхмәт Симаевны кулга алырга ашыкмаска кирәк. Югыйсә оешма әгъзаларын куркуга салып, алар тагын да саграк эшли башларга мөмкиннәр. Безгә пропагандистлар арасына яңа кеше кертергә кирәк. Кемне тәкъдим итә аласыз? – дип, ул батальон командиры капитан Гаумиц белән контрразведка начальнигы гауптман Геллега мөрәжәгать итте.

– Бар андый кеше, – диде Гелле. – «Идел-Урал» легионында пропагандист итеп эшләтергә тәгаенләгән бер кандидат бар. Бу очракта бөтен сыйфатлары белән безнең өчен иң кулай кеше – Мәхмүт Жамалетдинов. – Икәүдән-икәү генә калып үткәргән әңгәмәләреннән ул аның гаять аумакай, ялагай, теләсә кемне сата ала торган кеше икәннән күрдә. Мәхмүт, дөрестән дә, эсирлеккә төшкәннән соң, үз теләге белән Төркестан легионына язылып, Сума, Харьков өлкәләрендә фашистларның карательный отрядларында совет партизаннарына каршы сугышларда катнашып йөргән кеше була.

Музвзвод составына гадәттә «Арадашчылык» пропагандисты унтер-офицер Мичурин сайлап ала иде. Мичурин үзе дә яшерен оешма егетләре белән бер булып эшләп йөрсә дә, оешмага ант биреп кергән, тәгаен шундый оешма барлыгын белгән пропагандист түгел. Музвзводка Жамалетдинов әлеге шул Гаумиц белән Гелле кушуы буенча гына кертелде. Хәтта Гайнан да аның музвзводка алынуын белми калды.

Ниһаять, «икс» көне якынлашты. Берничә көн кала батальон командиры Гаумиц Гайнанга берәр пропагандистын фашистик агитация

китаплары, «Идел-Урал» газетасын алып кайтырга Берлинга жибәрергә кушты. Гайнан бу эшне гадәттәгечә Батталга йөкләде. Икенче көнне юлга кузгалырга торганда Батталны Гаумиц чакыртып алды.

– Таныш бул, бу – «Арадашчылык» комитетының яңа пропагандисты Мәхмүт Жамалетдинов. Берлинга аның белән бергә барып кайтырсыз. Алып кайтасы китаплар күп булачак. Бергә-бергә жиңелрәк булыр, – диде Гаумиц.

Баттал бу хакта Гайнанга әйтеп тормады. Командир үзе кушкач, ул да бу хакта беләдер дип уйлады.

Поездда барганда Мәхмүт үзен бик иркен тотты, күптәнге танышлар кебек ачылып китеп сөйләште. Үзенәң Үзбәкстаннан булуын, комсомолец икәнлеген әйтте. Дөрөс, Баттал аңа яшерен оешма турында ләм-мим, бер сүз дә әйтмәде. Мәхмүт Берлинда, Батталдан бер адым да калмыйча, койрык кебек артыннан тагылып йөрде. Баттал аның белән Симаев янына «Винетта»га да барды, «Идел-Урал» редакциясенә дә алып керде. «Минем Берлинда әле беренче тапкыр гына булуым», – дигәч, аны Берлин белән дә таныштырып йөрде. Редакциядә, Мәхмүтне кабул итү бүлмәсендә Сабит Кунафин янында калдырып, Рәүф Вафа белән бер бүлмәдә утыручы Алиш янына үзе генә кереп китте. Вафа каядыр киткәнме, Алиш ялгызы иде.

Батталның таныш түгел кеше белән йөрүен күргәч, Алиш аннан:

– Кем белән йөрисең анда? – дип сорады.

– Комитет пропагандисты. Миңа иптәш итеп жибәрделәр. Шикләнмә, ул берни дә белми, – диде Баттал.

– Кара анда, «икс» көне житә, шымчы итеп жибәргән булулары мөмкин, – дип кисәтте Алиш.

– Борчылма, үзебезнең егет. Комсомолец та икән хәтта.

Алар Едлинога китаплар, гәзитләр белән шыплап тулган ике чемодан күтәреп кайттылар. Вокзалга төшкәндә Баттал, Мәхмүтне чемоданнар белән калдырып:

– Син монда утырып тор, мин хәзер бер кишеткә генә кереп чыгам, – дип, тиз генә Хафиз абзыйлар кишетенә барып килде.

– Нәрсә ул? – дип каршылады аны Мәхмүт, кулында ниндидер төргәк күтәреп килгәнән күргәч.

– Махсус әдәбият, – диде Баттал. – Гаумиц алып кайтырга кушты.

Гаумиц кушты дигәч, Мәхмүт артыгын кызыксынмады. Ләкин Едлинога житәрәк, кысталган булып, вагонның теге башындагы бәдрәфкә барып килергә теләвен әйтте:

– Мин теге башка барып килим әле. Кысталсаң, мин килгәч, син дә барырсың, – дигән булды.

Баттал, аны-моны уйлап тормыйча, аның артыннан шулай ук бәдрәфкә китте. Мәхмүт тиз генә, төргәкне бәйләгән шпагатны

сүтеп, анда нәрсә булуын ачып карады да янадан бәйләп куйды. Төргәктә листовкалар икәннен күргәч, ул куркудан калтырана ук башлады. Баттал аны-моны сизенмәде. Лагерьга кайтып җиткәч, алар чемоданнарны һәм төргәкне Гайнанга тапшырдылар да, ял итәргә дип, үз баракларына киттеләр.

Ә Мәхмүт, үз барагына кайтмыйча, Гаумиц янына ашыкты.

* * *

Ниндидер таныш булмаган комсомолец белән йөрүче Абдулла Батталны озаткач, Алишның күңелен борчу хисе биләп алды. Моңа кадәр күзгә-башка күренмәгән бу егет аңа бик шикле булып тоелды. Җитмәсә, баш күтәрү көне җитеп килә. Иртәгә унберенче август. Тагын өч көннән «икс» көне! Нишләргә? Кемгә хәбәр итәргә дә инде соң!

Бераздан кайдадыр эш белән чыгып киткән бүлмәдәше Рәүф Вафа кайтып кергәч тә тынычлана алмады ул. Рәүф тә аның бу халәтен сизеп алды.

– Бер-бер хәл булдымы әллә? – дип сорады.

– Әллә нигә күңелем тыныч түгел, – диде Алиш. – Шәфи абыйның орышмыйча калган бер көне дә юк. Саттар дус кебек миңа да качып китәргә микән әллә дип уйлыйм.

Алиш шунда, өстәл тартмасын ачып, Саттар биреп калдырган шигырьләр дәфтәрен алды да:

– Шәфи Алмас сине сүкми, сиңа берни дә булмас. Саттар, киткәндә, миңа үзенң шигырьләр дәфтәрен калдырган иде. Үземнән шигырьләргә дә бер дәфтәрчеккә язып барган идем. Сиңа биреп куйыйм әле шушы ике дәфтәрне, Рәүф дус, – диде.

– Мин нишләтермен икән соң аларны? Мин дә бит, сезнең кебек үк, под колпаком монда. Кызыл Армия килеп җитсә, дошманнарга эшләп яткансыз дип, атып үтермәсәләр дә, төрмәгә ябып куюлары бар.

– Ул-бу хәл килеп чыкса, бу дәфтәрләрне Украинадан куып китерелгән гастарбайтер кызларга илтәп бирә аласың, – диде Алиш. – Һәр якшәмбедә ул кызлар Вайсензее паркына ял итәргә чыгалар. Алар арасында татар кызлары да бар. Равилә Агеева исемле кызны эзләп табарсың. Ул Саттарны да, мине дә яхшы белә. Немецлар көчләр алып китергән ул кызларга тимәсләр Кызыл Армия солдатлары.

Шулай дигәч, Рәүф Вафа, Алиштан дәфтәрләрне алып, үзенң өстәл тартмасына тыгып куйды.

Икенче көнне эшкә килгәч, Алишны басып алынган Көнчыгыш территорияләр министрлыгының пропаганда бүлегенә караган алтынчы бүлек начальнигы зондерфюрер Людерзен үзенә чакыртып алды. Ул шуннан редакциягә кире әйләнеп кайтмады. Ә Рәүф Вафа якшәмбе көнне, бәласеннән баш-аяк дип, Алиш белән Саттарның

шигырьләре язылган кенәгәләрне алып, Вайсензее паркына юнәлде. Күл буенда ял итеп йөрүче кызлардан сорашып, Украинадан китерелгән Равилә Агеева исемле кызны эзләп тапты.

* * *

Унберенче август иртәсендә иртәнге ашка барырга дип килгән легионерларны ашханә янында овчаркалар житәкләгән немец солдатлары каршы алды. Батальон командиры Гаумиц аларны һәр көндөгечә сәламләп: «Guten Morgen¹²!» диясе урынга, «Сезнең арада татар һәм немецларның дошманнары барлыгы билгеле булды!» – дип каршы алды. Янында басып торган батальон контрразведчигы Гелле кулындагы кәгазьне алып, фамилияләр укый башлады:

– Гайнан Курмашёф! Рушад Хисамутдиноф! Зиннат Хасаноф! Аптулла Батталлоф! Али Курбанов! Шариф Амироф! Vortreten¹³!

Егетләр бер адым алга атлауга:

– Wegbringen¹⁴! – дигән команда яңгырады.

Аларны лагерь капкасы янында торган фургоннарға таба алып киттеләр. Тагын унлап легионерның фамилиясен укыдылар. Инде бетте бугай дип торганда, начальник: «Махмут Ямалутдиноф!» – дип кычкырды.

Аларның барысын да, лагерь капкасыннан алып чыгып, Варшавадагы «Повиак»¹⁵ төрмәсенә алып киттеләр. Берәз баргач, юлда туктап, соңгы фургонга утырган Мәхмүт Жамалетдиновны төшереп калдырдылар.

Шул ук көнне Берлинда «Винетта» радиостанциясендә Әхмәт Симаев, Афзал Фәтхуллин, Фәйзелхак Мингалин, Кәбир Гәзиев һәм Шәмсия Идрисине кулга алып, Александерплац төрмәсенә илтәп, аерым камераларга яптылар.

«Идел-Урал» редакциясендә типографиядә хәрәф жыючы Гариф Шабәевны һәм үз фатирында Муса Жәлилне дә, аерым-аерым кулга алып, төрмәгә ябып куйдылар.

Башкалар белән бергә кулга алынмагач, Алиш та, Муса да үзләрен генә тоткынлыкта дип уйладылар. Икесе дә ундүртенче августта батальоннар баш күтәрер дип өметләнделәр. Ләкин, сатлыккан Мәхмүт Жамалетдиновның хыянәте аркасында, бу хәл булмыйча калды.

21

Алтынчы бүлек начальнигы зондерфюрер Людерзен кабинетында Алиш белән озак сөйләшәп тормадылар.

– Үзегезгә күрсәтелгән ышанычны акламыйча, Бөек фюрерга

¹² Хәерле иртә!

¹³ Бер адым алга!

¹⁴ Алып китәргә!

¹⁵ Полякчадан тәржемәсе – Тавис.

тугры булырга дигән антыгызны бозып, Германиягә каршы жимерү эше алып барган хыянәтче буларак кулга алынасыз! – диделәр дә, Берлиндагы Александерплац төрмәсенә илтәп, аерым камерага ябып куйдылар.

Икенче көнне аны гестапо идарәсе урнашкан йортка алып килделәр. Бу алгы ягы калын соры таш колонналар бастырып төзелгән алты катлы, тирә-якка салкынлык бөркеп торган борынгы зур бина иде. Дүртенче катка алып менеп, озын коридор буенча барып, зур бер ишек янына килеп туктадылар. Ишек төбөндә утырып торган обер-лейтенант аннан исем, фамилиясен, туган елын, кайда яшәвен, гаилә хәлен сорашып, анкета тутырды.

– Wofür werden sie verhaftet¹⁶? – дип сорады.

– Германиягә каршы жимерү эше алып барган өчен, – дип җавап бирде Алиш өчен аны алып килгән СС унтер-офицеры.

Шуннан соң анкета тутырган хәрби коридор буенча каядыр барып килде дә СС унтер-офицерына:

– Gruppenführer сизне көтә, – диде.

Gruppenführer дигәнненең ишек төбөндә басып торучы сакчы аларны «Хайль Гитлер!» дип сәламләде дә эчкә үткәрде. Бүлмәгә кергәч, унтер-офицер түр башында утыручы СС башлыгын сәламләп, тагын бер тапкыр Гитлерга исәнлек теләде. Аның каршындагы урындыкта Әхмәт Симаев утырып тора иде.

– Kennen Sie diese Person, Herr Alishev¹⁷, Алишев әфәнде? – дип сорады бүлмә хужасы.

– Nein¹⁸.

– Wie nicht? Sie sind beide Propagandisten des tatarischen Komitees¹⁹!

– Zum ersten Mal sehe ich²⁰!

Шуннан соң Мюллер, Әхмәткә борылып:

– Kennst du ihn²¹? – дип сорады.

– Niemals gesehen²²! – диде Әхмәт тә.

Шунда Мюллер СС унтер-офицерына өченче тоткынны алып килергә кушты:

– Bringen Sie den dritten Verhafteten!²³

Унтер-офицер чыгып киткәч, Мюллер урыныннан торып, артындагы зур шкафтан бер газета алып, Алиш белән Симаев алдына өстәлгә китереп салды.

– Күрәсезме бу газетаны?! Күрәсезме бу фотода кемнәр төшерелгән?! Таныйсызмы үзегезне?! – дип кычкырып жибәрде.

¹⁶ Ни өчен кулга алындыгыз?

¹⁷ Бу кеше танийсызмы?

¹⁸ Юк.

¹⁹ Ничек юк? Сиз бит икегез дә татар комитеты пропагандистлары!

²⁰ Беренче тапкыр күрәм!

²¹ Ә сиз аны беләсезме?

²² Күргәнем юк!

²³ Өченче тоткынны китерегез!

Ул арада, ишек ачылып, анда СС унтер-офицеры һәм Муса Жәлил күренде.

– Сез бу кешене дә танымыйбыз диярсез бәлки! – дип акырды чыгырыннан чыккан Мюллер. Аннары ул, Алишка борылып: – Таныйсызмы бу кешене?! – дип кычкырды.

– Таныйм, – диде Алиш. – Муса Гумеров.

– Ә сез таныйсызмы бу иптәшне, херр Гумероф?

– Таныйм, херр Мюллер. Бу – иптәш Алишев, – диде Муса.

– Бер-берегезне таныгач, нәрсә монда театр уйныйсыз?! Беләсезме үзегезнең ни өчен кулга алынганыгызны?

– Һич аңламыйм, херр группенфюрер, – диде Муса. – Бөек фюрер галижәнаплары алдында нинди гаебем бардыр?..

– Ә менә монда ниләр язылганын укып күрсәтергә кирәкмиме сезгә? – дип, Мюллер алдында яткан газетаны Мусаның битенә якин китерде. – Менә үзегез укып карагыз әле, сез кемнәр ватандашларыгыз алдында?!

Муса, газетаны кулына алып, Мюллер күрсәткән фотога күз салды һәм эчтән генә фото астындагы язуны укып чыкты. Анда: «Политрук Муса Жәлил житәкчелегендә Казан татарларыннан бер төркем, үз теләкләре белән эсирлеккә төшеп, легионга язылдылар һәм Татарстанны азат итү өчен коммунистларга каршы сугышка барырга әзерләнәләр. Кабахәт сатлыкжәннарга хурлык! Аларны совет халкының нәфрәте көтә» дип язылган иде.

– Менә кемнәр сез! Сез – үз илегезне дә саткан кешеләр, Гитлерга тугрылыкка биргән антыгызга да хыянәт итүчеләр. Сезнең алда бер генә юл – сезне үлем көтә! Менә бу күмәк фотода үзегезне күрсәсездер. Ә монда бер-беребезне танымыйм дип алдашып утырасыз! – диде Мюллер.

– Ярый, безне кулга алдыгыз да, ди. Ә нинди гаебебез бар соң безнең? – диде Жәлил аптыраган кыяфәт белән.

– Бүген августның ундүрте. Бүген – сез хыялланган «икс» көне!

– Нинди «икс» көне? Берни дә аңламыйм, – диде Муса.

– Башыгызны жүләргә салмагыз, Муса әфәнде! Гайнан Курмашёфтан табылган «икс» көне турындагы, батальоннарны бүген, ягъни ундүртенче августта баш күтәрергә чакырган листовкаларны алдагы көнне Абдулла Батталоф белән Мәхмүт Ямалутдинов менә шушы ике иптәштән барып алганнар. Моны ничек аңлатасыз?!

Мусаның моңа җавап бирерлек дәлилләре юк иде. Ул дәшмәде.

– Болар белән барысы да аңлашыла! Алып китегез! Өчесен дә Моабит төрмәсенә илтөгез.

Аларны коридорга алып чыктылар. Муса, иптәшләренә карап:

– Нык торыгыз, егетләр, – диде. – Беләсезме, кем сатты икән безне?

– Сөйләшмәскә! – дип кычкырды конвоир.

– Мәхмүт Жамалетдинов булып чыга, – диде Алиш.

Конвоир кулындагы эченә арматура тыгылган резин шланг белән Алишның сыртына китереп сылады. Ул «ык» иткән тавыш чыгарды да идәнгә бөгелеп төште. Моны күрми калган Муса сорадын дәвам итте:

– Кем соң ул? Ник мин аны белмим?

Конвоир, икенче тапкыр селтәнеп, Мусаның Волховта алган ярасы һаман да сыкрап торган иңбашына тондырды.

Шуннан соң аларны лифтта беренче катка алып төштеләр дә Мусаны лифт шахтасы янындагы баскычтан подвалга алып төшөп киттеләр.

– Хушыгыз, егетләр. Нык торыгыз, – диде Муса, алардан аерылганда.

– Бирешмәбез, – диде Алиш. – Үзегез нык булыгыз.

* * *

Бу өч көндә ССчылар, легионнарда фашистларга каршы яшерен эш алып баруда гаепләп, йөздән артык кешене кулга алды. Шуларның егерме алтысы гына Кормаш, Жәлил, Саттар һәм Симаев төркемнәренә кергән пропагандистлар иде. Төнтү вакытында иң күп листовка табылган Кормаш хөкөм алдына яшерен оешманың житәкчесе буларак басты. Көнбатыш Украинаның Дрогобыч шәһәренә җибәрелгән өченче батальонда яшерен эш алып барган Сәлим Бохаров белән Әхәт Атнашев та, кулга алынып, Берлинга кайтарылган иде.

Сорау алулар ике айга сузылды. Бу ике ай эчендә гаепсез дип табылган легионерларның күбесе, кире батальоннарына кайтарылып, Голландия, Франция, Бельгия, Норвегия кебек басып алынган илләргә партизаннарга каршы сугышларга җибәрелделәр. Күбесе хәрби объектларны саклауда, каравыл хезмәтендә булдылар. Ике ай буе әледән-әле сорау алулардан соң төрмәләрдә, нигездә «Татар арадашчылыгы»нда пропагандист булып йөргән, Германиягә хыянәт итүчеләр дип табылган жәлилчеләр генә торып калды.

Октябрь аенда Алишны Моабиттан Тегель төрмәсенә күчерделәр. Аның камерасында егерме яшьләр тирәсендәге бер егет утыра иде. Каян килеп эләкте икән бу япъ-яшь егет фашист төрмәсенә дип апырады Алиш, аны күргәч тә: «Кызык, кайсы илдән икән соң ул?» дип уйлады Алиш. Немец дисәң, охшамаган. Озынча йөзле, озын борынлы. Уртача гына буйлы, япъ-яшь.

Алиш, аңа кулын сузып, исемен әйтте:

– Абдулла Алиш, – диде.

Егет тә, кулын биреп, исемен атады:

– Эмиль Мейзон. Бельгия, – диде.

«Әһә, бельгияле икән. Ничек аның башына килмәде соң әле үзен татар дип әйтергә?» Ул хатасын төзәтергә ашыкты:

– Татар, – дип, күкрәгенә сугып куйды.

«Нинди телдә сөйләшергә соң бу егет белән? Немецча беләдер бәлки» дип уйлады Алиш һәм:

– Ich verstehe ein wenig Deutsch²⁴, – диде. Шунда Мейзон Алиш өчен зур яңалык әйтте:

– In der nächsten Zelle sitzt auch ein Tatar²⁵, – диде.

Алиш исе китеп:

– Woher weißt du? Wer ist er²⁶? – дип сорады.

– Dichter. Er sitzt mit meinem Freund André Timmermans zusammen²⁷.

«Муса да монда микәнни?» дип уйлады Алиш.

– Im Nebenzimmer sitzen auch ein Belgier und ein Tatar²⁸, – диде Мейзон.

«Кем икән ул? Әллә бөтен төркемне шушында китергәннәрме?»

Мейзон камерадашының ни уйлаганын күңеле белән сизде, күрәсен:

– Иртәгә ишегалдына йөрергә чыккач, үзең күрерсең, – диде.

Алар шулай итеп, авырлык белән булса да, барлы-юклы немецчалары белән үзара аңлаша башладылар.

Тегель төрмәсендә, Алиштан кала, тагын Муса Жәлил, Фоат Булатов, Абдулла Батталлар утыра торган булып чыкты. Шунысы кызык: барысының да камерадашлары – бельгиялеләр, һәм барысы да күршеләр. Уртада – Муса бер бельгияле белән, аларның бер ягында Фоат Булатов, икенче ягында – Алишлар.

Ишегалдына чыкканга карап, әллә ни сөйләшергә бирмәделәр. Надзирательләр карап кына тора, бер-берсен метр ярымнан да якынгарак китермиләр. Ишектән кергәндә-чыкканда гына, беренче надзиратель камера ишекларен ачар өчен алдан кереп китә, икенчесе артта кала. Ишектән кергәч, арттагы тоткынның кергәнен көтеп торып кына, берничә сүз алышырга мөмкин. Алиш белән Муса, энә шуннан файдаланып, үзләренең күршеләр икән белешеп калдылар. Бу белешүнең файдасы да булды. Навада йөрөп кергәч, аларга, тик утырмасыннар диптер инде, эш бирделәр. Нәрсә өчен кирәге бардыр, сызымнар биреп, шул сызымнар буенча агач капкачлар эшләргә куштылар. Моның өчен такта, игәү белән өтергә өлештеләр. Игәү капкачның урта бер жиренә уемтык тишек ясар өчен дә кирәк икән. Кулга инструментлар кергәч, шунда ук камера арасындагы стенага тишек ясап булмый микән моның белән дигән уй туды Алишның башында. Башка камерадагылар да шуны уйлаган икән. Игәү белән стенага шакып, ике яктан да кайсы турыда тишәргә икән чамага, Алиш кирпич арасындагы комлы измәне чокый башлады. Ләкин эш бик акрын барды. Чокылган комны камерада калдырырга ярамый

²⁴ Мин берәз немецчә аңлыйм.

²⁵ Күрше камерада да татар утыра.

²⁶ Каян беләсең? Кем ул?

²⁷ Шагыйрь. Минем дустым Андре Тиммерманс белән бергә утыра.

²⁸ Безнең күршедә дә бельгияле белән татар егете утыра.

иде. Учлап-учлап кына кесэгә салып, һава суларга чыккан саен ишегалдына алып чыгып, сиздермичә генә жиргә коеп бардылар. Берәр атнадан камералар арасында трубка итеп төргән кәгазь сыешлыгына тишәкләр пәйда булды. Шул тишәкләр аша сөйләшергә дә, бер-береңә хатлар язып жибәергә дә мөмкинлек туды.

Алиш шул сәгатәтә үк Мусадан беренче хатны алды. Башта тишәктән ниндидер жеп очы бөтерелеп килеп чыкты. Алиш шул жепне тарткан иде, аның икенче башы трубка итеп төрөлгән кәгазьгә бәйләнгән икән. Сүтеп караса, шигырь! Мусаның өр-яңа шигыре! Ул Алишның Тегельдә күршесе булып «яши» башлавын белгәч тә, аңа багышлап шигырь язарга уйлаган икән. «Почта тишәге»ннән килгән беренче хат энә шул шигырь иде. Алиш моны шигырьнең исемнән һәм, гадәттә, багышлау итеп язып куела торган беренче хәрефләрнән аңлады. Муса «Дуска» дип куелган исем астына ике А хәрефе язган иде. Димәк, Абдулла Алишка. Ул аны түземсезләнеп укый башлады.

Дуска

А.А.

Кайгырма, дус, яшьли үләбез дип,
Без алмадык сатып гомерне.
Үзәбезчә яшәп, үзәбезчә
Без чиклибез аны түгелме?
Билгеләми гомер озынлыгын
Еллар саны, картлык житүе.
Бәлки менә шушы үлем безгә
Мәңгә бетмәс яшәү китерер?!

Мин ант иттем жанны кызганмаска
Саклар өчен халкым, илемне.
Йөзәү булса гомерең, син барсын да
Шушы юлга бирмәс иденме?
Шатландыра безне көн дә илнең
Бер-бер яңа уңышын ишетү;
Нинди зур көч – читтә үз-үзеңне
Халкың белән бергә хис итү!

Мин тиремне саклап исән калсам,
Үлем миннән аша сикерсә,

Шул яшәүме булыр, «хаин!» диеп,
Ил битәмә минем төкерсә!
Юк, теләмим мин бу «исәнлекне»,
Йөрәк минем моңа үчекмәс.
Кешеме мин, илем үги иткәч,
Жирдә миңа эчәр су беткәч?!

Юк, кайгырма, дускай, безнең гомер –
Ил гомерең тик бер чаткысы.
Без сүнсәк тә, безнең кыюлыктан
Арта барыр аның яктысы.
Батырлык һәм илгә тугрылыкны
Шушы үлем белән белдерик.
Безнең яшылек шушы хисләр белән
Данлы иде, көчле иде бит!

Чикләнсә дә гомер, яшылек безнең
Эзсез сүнә диеп уйлама!
Әйтсен яшьләр: менә шулай яшәп,
Шулай үлсәң иде дөньяда!

10.43

– Шәп! Ничек яза аласың син, Муса, шулай йөрәккә үткәрерлек итеп? Безнең хәлдә менә шундый шигырьләр генә сорала шагыйрьдән!

Алиш шунда койка аягы каплап торган тишәк янына мөкәләп керде дә, койканы стенадан ераккарак этеп, авызын тишәккә куйды һәм:

– Муса, ишетәсеңме? – дип пышылдады.

Тишәктән Мусаның тавышы ишетелде.

– Ишетәм, Алиш! Ишетәм!

– Рәхмәт, Муса дус! Рәхмәт. Минем бүтән сүзем юк! Гениальный шигырь язгансың! Иң кирәкле, иң дәрәс сүзләрен сайлап! Рәхмәт!

– Синнән дә шундый шигырьләр кетәм, Алиш дустым, – диде Жәлил. – Тагын бер нәрсә бар. Шигырьләреңне бер дәфтәр шикелле нәрсәгә теркәп куй әле. Мин монда бер егет белән сөйләштем. Аны шушы көннәрдә төрмәдән чыгарырга тиешләр. Аның исән-сау туган илгә әйләнәп кайтырга мөмкинлегә бар. Шигырьләребезне шуңа биреп җибәрергә кирәк. Иртәгә аның белән күрешкәч, кайчан чыгарачакларын белешеп, сиңа хәбәр итәрмен. Хәзергә сау булып тор. Шигырьләреңне дәфтәргә күчер.

Алишның шигырьләре күп түгел. Ул сугышка хәтле дә әллә ни күп язмый иде аларны. Бөтен язганын, дәфтәр битенә чиреге кадәрле генә кәгазьгә теркәп, бер кенәгә итеп тегеп барды. Сельдцеда чакта аның шигырьләрен Апастан Куллар авылы егете Газыйм Касыймов ятлап барган иде. Исән кайтса, ул да язып тапшырып, насыйп итсә, аның шигырьләрен. Ә бу дәфтәрдәгесен Муса әйткән егеткә биреп җибәрсә, алар да кайтып җитәр бәлки туган илгә.

Шунда ул Арслан дустын сугышка озату кичәсендә җырлаган «Качак җыры»н искә төшерде. Ничек иде әле сүзләре? Әтисенә җыры иде бит.

Каңгылдашып киек казлар оча.
Мин кул изәп калам озатып.
Киек казлар, кая очасыз сез,
Качак күңелләрен кузгатып?..

Алишның Сельдце лагеренда Газыймга язып биргән «Кыр казлары» дигән шигыре исәнә килеп төште. Ул аны кулындагы кенәгәсенә теркәп куярга булды.

Кыр казлары

Бүген иртән күрдем кыр казларын,
Көнчыгышка таба киттеләр.
Канат җилпи-җилпи, каңгылдашып,
Тигез сафка тезелеп үттеләр.

Юллар озын сезнең, кыр казлары,
Урал таулар аша чыгарсыз.

Канатыгыз юлда тузанланса,
Агыйделгә төшөп юарсыз.

Әйтер идем, әгәр телен белсәм,
Әманәтем алып кит диеп,
Туган авылым аша юллар тотсаң,
Сөйгәнәмә сәлам әйт диеп.

Муса шигырь язуны әсирлеккә эләккәч тә, төрмәдә дә, беркайчан да туктатмады. Легионда чакта да, мөмкинлек чыккан саен кулына кәгазь һәм карандаш алып, язарга утыра торган иде. Төрмәләрдә дә уенда гел

шигырь булды. Октябрь аенда, сорау алулар кискен тукталгач, бигрэк тә күп язды. Шигырьләренен саны йөздән артып китте. Бер көнне шулай камерада кулына кәгазь-каләм алып утырган гына иде, ишектән надзиратель килеп керде дә туп-туры аның янына килеп:

– Was schreibst du? Schon wieder Flugblatt?²⁹ – дип сорады.

– Gedicht³⁰, – диде Жәлил.

– Ist es ein Dichter³¹?

– Шагыйрь.

– Мин сезне күптән күзәтәм, көн дә нәрсәдер язасыз. Әгәр белеп алсалар, карцерга утыртачаклар. Йә бөтенләй атып үтерәчәкләр. Сак булыгыз, бүген төнлә тентү булырга мөмкин, – диде надзиратель һәм камерадан чыгып китте.

– Менә бит нинди кешеләр бар надзирательләр арасында да, – дип куйды Муса.

– Барысы да фашист түгел әле немецларның да. Беренче Бөтендөнья сугышыннан соң аларда да коммунистлар партиясе көчәеп киткән иде. Россиядә властыка коммунистлар килә алды, ә аларда фашистлар яулады хакимлекне. Бөтен коммунистларны төрмәләргә утыртып бетерделәр. Сугыш башлангач, срокларын тутырып, төрмәләрдән чыгарылган коммунистларны фронтка җибәрмичә, энә шулай надзирательләр итеп үз төрмәләренә алдылар, – дип аңлатты Жәлилгә Ян Кутцур.

Муса камерада бельгияле Андре Тиммерманс һәм поляк немце Ян Котцур белән утыра иде. Надзиратель ишекне бикләп алуга, алар Мусаның шигырьләрен кая яшерергә икән дип баш вата башладылар. Ичмасам, бер генә дәфтәр дә түгел, икәү. Берсен параша чиләге астына тыгып куйдылар. Икенчесен төрмә китапханәсеннән яздырып алган Библия астына яшерделәр. Төнлә, чынлап та, кинәт кенә, утларны кабызып, ике эзмәвер килеп керде. Бөтен матрацларны, киём-салымны, койка асларын актардылар. Шикләнерлек әйбер тапмагач, утларны сүндереп чыгып киттеләр.

Муса шул көннән соң дәфтәрләрен каядыр урнаштырырга кирәк дип уйлап йөри башлады. Иң ышанычлысы, гаепләре табылмыйча, каядыр чит илләргә лагерьларга, батальоннарга җибәрелә торган тоткыннарга биреп чыгару дигән уйга килде.

Декабрь урталарында Берлин өстендә әледән-әле самолётлар очкалый, һава һөҗүме тревогалары игълан ителә башлады. Андый чакларда тоткыннарны, камералардан чыгарып, подвалга алып төшәләр дә егермеләп эсирне бер камерага кертәп биклиләр. Шундый тревогаларның берсендә Муса кычкырып:

– Арагызда татарлар бармы? – дип сорады.

– Бар! – диде берсе.

²⁹ Нәрсә язасың? Тагын листовкамы?

³⁰ Шигырь.

³¹ Син шагыйрьмени?

Муса, әсирләрне ера-ера, аның янына килеп:

– Кем син? Монда ничек эләктең? – диде. Аннары ул тагын бер тапкыр тоткыннар арасыннан: – Тагын татарлар юкмы? – дип кызыксынды. Жавап бирүче булмагач, янына барган егет белән ачыктан-ачык сөйләшә башлады.

– Габбас Шәрипов мин. Өченче батальон легионеры идем. Габбас Кадермаев атлы адашым листовка биргән иде. Шуның белән эләктем дә менә биш ай инде шушында иза чигәм. Кадермаев качты.

– Алай булгач, нык тор, сине жибәргә тиешләр. Кадермаев безнең төркемдә иде дип, гаепне үз өстебезгә алабыз. Сиңа бер йомыш кушсам, үти алырсың микән?

– Нинди йомыш бит. Карап карармын.

– Үзең белән дәфтәр алып чыгарга кирәк.

– Нинди дәфтәр? Шигырьләрме әллә? Син Муса Жәлилме әллә?

– Әйе. Мин ул дәфтәрне икенче очрашканда бирермен. Беркемгә дә бу хакта сөйләмә, килештекме?

– Килештек.

Камерага кайткач, Муса бу хакта Алишка да әйтергә ашыкты. Алишның дәфтәре эзер икәнне белгәч, икенче көнне аңа Габбас Шәрипов турында сөйләде. Алиш ул егетне белә икән. Ишегалдына чыккач, Муса әйтте дип, Габбаска үзенң дә шигырьләр дәфтәре булуын, аныкы белән бергә үзенң дәфтәрен дә алып чыга алмассыңмы дип сорады. Габбас ризалыгын белдергәч, жиңенә кыстырып чыккан кенәгәсен ишектән кергәндә, аның жиңенә шудырды.

Ә Муса Габбас Шәрипов белән очрашырга өлгермәде. Икенче көнне үк аны, гаепсез дип табып, төрмәгә утыртканда алган легионер киёмнәрен киендереп, үзе шикелле тагын берничә тоткын белән бергә Берлин тимер юл вокзалына китереп, «Берлин – Париж» поездына утыртып, Франциягә озаттылар. Төрмәдән чыгарылган көнне иртән аңа камера жыештыручы немец бер кәгазь кисеге тоттырды. Аның бер ягына «Бүген сине азат итәрләр» дип язылган иде. Икенче ягындагы язуда ул «Синң киёмнәрең арасында «Ташенбух» булыр» дигән сүзләре укыды. Нәрсә ул «Ташенбух»? Ул берни дә аңламады. Ул Муса Жәлиленң дәфтәрен ала алмый калдым дип борчылган иде. Поездда барганда, гимнастёркасының эчке күкрәк кесәсәндә ниндидер каты әйбер тегелгән булуын күрде. Нәрсә булыр икән бу дип аптырап, вагон бәдрәфенә кереп, гимнастёрка кесәсен чишеп караса, анда кул учы кадәр генә зурлыкта дәфтәр килеп чыкты. Аның тышлыгына латин хәрәфләре белән: «Musa Gəlib», арткы тышлыгының эчке ягына: «ABBAS Scharipov. Taschenbuch, deutsches – türkisch – russisch wort ...» дигән сүзләр язылган иде. Менә нәрсә икән ул «Ташенбух»! Немец телендә «сүзлек» дигәнне аңлаткан бу сүзнә Муса гарәп хәрәфләре белән язылган шигырьләрен, юлда тикшерүче-мазар булса, сүзлек дип аңласыннар өчен язган икән!

Габбас кенәгәне урынына кире салып куйды.

Шулай итеп, Алишның да, Жәлилнең дә тоткынлыкта язган шигырьләренең бер өлеше Габбас Шәрипов кесәсендә аларның данлы исемнәрен Ватанга алып кайтачак урау юлга чыгып киттеләр.

Муса икенче дәфтәрен камерадашы Андре Тиммерманска биреп чыгарды. Беренчесенә 60 шигыре тупланган иде. Моңысына 34 шигырь керде. Башта 33 иде. Инде төпләдем, дәфтәр тулды дигәндә, йомгаклау сүзләреннән соң өстәмә бит тегеп, 1944 елга кергәндә, дустаны Тиммерманска багышлап язган «Яңа ел теләкләре» дигән яңа шигырен теркәп куйды. Ә укучыга дип аталган йомгаклау сүзләренә ул: «Бу төптә – 33 шигырь. Әсирлектә һәм тоткынлыкта – 1942.IX–1943.XI арасында язганнарым 125 шигырь һәм поэма. Ләкин кая языйм? – Үзем белән үләрәм. М.Жәлил» дип язып куйган иде.

* * *

Яңа ел алдыннан аларга 7 февральдә суд буласын әйттеләр. Аларны Икенче Империя суды хөкем итәчәк икән. Империя суды ул Германиянең югары хәрби трибуналы булып санала. Монда хыянәтчеләрнең, Өченче рейхка карата жимерү эшләре алып баручыларның эшләре карала. Легионга Өченче рейхка тугрылыкка ант биреп керткән кешеләр буларак, Алишлар да фашистлар хөкүмәтенә хыянәт иткән кешеләр булып санала булып чыга икән.

Суд аларны үлемгә хөкем итәчәк. Ләкин бу – мактаулы үлем. Батырлар үлеме. Никадәр дөрес язган Муса үзенең шигырендә бу үлем турында.

Алиш шунда төрмәдән-төрмәгә йөртелеп, үзләренең башыннан кичкәннәре турында «Идел-Урал» редакциясендә бергә эшләгән егетләргә язып жибәрергә булды. Аннан соң ул Шәфи Алмасның үзенә хат язды. Хатында Муса Жәлилне үлемнән коткаруын үтенде. «Муса татар халкына кирәк!» диде.

Эмиль Мейзон төрмәдә утырырга хөкем ителгән булса да, Алиш кебек көннәр буе камерада гына ятмый иде. Аны төрмә ашханәсенә эшләргә йөрттеләр. Аннан ул көн саен Алишка ризык калдыклары алып кайта торган булды. Бу баланда чөмереп кенә яшәгән тоткын өчен бик зур ярдәм иде. Алиш та аның алдында бурычлы булып калмады. Тоткыннарда сигаретлар бирелә иде. Гомерендә бер тапкыр да тәмәке тартып карамаган Алиш үзенең сигаретларын Мейзон дустанына биреп барды.

Суд алдыннан Алишның башына Казанга хат язарга дигән уй килде. Ә нәрсә! Үзләренең дошман тылында ни эшләп ятулары хакында анда белмиләрдер. Саттар да барып житә алмаган булырга мөмкин безнең гаскәрләргә кадәр. Ян Габдуллинның да партизаннар ягына чыгып житү-житмәве билгеле түгел. Ә Эмиль Мейзонга биреп чыгарса, аның ул хатны безнең илчелек аркылы Казанга хәтле илтәп

житкерүенә ышаныч зуррак. Иртәме-соңмы, аларның легиондагы эшләре хакында Советлар Союзында барыбыр беләчәкләр. Ил, Ватан алдында гаепләре юк икәннән күрәчәкләр!

Алиш утырды да бер тында язды да куйды ул хатны.

«Кадерле тормыш иптәшем, сөекле анам, минем кадерле балаларым, туганнарым, дусларым!

Сезгә соңгы ялкынлы сәламнәремне жибәрәм.

Мин, Алишев Абдулла Бариевич – язучы А.Алиш, кызылармеец, 1941 елның 12 октябрендә Брянск янында чолганышта калып, пленга төштем. Төрле лагерьларда йөргәннән соң, ниһаять, Чехословакиягә килеп эләктем. Анда шлифовальщик булып эшләдем. 1942 елның азагында Берлин янындагы лагерьда шагыйрьләрдән Муса Жәлилне, Р.Саттарны («Кызыл яшләр» газетасыннан) очраттым. 1943 елның августында татар хәрби пленныйлары – легионерлар дип аталган эсирләр арасында листовкалар таратуда гаепләнеп, кулга алындым. Минем белән бергә түбәндәге иптәшләр дә кулга алынды:

1. Муса Жәлил – Казаннан, шагыйрь.

2. Гариф Шабаев – Ташкенттан, финанс работнигы.

3. Фoaт Сәйфелмөлеков – Үзбәкстанның сәүдә наркомы урынбасары.

4. Фoaт Булатов – Казаннан, инженер.

5. Әхмәт Симаев – Москвадан, журналист һәм легионерлардан 20-25 ләп кеше.

Без ярты еллап Берлин төрмәсендә утырдык. Суд 1944 елның 7 февралендә Дрезденда булырга тиеш. Киләсәң, көрәшәсәң һәм китәсәң. Күрәсәң, язмыш шундый инде. Без соңгы сулышыбызга кадәр халкыбызга тугрылыклы булып калабыз. Ах, ничек яшисе килә! Сезде, минем кадерләләрем, күрәсе килә, барлык кичергәннәр турында сөйләсә килә.

(Р.Саттар 43 елның июнендә качты, аның язмышын белмибез.) Бик күп уйланылган һәм язылган әсәрләр безнең белән мәңгелеккә китәләр. Сездең барыгызны да кысып-кысып үбәм. Бигрәк тә Алмазымны һәм Айвазымны. Аларны укытырга тырышыгыз.

Сау булыгыз. Сездең тугрылыклы улыгыз, ирегез һәм дуслыгыгыз А.Алиш.

28 январь, 1944 ел».

Ул хатны судка китәр алдыннан Эмиль Мейзонга бирде. Аның ничек тә Казанга барып житүенә ирешү өчен тырышуын үтенде.

Аларны 7 февральдә, Дрезденда, Мюнхнер майданындагы төрмәдә урнашкан Икенче Империя судында хөкем иттеләр. Суд утырышы өч көн барды. Беренче көннәрдә хөкем ителүчеләргә гаепләү материаллары белән танышырга мөмкинлек бирелде. Ярты ел буе барган сорау алулар вакытында бирелгән сораулар яңадан кабатланды. Дүртенче көнне өч сәгать буе гаепләнүчеләргә Империя судының хөкем карары укылды.

«Идел-Урал» комитеты пропагандистлары Гайнан Кормашев һәм аның командасындагы Фоат Сәйфелмөлеков, Абдулла Алиш, Фоат Булатов, Муса Жәлил, Гариф Шабаев, Әхмәт Симаев, Абдулла Батталов, Зиннәт Хәсәнов, Әхәт Атнашев, Сәлим Бохаров, Өченче рейхка хыянәт итеп, аның хәрби көчен җимерү белән шөгыльләнгәнә, «Идел-Урал» комитетында яшерен эш алып барганы, листовкалар бастырып таратканы, Германия коммунистлары белән элемтәдә торганы өчен Империя суды карары белән иң югары жәзага – үлемгә хөкөм ителәләр» диелгән иде карарда.

23

Габбас Шәриповлар төркемен Франциянең Ле-Пюи шәһәрәндә урнашкан лагерьга китерделәр. Монда бары тик хәтта русчаны да начар белүче татар егетләре генә иде. Алар барысы да «Идел-Урал» легионының 827 нче батальоны легионерлары булып чыкты. Ул үзе дә шушы батальоннан листовка белән эләгеп утыртылган иде бит төрмәгә. Араларында аның танышлары да бар иде. Беренче көнне үк ул шундыйлардан Әмир Үтәшев белән Нигъмәт Терегуловны очратты. Алар икесе дә – яшерен оешма заданиесен үтәп йөргән егетләр. Дөрөс, бернинди дә ант бирмичә, үз ихтиярлары белән, легионерлар арасында восстание оештыру, партизаннар һәм Кызыл Армия ягына чыгарга агитлап йөрүчеләр. Габбас аларның ышанычлы булуына шикләнмәде, шуңа күрә беренче очрашуда ук үзенә төрмәдән Муса Жәлил белән Абдулла Алишның куен дәфтәрләрен алып чыгуын әйтте.

– Егетләр, минем кесәдә бит зур байлык яшерелгән, – диде.

– Алтын таптың мөллә?

– Алтыннан да кыйммәтләрәк байлык, Әмир дус. Нәрсә ул алтын, металл бер. Ә болар бәһаләнми торган байлык булып исәпләнергә лаеклы нәрсәләр.

– Алайса, мин беләм! – диде Нигъмәт. Габбасның «Нәрсә?» дип соравын да көтеп тормыйча: – Муса Жәлил шигырьләре! – диде.

– Өстенә бастың! Нәрсә диләр әле андый чакта?

– Сыер икәнсең диләр. Тик син сыер түгел, син – герой! Каһарман! Шундый зур батырлык кылгансың! Афәрин!

– Юк әле, бу эшнең башы гына. Ул шигырьләргә югалтмыйча, исән-имин килеш туган илгә алып кайтып тапшырасы бар. Мәнә анысы зур батырлык булчак. Безнең алда мәнә шундый зур бурыч тора, егетләр! Әле бер шагыйрьнеке генә дә түгел, Алиш шигырьләре дә минем кесәдә!

– Их, тизрәк җиңү килсен иде дә сугыш бетсен иде! Әле кайчанга хәтле йөрербез каңгырып бу чит-ят җирләрдә?

Франциягә жиберелгән Жәлилләр, Алишлар Германиянең үзәндә фашистларга каршы сугышчыга агитлап йөрделәр безне. Ә монда

ул кабахэтләрне юк итү, жиңүне якынайту өчен безгә йөрергә туры киләчәк, дуслар! – диде Әмир.

Әмир Үтәшев бу эшкә керешкән иде инде. Франциядә сугышның беренче көннәреннән үк каршылык хәрәкәте киң жәелдерелгән иде. Терегулов, Франциягә жәлилчеләр белән бергә кулга алынып, өч ай төрмәдә утырып, гаепсез дип табылганнан соң гына жибәрелгән булса, Үтәшев исә беренче батальон партизаннар ягына чыкканнан соң, калган батальоннарға ышаныч бетеп, өченче батальон легионеры буларак Франциягә жибәрелгән әсирләрдән иде.

Әмир Үтәшев Жәлиилне яхшы белә. Нәкъ менә ул аны, элекке политрукны, Кызыл Армия өлкән лейтенантын яшерен эш белән шөгыльләнәргә чакырды. Ләкин ул Мусаның заданиеләрен алырга өлгерми калды, август аенда яшерен оешма әгъзаларын барысын да кулга алып, төрмәгә утыртып бетерделәр, ә өченче батальон Франциягә жибәрелде. Үтәшев монда француз каршылык хәрәкәте көрәшчеләре белән танышты, легионерларның француз партизан отрядларына качуын оештыручыларның берсе булып китте.

– Шигырьләренә төрмәдән алып чыгу – эшнәң башы гына. Хәзер безгә аларны сакларга кирәк. Саклау ышанычлырак булсын өчен аларны берничә дөфтәргә күчереп алырга кирәк. Берсе югалса, икенчесе исән калырлык булсын. Өчөбездә дә сакларга кирәк, беребез үлсәк, икенчебез алып чыгарлык булсын. Килешәсезме? – диде Үтәшев.

– Күчереп язар өчен гарәп язуын белергә кирәк бит. Мин гарәп язуын укый да, яза да белмим, – диде Габбас.

– Мин беләм белүен, тик кайда утырып күчерергә соң аларны? Лагерьда мөмкинлек юк бит, – дип куйды Нигъмәт өметсез генә.

Үтәшевнәң Ле-Пюидә яшәүчеләр арасында ышанычлы танышлары бар булып чыкты. Легионерларга атнасына бер мәртәбә шәһәргә чыгып йөрергә рөхсәт бирелә икән. Әмир бу мөмкинлекне француз патриотлары белән танышу өчен файдаланган. Ул инде француз коммунистлары белән аралашырга өлгергән. Чираттагы шәһәргә чыгу вакытында ул үзе белән дусларын да ияртте. Ул аларны Карно бульвары чатында үз кафеларын тотучы танышларына алып барды. Кафега сыра эчәргә дип кергән булып, арткы ишектән кафе хужасының өенә үттеләр. Әмир монда инде үз кеше булып беткән, беркадәр французча да сөйләшергә өйрәнгән икән. Хужаларга кемнәр белән, нишләп йөрүен аңлаткач, алар төп эшләренә күчтеләр: Нигъмәт Муса Жәлиилнәң шигырьләрен дөфтәргә күчерә башлады. Алишның шигырьләре кириллица хәрефләре белән язылган иде. Аларын Әмир күчерде. Ләкин бер көнне генә эш бетмәде. Аларга әле бу йортка берничә атна килергә туры килде. Өчесенә дә икешәр дөфтәр күчерделәр.

Сугыш, ниһаять, бетте. Көткән жиңу килде. Ләкин аларга барысына да бергә кайтырга туры килмәде сугыштан. Әсирлектә булган кешеләр буларак, Француз каршылык хәрәкәтендә катнашсалар да, бу хакта тиешле белешмәләре булса да, совет чекистлары аларны бик жентекләп тикшерде. Габбас Шәрипов сугыштан соң, Сталин фәрманы белән, әсирлеккә төшкәнә өчөн 25 елга хөкем ителде. Алишның да, Жәлилнең дә дәфтәрләрен исән-сау саклап, Казанга алып кайтып, хатыннарына да, Язучылар союзына да илтөп тапшыра алмады.

Әмир Үтәшев, Француз каршылык хәрәкәтендә актив катнашкан кеше буларак, бөтен формаль тикшерү процедураларын уңышлы үтөп, ниһаять, туган ягына, Башкортстанның Бүздәк районына исән-сау кайтып егылганнан соң, 1946 елның март ахырында Казанга килеп чыкты.

Казанда яз! Карлар эреп бетөп бара. Табигать жанланган. Агач башларында кара каргалар, чәүкәләр каркылдаша. Әмир Бауман урамының башыннан биек чиркәү манарасына, урамның теге башында күренөп торган Кремль диварларына карый-карый бара иде, каршына килгән Нигъмәт Терөгуловны күрөп алды. Менә хикмәт дисәң дә хикмәт! Алдан сөйләшөп, шушы көнне, шул урамда очрашабыз дип килешкән булсалар да, болай туры китерә алмаслар иде бер-берсен төгәл шушы сәгәтьтә, шушы ук урам башында!

– Нигъмәт! Исәнме-саумы?! Ни эшлөп йөрисең бу урамда?!

– Әмир! Үтәшев! Исәнме?! Үзең ни эшлөп йөрисең?

Алар кочаклашып күрештеләр.

– Ничек инде нишлөп? Икебез дә бер юлда йөрибез бугай.

– Әманәткә тугры булырга кирәк! Муса белән Алиш алдындагы әманәтебезне үтөп килдем Казанга! – диде Нигъмәт. – Дәфтәрләрен Язучылар союзына тапшырырга дип килдем.

– Их, алдан сөйләшкән булсак! Мин алып килмәдем шул дәфтәрләренә. Икесенеке дә исәннәр. Уфада калдылар.

– Ә мин тапшырдым. Кичә кич. Дөрөс, Союзга түгел, Алишның хатынына. Мусаның гайләсе Казанда түгел икән. Аның дәфтәрен дә Оркыяга бирөп калдырдым, Алишның жәмәгатенә. Союзга иртәгә барып килергә дигән идем. Әйдә, алай булгач, бергә барыйк.

– Син тапшыргач, булган инде. Икәүләшөп йөрмәсәк тә ярый. Кеше данына сыланып, үзләренә дан эзлөп йөриләр диярләр. Кирәк дисәләр, аннан соң китерөп китәрмен.

– Ярый, алай булгач. Әйдә, берәр-яры керөп, чәй эчөп чыгыйк. Син кайда тукталдың? «Совет» дигән кунакханә бар икән, моннан ерак та түгел, урам башында гына. Әйдә, миңа кайтып килик, мин шунда тукталдым, – диде Нигъмәт. – Беренче катында ресторан да бар.

Алар, кунакханә ресторанына кереп, озак кына сөйләшеп утырдылар. Сөйләшер сүзләре күбәйгән иде. Бер елга якын күрешмәделәр бит. Ул бер елда Әмир Үтәшев Франциядән үзенә Француз каршылык хәрәкәтендә катнашуын раслаучы документ алуға ирешкән. Франция дәүләт житекчелегенә Мактау кәгазьләре, медальләре белән бүләкләнгән.

Алар соңгына аерылыштылар. Ләкин иртәгесен Язучылар союзына барырга дип жыенып, костюм-чалбарларын киеп, көзгә каршында чәчләрен тарап, кем әйтмешли, ясанып торганда, номер ишеген шакекчеләр. Барып ачса, кара күн куртка кигән, хәрби икәнлекләре чырайларына чыккан ике егет басып тора.

– Сөз Нигъмәт Тергулов буласызмы? – дип сорады егетләрнең берсе.

– Әйе, – дип, кыскагына җавап бирде Нигъмәт.

– Сөз кулга алынасыз. Мәнә сезне кулга алу турында постановление. Кисенегез, – диде шул ук егет, кулындагы кәгазьне күрсәтеп.

– Ни өчен?

– Идарәдә аңлатырлар. Киттек.

Аны халык телендә «Кара козгын» дигән исем белән йөртелгән машинада җилдереп кенә НКВДның Дзержинский урамындагы идарәсенә, ике көн элек кенә булган Алишлар йорты каршындагы бинага китереп куйдылар.

Егетләр кертәп калдырган бүлмә кайсыдыр нәчәлникнең кабул итү бүлмәсе булды, ахрысы, аңа ишек төбөндә тезеләп киткән урындыкларның берсенә утырырга тәкъдим ителәр. Озак та утырмады, ишек ачылып китте һәм аннан Алишның хатыны Оркыя ханым киләп чыкты. Ул нык дулкынланган иде, Тергуловны күргәч, бөтенләй югалып калды. Дулкынланудан тотлыгып, аның белән исәнләште дә:

– Исәнмесез, Нигъмәт. Минем бернинди гаебем дә юк, кичереgez, – диде.

– Борчылмагыз. Мин беләм, – диде Тергулов.

Оркыядан соң тикшерүче бүлмәсенә Нигъмәтне керттеләр. Ул тикшерүченә исәнләшүенә җавап бирде дә, аның сүз башлавын көтеп тормыйча, үзе сорау бирде:

– Ни өчен кулга алдыгыз мине?

– Сөз 1941 елдан бирле илен саткан халык дошманы Муса Жәлил белән Абдулла Алиш шигырьләрен саклап яткансыз. Сугыш беткәнгә инде бер ел булып килә. Шул чактан бирле бу хакта беркемгә дә берни әйтми-нитми яшәп, дәфтәрләрен безгә китереп бирү турында уйламагансыз да. Соңыннан да безгә түгел, Язучылар союзына да түгел, Алишның хатынына китереп биргәнсез. Сөз халык дошманнары турында мәгълүматларны яшергәнсез. Шуның белән бергә үзегезнең

дә әсирлектә булуыгызны яшергәнсез. Сталинның махсус фәрманы белән сез хөкем ителергә тиеш.

Нигъмәт белән озак сөйләшеп тормадылар. Берничә көннән хәрби трибунал карары белән аны 10 елга хөкем итәләр.

Уфага кайтып китәр алдыннан дуслым белән сабуллашып чыгыйм дип, «Совет» кунакханәсенә килгән Әмир Үтәшевкә Нигъмәт Терегуловның кулга алынуы һәм НКВД идарәсенә алып китүләре хақында әйттеләр.

«Эзләп торасы да булмады, Тукайның «Кәжә белән Сарык әкиятә»ндәге шикелле, бүре үзе килде янган утка» дип уйлап куйды Терегулов эшен тикшергән майор, Нигъмәт Терегуловны сорап, НКВД идарәсенә килгән Әмир Үтәшев үзенә бүлмәсенә килеп кергәч.

– Ни өчен кулга алдыгыз Нигъмәт Терегуловны? – дип сорады Үтәшев тикшерүчедән.

– 1941 елдан бирле илен саткан халык дошманы Муса Жәлил белән Абдулла Алиш шигырьләрен саклап ятканы өчен.

– Аның бернинди гаебе дә юк. Муса Жәлил дә, Абдулла Алиш та халык дошманнары түгел. Алар – дошманның үз тылында фашистларга каршы яшәрен эш алып барган каһарманнар. Алар алып барган шул эш нәтижәсендә Кызыл Армиягә каршы сугышка җибәрелергә тиешле легионерлар, Белоруссия партизаннары ягына чыгып, дошманны юк иткәнлеген бөтен дөнья белә. Алар төрмәдә, тоткынлыкта чакта совет сугышчыларын дошманга каршы көрәшкә рухландырган шигырьләр язганнар. Терегулов – үз гомерен куркыныч астына куеп, илгә шул шигырьләрен алып кайткан каһарман. Сезнең аны хөкем итәргә хақыгыз юк!

– Тынычланыгыз, иптәш Үтәшев. Аның бу батырлыгын исбат итәргә кирәк әле башта. Шунан эшли алсагыз, Терегуловны азат итәбез. Ә хәзергә, үзегезне дә кулга алып, тикшерү изоляторына ябып торабыз. Терегуловка хөкем булган чакта, шаһит буларак катнашырсыз. Исбат итә алмасагыз, үзегезне дә хөкем итәргә туры килүе бар, – диде тикшерүче һәм, өстәле кырындагы төймәгә басып, сакчыны чакырып кертте дә: – Үтәшевны изоляторга илтегез, – диде.

Терегулов турында да, Үтәшев турында да кайгырткан кеше булмады.

Берничә көннән Үтәшев Терегулов дуслының хәрби трибунал белән хөкем ителгәннен белде. Аның үзенә дә «Франциядә тоткынлыкта яткан «халык дошманы» Гафаровка Француз каршылык күрсәтү көрәшендә катнашкан дип ялган документ ясап биргән» дигән гаеп тагылды һәм Сталинның махсус фәрманы нигезендә хәрби трибунал аның 25 елга лагерьга сөрелүе һәм биш елга хокукларыннан мәхрүм ителүе турында хөкем карары чыгарды.

Хөрмәтле укучым!

2018 елда мин Жәлил һәм жәлилчеләргә багышланган «Ватан» исемле роман ижат иткән идем. Ул чакта әсәрем дүрт мең данә тираж белән «Казан утлары» журналында һәм бер мең данәдә аерым китап булып басылып чыкты. Совет чорында жәлилчеләр турында әсәрләр шактый язылган булса да, «Ватан» романы аларның батырлыгына бүгенге көн күзлегеннән карап язылуы һәм күп мәсьәләләргә яңача караштан чыгып бәя бирелгән булуы белән үзенчәлекле иде. Бу китапны жәмәгатьчелек яратып кабул итте дип беләм. Чөнки матбугатта аңа уңай бәя биргән шактый гына язмалар дөнья күрде. Мин шундый язмалар белән чыгыш ясаган Айдар Хәлим, Фоат Галимуллин, Лилия Галитзуллина, Миләүшә Хәбетдинова, Вәсилә Хәкимова кебек язучылар һәм әдәбият галимнәренә олы рәхмәтемне белдерергә теләм. «Ватан» каләмдәшем Мансур Сафин тәржемәсендә рус телендә һәм балкар әдibe Хәсән Шаваев тәржемәсендә «Ата журт» дигән исем белән балкар телендә Кабарда-Балкар Республикасында «Мәңге Тау» журналында һәм аерым китаплар булып та басылып чыкты. «Ватан» дөньяга чыккач, жәлилче каһарман әдип Абдулла Алишның туганнары Гөлшат һәм Азат Сөнкишевлар, улы Алмазның хатыны Фаина Александровна Алишева миннән Алиш турында да әсәр язсаң, начар булмас иде дип мөрәжғәть иттеләр. Жәлилчеләр һәрберсе аерым әсәр язарга лаеклы. Мин сугышка кадәр үк үзенә әкиятләре белән дөньяның бөек әкиятчеләре Г.-Х.Андерсен, бертуган Яков белән Вильгельм Гриммнар дәрәжәсенә күтәрелгән Абдулла Алиш турында язарга теләп алындым һәм аны яратып яздым. Дөрөс, әсәрдә «Ватан»да язылганнарны кабатлау куркынычы бар иде. Аннары кайбер кешеләр арасында «Идел-Урал» легионында яшәрен оешманы Жәлил түгел, Гайнан Кормаш оештырган дигән сүзләр дә йөри. Күптән түгел тарихчы Михаил Черепановның раславы һәм Рәхим Саттарның оныгы Лилия Саттарованың башлангычы белән кинофильм да төшерелгән, һәм анда яшәрен оешманы Рәхим Саттар оештырган дигән идея алга сөрелә. Фильмны карагач, ихтиярсыз шундый сорау туа: «Ни өчен эшен ярты юлда калдырып, көрәштәшләрен ташлап качып киткән соң ул Саттар?» Мин, әлбәттә, әлегә яңа романимда бу сорауларның берсен дә күтәрмәдем һәм аларга карата үз фикеремне белдерергә теләмәдем, жәлилчеләр батырлыгын Жәлилнең иң якин дуствы Абдулла Алиш язмышы мисалында баян итү белән генә чикләндем. Безнең дөньяда тиңе булмаган батырлык кылган унбер каһарманыбыз бар, һәм аларның бу батырлыгына яңадан ревизия ясау белән шөгыйльләнү кирәк түгел дигән фикердә калам.





Лилия
Фәттахова

ЧЫНБАРЛЫКНЫҢ ТАМЫРЛАРЫ ТИРЭН

Сынаулар артыннан күзәтәм кешене –
ни хәлдә бәгыре, үзәге сау микән?
Әллә соң чүккәнме язмышы каршында,
Тезлэнгән чагында түмгәк тә тау микән?

Һай, төрле сынаулар! Һай, төрле кешеләр!
Кемнәрдер сыналар – яналар, өшиләр...
Кемнәрдер китабе хикмәтнең үзенә
Өр-яңа сүзләрдән яңа юл түшиләр.

Сынаулар артыннан күзәтәм кешене...
Рухының көченә яшеннәр көнләшер –
Жан төше утында яндырып хәсрәтен,
Ул дуска, дошманга елмая өлөшә...

Сыналып сынмаган кешегә хөрмәтем.
Ул хәзер үзе дә минем күк күзәтә:
Аралый тормышын буш сүздән, чүбектән,
Игелек күргәндә – арттыра йөзлэтә.

Күтәрер кадәрне күтәрү тиешле.
Жан исән чагында чигенү килешми.
Күзәтәм... Аңладым... Сынаулар – баскыч ул.
Һәр басма – һәркемгә үзенәң өлөшә.

Лилия ФӘТТАХОВА (1972) – шагыйрә, прозаик; С.Сөләйманова (кызыксындыру), Ш.Галиев исемендәге әдәби премияләр лауреаты; «Танырсыңмы?..», «Карурман миләүшәсе», «Ишет мине!» исемле kitapлар авторы. Яңа Чишмәдә яши.

Сизэсеңме, мин тырыша-тырыша
Дөньялыктан матурлыктар ээлим...
Күңел ярам ялкынсынган саен,
Матурлыктар белән энәм күзлим.

Караңгының каралыгын аңлыйм –
Ул һәр йөзгә ягылырга тора!
Төн нәүбәте үткәч, көн уяна...
...Саба жиле табылырга тора.

Ямаулыкны матурлыктан салам! –
Кемнәр откан сыкрап-сыктап яшәп?!.
Юк, мин түгел, минем жаным аша
Бүген шулай диеп Күкләр дәшә.

Жиләс көндә – яңа гамьнәр исе.
Аклан тулы – тырыс-тырыс өмет...
Йа бер Аллам, арттыр ышанычны!
Йа бер Аллам! Мәнсезлекне кимет!

Авыл минем төшләрәмә бик еш
Бала чагымдагы кебек керә.
Һәм, нишләптер, һаман, һаман саен
Үзебезнең Түбән очны күрәм...

Гөрләп тора безнең тавыштан ул –
Чыр-чу килеп куыш уйнаган чак.
Күз бәйләнеп беткәндә дә әле
Безнең чыр-чу һаман тынмаган чак.

Алты-жиде йортлы урамыбыз.
Энә тыкрык. Энә инешебез.
Тыкрык янәшәли генә шунда –
Алмагачлы йортта без яшибез.

Төшләрәмдә вакыт туктап калган.
Тамчы бии шифер түбәләрдә...
Агач капкаларда – сырлы бизәк.
Уен-көлкә көтә өмәләрдә.

Әржәсендә – бодай тулы капчык.
Узып китте энә ут күршебез.
Кирәк чакта ул күршеләр белән
Ут та, су да – барын бүлешәбез...

Әти-әни никтер сирәк керә.
Олыгаеп керә алар төшкә.
Гажәп инде, иске өебезгә
Никтер алар кайтмый яшь көенчә.

Тузан болытлары күтәрмичә,
Тыз-быз йөрөп тора машиналар.
Төшләрәмдә никтер бер тавышсыз,
Гөрелтесез, шундый тыныч алар...

Ә авылны гел яшь көе күрәм.
Гади генә йортлы, дәртле, моңлы!
...Әниләрнең күчүенә күндем,
Авыл күчеп бара – күнөп булмый...

Әйдә, йөрәк, дус булабыз синең белән!
Икебезгә бер гомер бу һәм бер дөнья.
Акылсызлар – әрсезләнеп, акыллылар
Дәшми генә яшәгәнгә хәлең жуйма!

Һәм хәтерен жуйма! Яратуның
Орлыклары синең үзәгендә.
Шуңа гына яши бу кешелек,
Шуңа гына өмет йөзләрендә.

Әйдә, йөрәк, мизгелләрне санап,
Яшә әле тагын, тагын, тагын!..
Күрер өчен яшә һәр тарафта
Тыныч яшәү сере табылганын!

Һәм дус булайык, әйдә! Акылның да
Юләр саткан чагы узган инде...
Кабул буласылар – кабул булган,
Тузасылар хәзер тузган инде...

Елмаюың көнгә сукмак салды
Елмаюым белән күрешеп...
Йә, юрыйкмы без дә синдер диеп
Өлешемә тигән көмешем?

Яз бит жирдә! Сөйкемле яз жирдә!
Кесәләре тулы сөенче!
Миңа дигән сөенче дә бардыр...
Үземә тиң ярны сөйимче.

Көмешләнеп килә инде чәчләр,
Көмешкә тиң бакыр сәгәтьләр...
Яз бит жирдә! Ялгыз йөрәкләргә
Гашыйк булыр өчен сәбәп бар!..

Ничә язлар көткән ярымдыр ул,
Ничә язлар килеп житмәгән...
Елмаюдан сукмак салып, бүген
Язым кулын салды жылкәгә...

Жаным өзелеп азык сорый.
Нидер житми, нидер артык...
Житмәгәнгә күзне йомам,
Артык йөкне үргә тартып.

Тәкъдир белән бил алышам:
«Үзгәртәләм... үзгәртәләм...»

Аңламыйм да дия алмыйм –
Күпне аңлыйм, күпне күрәм...
Тик буш сүзгә өзелгәли
Галәм өнен откан сүрәм...

Арып китсәм, күккә карыйм:
«Раббым, кичер! Раббым, ишет!
Баш оруым көтәсендер
Сәждәләргә минем төшеп...

Жаным өзелеп азык сорый –
Үз шул аңа үзгә тәгам.

Ник яраттың шагыйрь итеп?
Аңлый алмыйм: гаебем ни?
Яшәр өчен тыныч кына,
Ничек йолыйм гаебемне?...»

Мамык шәлнең күзе киткән –
Сүтелгән дә сүтелгән.
«Сизми калдым, әрәм булган!» –
Дигән көнгә жителгән.

Сүтелгән күзләр артында
Ыржаеп торган бушлык.
Тишек шәл кебек дөнья бу –
Салкыны өтә тышның.

Дөньяның да күзе киткән –
Сүтелгән дә сүтелгән.
Сүз белән сүзне ялгарга
Мөмкин чикне үтелгән.

Күз арты күз – жылы кача,
Күз арты күз – матурлык...
Иңнәр ни соң?! Жаннар өши...
Хәлләр – каның катарлык...

Әллә сүзләр очсыз, әллә инде
Сүз бәһасен бозган кешеләре?
Сүзне көчләп, фәхеш ясаучылар
Сүзнең Хакын әллә төшенәме?!

Сүзне кармак итеп бөгә-бөгә
Үзгәрткәндә жәнәб асылларын,
Үзгәрәләр йөзләр, каләб, холык...
Үзгәләнә күңел фасыллары.

Сүздән киткән дөнья өзгэләнә...
Өзгэләнә – нәфес азгынлыкка.
Жан-үзәктән читкә тибәрелгән
Сүзнең таруына ялгызлыкка.

Сүзнең ялчылыкка калуына
Өзгэләнә булыр Сүз Иясе.
Син бит синең Сүзең! Шуңа өстәп
Ни диясе соң ул? Ни диясе?..

Мин инде күптәннән яңалык тыңламыйм.
Тыңлаган кадәре бугазга тыгылган.
Якты көн күзендә үземә мин хәзер
Лакмусның кып-кызыл кәгазе тоелам.

Ялганга нык сизгер йөрәкнең кыллары
Өзелер чиккәчә житкәндәй тартылган.
Китәсе иде ул, офыкка турылап,
Хыялдан тукулган жилкәннәр артыннан...

Тик ачы хакыйкать өметне богаулы,
Зеңгелди колакта тоташтан ялган сүз...
Кешеләр, ахрысы, оныткан бугай ул
Яшәргә булганын күзбуар ялгансыз.

Мин кызыл лакмустай... Яралы сандугач...
Тавышым, өзелеп, бугазга бөялгән...
Син кичер, Хагымның мөкаммәл дөньясы,
Торамын әле мин бары тик сөальдән.

Сөалем – дөньяга, Үзеңә, кешегә...
Сөалем – үземә, мин дә бит бер инсан.
Сиратлар кичмичә, фаниның йөзөндә
Булмыймы... булмыймы ялганнан арынсаң?!

Сораулар

*Тели белсәң – теләк,
Тели белмәсәң – имгәк.*

Мәкаль

Бер теләктәме без барыбыз да?
Ник тынычлык иңми жаныбызга?
Әллә шулкадәрле гамьсезме без –
Бозлы жаннармы без, жанлы бозлар?

Әйләндекме туймас ялмавызга?
Шуңа мәллә ямьнәр коргаксыган?

Ник жылылык житми дөньябызга?
Ник яшибез көйсез кунак сыман?

Жир бүлешкән аты коргырларның
Теләкләре генә теләкме соң?
Жир-Анакай җавап тапты микән:
Без имгәкме, алар имгәкме соң?

Бердәмлек

Тараканнар хоры җыр өйрәнә,
Һәрбер сүзен әйтеп кабат-кабат:

«Без барасы юллар һәрчак дәрәс,
Без уйлаган уйлар һәрвакыт хак!»

Бер яшь тараканның күңеленә
Шик кәргән дә уйлап куйган шулчак:
«Без барасы юллар һәрчак дәрәс?
Без уйлаган уйлар һәрвакыт хак?»

Борсаланган уңга-сулга карап,
Соравына алган тик бер җавап:

«Без барасы юллар һәрчак дәрәс!
Без уйлаган уйлар һәрвакыт хак!»

Һәм кушылган япъ-яшь ачы тавыш,
Дирижёрның таягына карап:
«Без барасы юллар һәрчак дәрәс,
Без уйлаган уйлар һәрвакыт хак!»

Кино карыйм

Соңгы апачилар... Соңгы могикинар...
Кино карыйм.
Һәм караган саен, чынбарлыкның
Ачылыгын таныйм:

«Ак кешеләр» чит-ят җиргә килгән,
«Ак кешеләр» һәрчак «күбрәк» белә,
«Ак кешеләр» үзенә кануннарын
Көчләп-көчләп әләм итеп әлә...

Тик ул аклык – тән аклыгы гына,
Тик ул аклык – эчтән шундый кара.
Ул кәфенлек кебек, ак булса да,
Тереклеккә үлем булып сара.

«Ак кешеләр», «өлкән агай», «өлкән туган»...
Сизеп торам: сулышымны нидер буган –
Бер һай-һайлап күңне ярып идем
Горур рухлы апачилар сыман.

...Далаларда һаман кылган микән?
Их, җилдереп үтсәң иде тагын.
Һәм табасы иде йөрәкләрнең
Хөр-ирекле, таш басмаган* чагын.

Кино карыйм... Хәтер юшкыннарын
Юа-юа ачы яшем белән.
Чынбарлыкның тамырлары тирән –
Урта сагыш бездә, урта сөрән.



*Ташлар басты... – А.Хәлимовның «Без исән» шигыренә ишарә.



ПАРТИЗАН ЗӘКИ НУРИ

ӘДӘБИ-ДОКУМЕНТАЛЬ РОМАН

Бух-бух Андрей

1

Партизан буларак, Зәкинең беренче сәяхәте Сенно шәһәрәннән башланды. Сугышка кадәр анда дүрт мең ярым чамасы кеше яшәгән. Халкының күпчелеге, әлбәттә, белоруслар. Бер меңнән артык яһүд, санаулы гына рус һәм украин гаиләләре өчен дә ул кече Ватан булып саналган. Фашистлар, аны басып алгач та, иң беренче чиратта, барлык яһүдләрне һәм коммунистларны геттоларга куып китереп юк иткән. 1941 елның июль башында ук Сенно шәһәре янында Бөек Ватан сугышы тарихына кереп калган танк бәрелешләре була. Шул кечкенә генә шәһәр янындагы сугышта һәр ике тарафтан 1500дән артык танк катнашкан. Берничә мәртәбә кулдан-кулга күчә шәһәр. Әмма, ни кызганыч, бу канкойгыч бәрелеш фашистлар өстенлегә белән тәмамлана. Шәһәрнең шәһәр диярлегә калмый, исән калган халкы кайсы кая тарала, ә ир-атлар, урманга качып, партизан отрядларына нигез сала.

Табигатьнең ямьле кочагында урнашкан, әмма бушап калган шул шәһәрнең мәктәп бинасын фашистлар үз максатларында файдалана башлаган. Анда фронттан яраланып яисә арып-талып кайтучы офицерлар һәм солдатлар өчен үзенә күрә бер ял йорты оештырганнар.

Фашистларга хезмәт итә башлаган энә шул «жәннәт»не алар өчен тәмугка әверелдерергә тиеш булып чыкты Петро дэдәй житәкчелегендәге төркем. Нибарысы биш кеше юлга чыктылар. Петродан тыш Сенноның үзәндә туып-үскән өч белорус кешесе һәм Зәки. Гомумән, Белоруссия партизаннары кечкенә төркем булып эшләүне кулай күрә.

Көннәрнең көзгә авышкан мәле. Төnnәр дөм караңгы. Жирле

егетләр әйләнә-тирәне биш бармаклары кебек яхшы белә. Юл шактый ерак булуга да карамастан, урынга алар вакытыннан алдарак та килеп життеләр. Бер уйсулыкта, төн уртасы житкәнне көтеп, берәз хәл алырга булдылар. Петро операциянең алдан ук планлаштырылган тәртибен кабатларга кирәк тапты. Чөнки һәр кешенең үзенә йөкләнгән бурычны сәгать механизмы кебек төгәл башкарып чыгуы мәжбүри, шунсыз уңышка ирешү булмаячак.

Элеккеге мәктәп бинасы өч тарафтан мина кыры белән уратып алынган. Анда килә торган бердәнбер юл көчле прожекторлар белән яктыртылган. Ул юлны биек каланчадагы эре калибрлы пулемёт белән коралланган сакчы карагачы. Аргы яктан аккан елга тарафында да шундый ук сакчы поссып утыра икән. Группадагы ике снайпер иң элек, юлның ике як читеннән бинага мөмкин кадәр якынгарак шуышып килеп, шул сакчыларны бер атуда юк итәргә тиеш булып чыкты. Пулемётлар телгә киләргә тиеш түгел. Алар телгә килсә – эш харап, шөһәрдән биш-ун минут дигәндә көтүләре белән полицаилар килеп житкәнне көт тә тор.

Снайпер дигәннәренә берсе Петро үзе булып чыкты. Икенчесе – «Карчыга» кушаматлы тәҗрибәле аучы. Соңгысына, ни сәбәпләдер, үз исеме белән дөшкән кешене очратканы булмады Зәкинең. Бер җае чыкканда, ул аңардан кызыксынып та карады бу хакта.

– Карчыга исемнә ни булган? Минем үземә бик тә ошый, – дип җавап кайтарды ул, уенын-чынын бергә кушып.

Сакчыларны юк иткәчтен дә өч яшь жылкенчәк егет, ук кебек атылып, ишегалдына керергә һәм тәрәзәләргә гранаталар томырырга тиеш. Ул «яшь жылкенчәк» дигәннәренә берсе Зәки иде. Арада иң елгыры, озын гәүдәләсе булу сәбәплә, аңа беренче булып торып йөггерәгә һәм иң ерактагы алты тәрәзәгә биләндәге алты гранатаны атып өлгерергә кирәк. Бу операцияне башкарып чыгу өчен иң күп дигәндә биш минут вакыт бирелә. Шуннан артыкка киткәндә, атышлар башлануы да ихтимал.

– Атышка китсә, югалтуларсыз булмаячак. Исегездә тотыгыз: безнең бурыч көтмәгәндә барлыкка килеп, ояларын туздыру һәм шундук күздән дә юк булу, – дип кабатлады командир.

Килешүләрен белдереп, егетләр баш какты.

Ни дәрәжә киеренке мизгел булуга да карамастан, Петро елмаеп куйды шул мәлдә. Бу елмаюының сәбәбен дә әйтеп ташлады тагы үзе:

– Бер карасаң, операция дигәнәбез – бала-чага уенына охшап куя торгандыр. Төн уртасында немецның мыжгып торган оясында шулай малай-шалай кебек чабышып йөрү кеше башына сыймаслык хәл бит. Әмма бу очракта безнең өчен шул чабышуның нәтижәсе мөһим... Сезнең кебек егетләр булганда, ышанам, максатка ирешербез...

– Кайчак бала-чага уенының да нәтижәсе житди булырга мөмкин

бит, – дип, командирын хуцларга ашыкты Зэки. – Булдырабыз дигэч, булдырабыз, шулай бит, егетлэр?

– Шулай, без үз бурычыбызны башкарып чыгарбыз, командир...

Операция алар планлаштырганнан да уңышлы узды. Каланча башында пулемёт кочаклап йокымсырап утырган сакчылар кымшанырга да өлгерми калды, бер атуда кэкрэеп кенэ төштелэр. Зэки артыннан торып чапкан егетлэр дә ике йөз метр чамасы араны «эх» дигэнче йөгереппе узды. Тэрэзэлэргэ гранаталар һәм керосинлы шешэлэр очты. Күз ачып йомган арада нарат бүрэнэлэрдән төзелгән ике катлы бинаны ут ялмап алды.

Шәһәр тарафыннан мотоцикл тавышлары ишетелә башлаганда алар, прожекторлар яктыртып торган юл аша мина кырларын үтеп, караңгылыкка кереп югалганнар иде. Партизаннар, инеш читлэп сузылган уйсулыкка төшөп, таныш сукмаклар буйлап урманга кереп барганда гына «ял йорты» тарафыннан тэртипсез рэвештэ дистэлэгән автомат һәм пулемётлардан ата башладылар. «Жәннэттән – тэмугка» дип исемлэнгән операция шуның белән тәмамланды да дияргэ була.

Петроның янәшәсеннән жэт-жэт атлап барган Зэки сорап куйды шунда:

– Мин бер нәрсәне генә аңламадым: ни өчен овчаркалары булмады икән боларның? Этлэре булса, без болай жиңел генә башкарып чыга алмас идек бу эшне...

– Этлэр өрә, йокларга бирми! – дип елмаеп куйды командир. – Фрицлар бит монда ял итэргэ килгән. Тынычлап ял итәселэре бар. Без дә, энә, тыныч йокы, тэмле төшлэр теләдек үзлэрэнә...

Кызык табып, дэдррәү көлөшөп куйды егетлэр.

– Шунысы кызганыч: бу мәктәппе үз кулларым белән төзөшкән идем бит мин, – дип уфтанып куйды шунда граната атучы егетлэрнең берсе. – Үземә аны яндырырга туры килер дип кем уйлаган...

– Борчылма, – дип, аның жилкәсенә кулын салды Петро. – Фашистларны тар-мар иткәчтен, моннан да зуррагын салырбыз, боерган булса...

– Ярый да, үзлэрэн жиңеп булса. Бик тиз баралар бит элегә... Мәскәүгә якынлашалар, ди, түгелме?..

– Син нәрсә сөйләсең!

– Икеләнүлэрәнне ташла, – дип, дэдррәү каршы төштелэр үзенә.

– Кая килгәннэрэн, кемгә кул күтэргәннэрэн белми әле алар, – дип өстөп куйды Зэки.

– Андрейны тыңла, ул дөрөс әйтә, – дип, иске танышының сүзлэрэн хуцлады командир да.

Петро да бу юлы Зэкине Андрей кушаматы белән искә алды. Шул көннән башлап партизаннар арасында гына түгел, гомумән, Белоруссия өчен ул Андрейга әверелде.

Икенче көнне аларның зур булмаган партизан берләшмәсенә ашыгыч хәбәр килеп иреште. Германиядән Смоленскига таба ашыгыч рәвештә фашистларның махсус тимер юл составы хәрәкәт итә икән. Анда берничә дистә өр-яңа танк, күпсанлы авыр артиллерия техникасы һәм снарядлар төялгән. Алдагы төндә ул Оршага барып житәчәк. Партизаннар шул составны туктатырга яисә юкка чыгарырга тиеш.

Таң алдыннан гына Сенно операциясеннән арып-талып кайткан төркемгә йөкләнгән булып чыкты бу җаваплы бурыч. Егетләр әле тамак ялгап, урыннарына барып ятарга да өлгөрмәгән иде. Землянкага уйчан гына командирлары Петро килеп керде. Боерыкны үтәргә кирәк, ул хакта бәхәсләшү урынсыз. Ләкин егетләренен дә хәлен аңлый иде ул, ун чакрым ары, ун чакрым бире урман һәм баткаклыктар аша йөрөп кайтканга эзләре дә суынмаган бит әле. Тагын, ашыгыч рәвештә төянеп, тимер юлга таба кузгалырга тиешләр...

Үзләренә йөкләнгән бурычны аңлатты Петро. Егетләренен арадан ник берсе арыдым яисә хәлем юк дип әйтсен икән.

– Ничә минуттан кузгалабыз? – дип, беренче булып Зәки сикереп торды урыныннан. Аның бит әле яшьлек дәртә белән эшкә керешеп кенә барган көннәре... Аңарга башкалар да кушылды.

– Берләшмәдә кеше байтак анысы, әмма кайсы инде шактый өлкән, кайсы бик яшь. Сау-сәламәт ир-ат санаулы гына. Аруны онытып торырга туры килә, егетләр, – дип, хәлләренә кереп сөйләште Петро. Ул, гомумән, боерык биреп сөйләшми, кешечә һәм дустанә аңлашуны кулай күрә.

Өзәрләнер өчен ярты сәгать вакыт житте. Муеннарына аннан-моннан үзләре тапкан немец автоматлары, аркаларына шартлаткычлар салынган юл капчыклары асып, тагын ерак юлга чыктылар. Тимер юлга кадәр дә җиде-сигез чакрым атлыйсы иде әле. Аннан соң үзләре өчен кирәкле күперне эзләп табасылары бар.

Юл уңаена алларында торган бурычны шактый четерекле булуын аңлатырга кереште Петро.

– Поездың төгәл расписаниесе билгеле түгел. Әмма ул бары тик төнлә генә юлга чыга икән. Кеше-кара күзенә артык ташланмау өчен шулай эшлиләр.

– Моңысы безнең өчен кулай, – диде Зәки.

– Караңгылык – партизаннарның стихиясе, – дип өстәде, Петродан калышмаска тырышып, ашыгып-ашыгып аның янәшәсеннән үк баручы аучы-снайпер Карчыга.

– Әлегә эшнә башкарып чыгу мәжбүри, ул хакта бәхәс була алмый, – дип дәвам итте Петро. – Тагы шунысы бар: отрядтагы соңгы шартлаткычларны алдык, һәм аларны бик камил дип тә әйтеп булмый.

– Ә шартлаткычлары нинди? Аркада күтәрәп барсак та, әле аларны күргәнебез юк, – диде берәз калыша төшкән Сенно егете.

– Хикмэт шунда: сэгать механизмы бу очракта безгэ ярдәмче түгел. Бикфорд шнуры да кулай булмас. Шартлаткычны да алдан ук урнаштырып кую файдасыз, чөнки состав алдыннан буш паровоз жибэргәннэр... Шартласа шул шартлаячак, э безгэ ул кирәкми... Максатыбыз – танкларны дөмектерү. Алар фронтка барып житэргэ тиеш түгел.

– Сез – тәҗрибәле кеше, әйтегез... Ә без үтәрбез... Ничек башкарып чыгабыз соң? – дип, башкалардан элек тынгысызланучы бу очракта да Зәки булып чыкты.

– Миналар өчен урынны алдан ук әзерләп куябыз. Буш паровоз үтеп киткәч тә, шартлаткычларны урнаштырырга һәм качып та өлгерергә кирәк булачак. Бу эшне, арабызда иң елгыр һәм яшь кеше буларак, сиңа тапшырырга туры килер, Андрей.

– Дөрөс, Андрейның торыклары озын. Өлгөрсә, ул өлгөрәчәк, – дип, егетнең күңелен күреп, аның жилкәсеннән кагып куйды янәшәдән атлаган Карчыга.

Көн яктысында кузгалсалар да, барыр юллары шактый авыр булды бу юлы. Беренчедән, йокысызлык һәм арыганлыклары сиздерә иде. Икенчедән, урманы бик кую, һәм зур сазлыкларны урап узарга туры килде. Тимер юлга ерак калмаган иде инде, әмма әле тирән ерганак аша салынган күперне эзләп тә байтак атларга кирәк булачак. Ул урынны бу тарафтагы урманнарны аучы буларак кырыкмаса кырык тапкыр аркылыга-буйга гизеп йөргән Карчыга гына белә булып чыкты.

Тимер юл читендәге ачыклыкка чыгарга ярамый, урман эченнән барырга туры килде аларга. Ә анда куелык һәм чытырманлык. Инде барып житәбез дигәндә, беренче булып атлаган Карчыга бармагын иреннәренә аркылы куеп, кинәт тукталып калды. Немец телендә сөйләшкән тавышлар ишетелде. Ерганак аша салынган күпер читенә будка куелып, сакчылар китерелгән икән.

– Менә сиңа мә... – диде аучы, Петроның колагына үрелеп. – Болар юк иде бит монда.

– Димәк, бик житди состав көтелә.

– Болар белән ни эшлибез?

– Юк итәбез, – дип, билендәге каешына урнаштырылган хәнжәренә ымлады аларның янәшәсендә генә басып торган Зәки.

– Андрей... – дип, житди караш ташлады анарга Петро. – Монда барысын да уйлап эш йөртергә кирәк. Ашыгу, кабалану бөтен хезмәтебезне юкка чыгарырга мөмкин. Сакчылар сигнал бирсә, паровоз тукталачак... Димәк, состав та исән калачак. Ә безнең максат сакчылар түгел, состав! Шулай бит?..

Командир белән килешүен белдереп, баш какты ул. Менә ничек, алдын-артын уйлап эшләгәндә генә бик таманга киләчәк икән бит дип уйлап куйды үзалдына. Партизанга энә нинди көтелмәгән

башваткычларны хәл итәргә туры килә икән. Моннан ары андый ордым-бәрдем фикерләре белән уртаклашырга ашыкмаска кирәклеген аңлады ул. Жиде кат үлчә, бер кат кис дип юкка гына әйтмәгән икән авыл картлары.

– Әмма сакчылар проблемасын да хәл итәргә туры килер, – диде Петро, үзалдына шактый уйланып торганнан соң. – Ләкин бар нәрсәнең дә үз вакыты була...

– Аңладым, – дип баш какты Зәки.

Ерганак читенә житкәч, тимер юлдан ерагая төшеп, урман эчендәге бер уйсулыкка кереп урнашты алар. Сенно егетләре, башкаларга караганда да талчыккан иде булса кирәк, бер читкәрәк тайпылып, жиргә сузылып яттылар. Шундук күзләре йомылды, аяклары сузылды, йоклап та киттеләр кебек. Петро белән Карчыга максатка ирешү юллары турында фикерләшәргә кереште. Зәки дә жиргә чүмәште, әмма күзләре йомылмады. Бер ягында мышнап йокыга китүчеләрнең сулышы, икенче тарафында тормышны аңардан күбрәк күргән тәҗрибәле ике ир-атның фикер уртаклашуы ишетелеп тора. Әмма ул аларны тыңламаска тырышты, үз уйларына бирелде:

«Туып үскән авылга – Татар Төкесенә кайтып килсәң иде ул хәзер. Зәки үз башыннан кичкәннәрне сөйләгәндә исләре китеп тыңлар иде авылдашлары. Әнисе аны кызганып елар иде. Әтисе, улы белән горурланып, аның җилкәсенә кулын салыр иде. Энекәшләре-сеңелкәшләре хәйран калыр, тагы да сөйләвен сорап, үзен тинтерәтеп бетерерләр иде...

Кичен караңгы төшкәч, Хәдичә белән очрашырлар иде. Аны ничек берөзлексез күңелендә йөртүе, сагынуы турында сөйләр иде Зәки. Хәдичә дә аны сагынадыр булса кирәк. Әле бу көнгәчә аларның кочаклашканы да булмады. Иң элек кысып-кысып кочаклар иде ул Хәдичәне, аннан ничек яратуы турында сөйләр иде...»

– Ә бу сакчылар барында минаны кай арада куеп өлгерербез икән соң... Атыш башланса, эш тагы да харап, – дип, шул мәлдә тирән сулыш алды Петро.

– Вакыт бик аз, ни эшләргә дә белмәссең, – дип, аучы да уйга калды.

Алар бер фикергә килә алмый интегәләр иде булса кирәк.

Зәки, үзенә кайда икәнлеген искә төшереп, кинәт айнып китте. Татар Төкесеннән шушы шомлы урман, тирән ерганакка әйләнеп кайтты ул. Һәм гел көтмәгәндә, тагы олылар сүзенә кысылу булса булып дип, теленә килгәнне әйтеп тә ташлады:

– Ә миналарны ерганакның аргы ягына урнаштырсак ни булыр? Паровоз шартлар, аның узып китүе дә зур бәла түгел. Ә состав бит, барыбер шушы ерганак астына дөмөгәчәк... Шулай түгелмени?..

– Карале бу егетне, чүлмәге яхшы эшли моның... Кызыклы вариант әйтте түгелме? – дип җанланып китте аучы абзый.

– Ничек безнең башка килмәгән бу? Сакчылар турында да баш ватып торасы юк ул очракта. Берсе өстенә икенчесе өелгән вагоннар астында калып сытылачаклар... Без күпме гомер баш ватабыз, нигә аны алданрак әйтмәдең, Андрей? – дип, Петро да күтәрәп алды әлегә тәкъдимне.

– Гафу үтенәм, мин сезне тыңламадым. Хыялда гына булса да, туган якларга кайтып килдем...

Танкларга каршы соңгы ике минаны алып килгән иде алар монда. Караңгы төшә башлагач та, шартлату эшләрендә тәҗрибәсе булган Сашко атлы белорус егете белән Зәки, ерганакның аргы тарафына чыгып, күпер астына шуыштылар. Аркаларында – мина салынган капчыклар, кулларында – сапёр көрәкләре. Ашыкмый гына рельс астына мина урнаштыру өчен урын хәзерләделәр.

Алар хәстәрлек эшен тәмамлаганны гына көткән кебек, берәздән күпернең аргы тарафындагы немецларга жан керде. Ояларынан чыккан этләр кебек, кычкырып-кычкырып нидер сөйләшергә керештеләр. Үзләренең һәр адымын, хәрәкәтен ике снайперның мушкада тотканлыгын сизделәр дияр идең, урман тарафына борылып та карамыйлар. Дүрт күз белән көнбатышка текәлгәннәр, поездны көтәләр, димәк.

– Составның килү хәбәрен алды болар, – дип пышылдады Сашко. – Алдан юл ярып барган паровоз узып китми торып, без кымшанырга да тиеш түгел, миналарыбызны кочаклаган көе, селкенми ятарга кирәк булып. Состав тавышы ишетелә башлагач та, тиз генә миналарны урнаштырабыз, аннары мөмкин кадәр ераккарак йөггергә кирәк булып. Теге сакчыларның бездә уе да булмас ул минутларда. Менә күрерсез, үзләрен ни көткәнне белү кая, составка честь биреп тора чак алар.

Шул мизгелдә якынлашып килгән тавышлардан куркыпмы, тимер юл читендәге куаклар арасынан ниндидер жәнлек чыгып чапты булса кирәк. Ике сакчы куркуларынан егылып китә язды, кыштырдау авазы ишетелгән куакларга шатыр-шотыр автоматларынан ут сиптереп алдылар.

...Юл ярып, алдан барган буш паровоз зур тизлек белән күперне дөбер-шатыр китереп узып китте. Күпер астында яткан егетләрнең өстеннән узган кебек булды ул. Аңарга тагылган кечкенә генә вагонның өч тарафында өч пулемёт көпшәләрен генә абайлап калды Зәки.

Алдан сүз берләшкәнчә, посып яткан урыннарыннан торып, миналарны урнаштырдылар. Бар дөньяны дер селкетеп килгән составны күргәч, куаклыкларга сыена төшеп, урманга таба торып йөгерделәр. Күп тә үтмәде, арка тарафта көчле шартлау авазлары ишетелде.

Сакчыларның берсе: «Парти-за-а-ан...» – дип кычкырырга өлгерде. Әмма ул тавыш тәмамланмыйча һавада эленеп калды...

Кинәт жиргә сыенып, артларына борылып карасалар, ни хикмәт, паровоз да юк, күпер дә ишелеп төшкән. Танк төялгән вагоннар

бер-бер артлы тимер юл буйлап шуып килә тора, килгән берсе тирән чоңылга чума тора... Әллә кайларга сузылган составның тизлегә дә кимегәннән-кими бара иде инде. Вагоннарның берсе артынан икенчесе түбәнгә тәгәрәде... Һәм танклар... Бераздан тагы көчле шартлау авазлары ишетелә башлады, снарядлар телгә килде...

Биш партизан исә, аркаларына бушап калган юл капчыкларын асып, ашыкмый-кабаланмый гына кайтыр юлга чыкты...

Әлеге диверсия 1941 елда белорус партизаннары оештырган иң уңышлы операцияләрнең берсе буларак тарихка кереп калды...

2

Урманда да вакыт бер урында гына тормый, көннәр-айлар бер-бер артлы уза бирде. Әйләнә-тирәдә яңадан-яңа партизан отрядлары оешты. Партизан отрядларын эзләп, аларга килеп кушылырга теләүчеләр дә артканнан-арта барды. Ләкин менә аларны ашау-эчү белән тәмин итү көннән-көн кыенлаша бара иде. Авылларны иң элек немецлар талады, мөгезле эре терлекне генә түгел, кетәклеккә кереп, тавыкларга кадәр жыеп алып киттеләр. Аннан, партизаннар белән бәйләнештә гаепләнеп, авыл кешеләренең йортларын, каралты-кураларын яндырдылар. Кешеләрне бер сарайга шыппап тутырып, ут төртү, тереләй яндыру очраklары да әледән-әле кабатланып торды. Азынды немецлар, алардан да бигрәк фашистларга ярарга тырышып, кулларына корал алган полицаилар котырынды. Өзлексез хәрәкәттә булган партизаннар әледән-әле яндырып юк ителгән авылларга барып юлыгалар иде. Үз-үзенә кая куярга белмисең, йөрәкне фашистлардан үч алу теләге жилкендерә шундый чакларда.

Партизаннарда да жиңел түгел. Сан ягыннан һаман да ишәя барган отрядлар арасында бер үзәк булмавы, үзара элементә юклыгы кыенлык тудыра. Кирәкле коралны алар фашистлардан, полицаилардан тартып алды. Ө менә шартлаткычлар табу иң зур проблемага әверелде.

Нинди генә кыенлыklар туып тормасын, партизаннар барыбер кул кушырып утырмады. Өле анда, эле монда Көнчыгышка юл тоткан машиналар, техника һәм солдатларны чүпләп кенә тордылар. Тора-бара, гомумән, фашистлар белорус авылларын урап уза торган булды. Урман һәм сазлыklар аша узган юлларны, сукмаklарны оныттылар. Авылларга полицаилар әллә нигә бер генә барып чыккандыр. Алары да күбрәк район үзәкләреннән ерак китмәскә тырышты.

Кышкы буранлы көннәр исә партизаннар өчен иң уңайлы вакыт. Артларыннан калган эзне жәяүле буран да күмеп торса, немец түгел, махсус өйрәтелгән этләре дә таба алмый аларны. Шуңа күрә кышкы айларда, Белоруссиянең урманнарында гына түгел, авылларында да партизаннар хужа булып торды.

...Көннәрнең берендә Зәкиләренң сәгать механизмы кебек эшләп

торган отрядыннан ике кеше хушлашмый-нитми каядыр китеп югалды. Бик серле югалу иде бу. Кемнәр диген әле? Петро белән Карчыга кушаматлы аучы! Отрядның иң тәҗрибәле һәм жаваплы партизаннары. Аларның шул рәвешле эзсез югалуларына Зәки башта ышанмады, соңыннан үзләренә үпкәләп тә йөрдә әле.

Сорасаң, «хәрби сер» диделәр. Үпкәләүдән ни файда, сер икән сер. Шартлатучылар группасына житәкчелек итүне Зәкинең үзенә, ягъни Андрейга тапшырдылар. Тора-бара аңарга, шартлатучы булгангадыр, «Бух-бух Андрей» кушаматы тагылды. Андрейларның отрядта берничә булулары да үзенекен иткәндер, ә Бух-бух Андрей ул гына.

Ни хикмәттер, тиздән аларга тимер юл тирәләрендә шартлату эшләрен туктатып торырга әмер житкерделәр. Моңы ничек аңларга белмәделәр башта, кәефләре кырылып йөрдә хәтта. Зәкинең күңеленә әллә үзенә ышанмый башладылармы дигән шик тә кереп оялый язган иде. Ә инде фронтка таба хәрәкәт иткән авыр составлар даими рәвештә бер-бер артлы шартлый, рельстан чыга башлагач, берәз тынычландылар. Димәк, без булмасак, башкалар тик тормый, көн дә берне, икене, өчнә тәгәрәтәләр...

Зәки шактый вакытлар узгач, соңара төшөп кенә аңлады моның сәбәбен. Баксаң, Оршадагы паровоз депосына аның элеккеге житәкчесе Константин Заслонов, фашистларга ялланып, эшкә урнашкан булып чыкты. Тимер юл эшчеләрен дә ул үзе туплаган. Зәкиләп отрядыннан эзсез югалган Петро белән Карчыга да шул группага килеп кушылган булып чыкты. Әнә шулар, паровоз миченә күмер кыяфәтенә китерелгән миналар ыргытып, фронтка ашыгучы составларны бер-бер артлы чүпли, ягъни шартлата башлаганнар. Өч ай эчендә 93 составны юкка чыгаралар шул рәвешле. Әйтергә генә жиңел: техника, корал, снарядлар һәм резервтан солдатлар төялеп килгән 93 состав бит ул!..

Башта бу шартлауларны партизаннар эше дип кабул иткән фашистлар. Әмма тора-бара тикшерүләр башка нәтижәгә китерә, депода эшлөчеләрне иләктән уздыра башлыйлар. Үзләрен кулга алырга жыенганнарын сизеп, Заслонов көрәштәшләре белән урманга качып өлгерә. Һәм ул 1942 елның мартыннан Орша – Витебск – Лепель шәһәрләре эйләнәсендәгә урманнарда аерым-аерым булып оешкан һәм фашистларга тынгылык бирмәгән кечкенә отрядларны берләштерү эшенә керешә. Шунысы кызганыч, Зәкинең остазлары булган Петро дәдәй белән снайпер Карчыга урманга качарга өлгерми калалар. Жиде-сигез кешене, шул исәптән Зәкинең остазларын да кулга алалар һәм Орша шәһәренең үзәк мәйданында асып куялар...

Зәкинең күңелен үч алу теләге тынгысызлады. Шартлаткычлар гына юк, шартлаткычлар... Көн-төн үч алып иде ул алардан. Ялны белмәс, йокысын онытыр иде. Миналарны каян табарга? Шулай

уйланып йөргәндә, бер күренеш келт итеп аның хәтерендә яңарып алды. Теге чакта Валентина һәм Ванютка артыннан партизаннар белән очрашу өчен ашыгып барганда, урман эчендә немецларның сазлыкка баткан хужасыз йөк машинасына очраган иде алар. Ванютка жәт кенә аның кузовын да тикшереп төшкән иде. «Анда бик зу-ур снарядлар, менә мондый...» – дип, колачын киң жәеп күрсәткәнән дә хәтерли. Кем белә, бәлки ул машина әле дә шундадыр...

Мина һәм шартлаткычлар белән эш итүдә белгеч саналган танышы Павел Шаршунга сөйләде ул бу хакта. Ө теге исә жанланып китте:

– Нигә аны бу көнгәчә әйтми йөрдең, Андрей?

– Ул вакытта мин партизан түгел идем бит әле, – дип шаярткан атлы булды Зәки.

– Бераз тырышканда, менә дигән шартлаткычлар эшләп була алардан.

– Киттек, алайса...

– Аркага күтәрә алсак, бер снаряд күтәрербез, командирдан жигүле ат сорарга кирәк булыр, – диде Павел.

Иртәгәсен таң белән юлга чыктылар. Неклюдово авылы юлында дигәч, жирле кеше буларак, Павел юлны үзе тапты. Ни хикмәт, машина әле дә шул урында булып чыкты, кузовындагы снарядларга да кагылуы булмаган. Шактый гына байлык төяп кайтты алар...

Павел белән Зәки учак янында сак кына жылытып, төн буе снарядларның эчендәге шартлаткыч матдәләргә ағыздылар. Дөрөсөн әйтергә кирәк, Зәки бу эштә берни белми дә, аңламый да иде. Ул Павел кушканнарны гына үтәп торды. Бер көн узды, ике көн... Өченче көнгә кәргәндә шартлаткычларның беренче партиясе өлгергән иде инде.

– Боларны сынап карарга туры килер, – диде Павел.

– Монда түгел, тимер юлга барып, урынында сынап, дөрөс булыр, – дип күтәрәп алды Зәки. Байтактан бу эш белән шөгыйльләнгәннәре юк, кулы күптән кычытып тора.

Алар шул көнне үк, командир белән элементгә кереп, үзләре ясаган миналарны сынау өчен рөхсәт алдылар.

– Көнбатышка таба хәрәкәт иткән һәм тимер юл составы – немецныкы. Кайсын шартлатсагыз да, урынлы булыр, – диде командир. Соңгы араларда тимер юл станцияләренә дошман үз кешеләрен китереп урнаштырды. Шуңа кайчан нинди состав һәм ничәдә узасын алдан ук белеп тору мөмкин дә булмагандыр.

Зәки белән Павел, үзләренә тагы бер ярдәмче алып, юлга чыктылар. Күперләргә хәзер якын киләм димә, аларны һәр ике яктан пулемётлар белән саклай башлаганнар иде. Бу очракта алар урынны үзләре сайлады, тимер юл дуга сыман борылыш ясаган урында шпаллар астына казып ике мина урнаштырдылар. Һәм урман читендә качып күзәтеп тордылар. Поездлар сәгать саен узып тора. Ниһаять, авыр

сулыш ала-ала ерактан ук пошкырынып килгән паровоз күренде. Состав жиңел түгел, күренеп тора... Йөз метр калды, илле метр... Хезмәтләренә нәтижәсе ничек булыр? Тимер юлны эштән чыгарырга минаның көчә житәрме?.. Ниһаять, көчлө шартлау яңгырады. Рельслар гына түгел, әллә ничәмә тонналы авыр паровоз үзә күтәрелеп очты кебек. Йөк вагоннары, жырлашып килгән фашист солдатлары – һәммәсе юлдан түбәнгә тәгәрәде. Вагон өстенә вагон ишелде...

Ә күңелләре күтәрелгән егетләр, жырлаша-жырлаша, урман сукмакларына кереп югалды. Павел белорусча жырлый, Самара егете Володя Идел турындагы жырны сузып жибәрде, ә Зәки – үзенә яраткан жыры «Иске кара урманны»...

– Әй, Павел, Пашка... – диде Зәки, жыр авазлары тукталып торган форсаттан файдаланып. – Син чын инженер икәнсең бит. Фашистларның иманнарын укытачакбыз икән әле.

– Ә сиңа, Андрей, юкка гына Бух-бух Андрей кушаматы такмаганнар...

– Болай булгач, теге машинада калган снарядларны ташып бетерергә туры килә.

– Әлбәттә, – дип хуплады Павел. – Шундый байлыкны калдыралар димени... Үзләре алып килгән икән, үзләренә үк «бүләк тә итәрбез»...

– Безнең татарда шул уңайдан бик урынлы әйтем бар, Паша: «Бирәм дигән колына, чыгарып куяр юлына», – диләр.

Тиз генә аны русчага да тәржемә итте. Егетләр, күңелләре булып, көлешеп куйды.

– Бик тә урынлы сүзләр икән бит... – дип сүзгә кушылды моңарчы дәшми генә барган Володя.

Урман читендә ни гомер хужасыз батып яткан машинаның кузовын алар бер көндә ялап алган кебек чистартып та куйдылар. Павелга ярдәмгә кешеләр бирелде, ул көн-төн учак янында миналар ясый. Ә Зәки ике көннең берендә үз группасы белән тимер юл тарафына чыгып китә. Әле бер тарафта шартлаталар фашист составларын, әле икенче тарафта. Кыш буге тынгылык бирмәделәр.

Бу хәбәр Константин Заслоновка да барып ирешкән булып чыкты. Аның Витебск – Орша – Смоленск тирәсендә хәрәкәт иткән дистәләгән партизан отрядларын берләштерү эше белән шөгыльләнгән чагы.

– Ул нинди отряд, шулкадәрлө көчлө шартлаткычларны каян табалар? – дип кызыксынган ул. Үзәк белән элемтәнең өзәлеп торган вакыты. Корал төялгән автомашиналар һәм тимер юл составларын фашистлар да зур саклык чаралары күрәп озата башлады фронтка, чөнки составлар әле анда, әле монда һаман шартлый, тәгәри торды. Фашистлар да кул кушырып утырмадылар, әлбәттә. Берничә тапкыр Сенно әйләнәсендәге урманнарны фронттан чакырып кайтарылган

офицерлар житәкчелегендәге каратель отрядлары белән тарап чыктылар. Куллары житмәгән урыннарны самолётлардан бомбага да тотып карадылар. Партизаннар яшәгән землянка яисә шалаш урыннары күренсә дә, алар үзләре су төбенә киткән таш кебек әллә кай арада эзсез югала торган булды...

Кышның буранлы бер көнөндә Заслонов үзе килеп чыкты аларның отрядына. Оештыру эшләре һәм үзара элемтә урнаштырып йөргән көннәре. Берочтан шартлаткычлар белән кызыксынды, әлбәттә.

– Бездә һәр эшнәң үз белгечләре бар, – дип җавап бирделәр аңа.

– Ул егетләр белән күрәп сөйләшү мөмкиндер бит? – дип сорады Константин Сергеевич.

Зәки белән Павелны чакырып китерделәр. Ничек бар – шулай аңлатып бирде болар командирга. Кайнар чәй артында сөхбәт итеп, землянкада озак кына кич утырдылар. Заслонов якин-тирәдәге авыллардагы тормыш, анда яшәүчеләр белән элемтә урнаштыру мөмкинлекләре белән кызыксынды. Зәкинең бу өлкәдә шактый әзерлекле булуына игътибар итте ул. Нинди авыл турында сүз чыкса, анда Зәкинең таныш-белешләре бар. Аның ул танышлары белән элемтә урнаштыру алымнары да игътибарын җәлеп итте командирның. Мәсәлән, Алексеничи авылы яныннан узганда, ул авылда немецлар булу-булмауны алар ерактан ук ачыкыйлар.

– Ничек... Ничек? – дип кызыксынды Заслонов.

– Анда авыл башындагы өйдә Гапуля әби яши, – дип сөйләп китте Зәки. – Аның бакча артында гына – сиртмәле кое, суны бөтен авыл шуннан ташып эчә. Кое сиртмәсенә йөк куелган башы күтәрелеп торса – авылда полицаилар яисә немецлар бар дигән сүз, ә инде буш чиләк югарыда атынып торса – бу безгә юл ачык, «рәхим итегез, партизаннар» дигәнне аңлата.

– Кара, ничек яхшы уйлап тапкансыз, – дип елмайды командир.

– Ә менә Комарово авылындагы элемтәчез Санька немецлар юк дигәнне өй торбасыннан чыккан төтен белән хәбәр итә. Кичкә таба моржаларыннан куе кара төтен чыга икән, бу – авылда дошман юк дигән сүз.

– Ул Санька дигәннегез төтенне ничек куерта соң?

– Каен тузлы яисә чәерле нарат утыны чыгара андый төтенне. Без ул авылны инде Комарово дип түгел, Санька авылы дип йөртәбез үзара сөйләшкәндә. Һәр авылда шундый бер-бер хәйлә уйлап тапкан элемтәчеләребез бар, Костя дэдәй...

– Бик яхшы, бик яхшы, – дип, үзалдына кабатлап куйды командир.

– Җирле кешеләр белән элемтә урнаштыру бик тә мөһим безнең өчен.

– Фашистларны тар-мар итү – безнең уртак эшебез. Авыл халкының аларга нәфрәте чиксез-чамасыз. Партизаннарга ярдәм итәргә атлыгып торалар белорус авылларында...

– Хәтерләми калганмын, исемегезне ничек дидегез әле? – дип, кинәт сораулы карашын текәде ул Зәкигә.

– Нуретдинов Зәки булам. Ә отрядта Андрей дип йөртәләр.

Янәшәдә утырган дусты Пашка Шаршун, шаяруга күчеп, аның җавабына дустанә төгәллек кертәргә кирәк санады:

– Тагы да төгәлрәк булсын дисәк, Костя дэдәй, «Бух-бух Андрей» утыра сезнең каршыгызда.

Заслонов елмайды:

– «Бух-бух»ы ни дигән сүз тагы?

– Андрейлар берничә, ә Бух-бух Андрей бер генә. Күперләр, поездлар шартлатуда аңарга җиткәне юк бездә, Костя дэдәй.

– Әнә ничек... – дип, янә үзалдына көрсенеп алды командир. – Болай итәрбез, Андрей, мин сине бүгеннән берләштерелгән отрядның разведка башлыгы итеп билгелим. Ә син, Павел, шартлаткычлар өчен җаваплы булырсың. Килештек, шулай бит?..

– Килешми хәлебез юк... Сез – командир, ә без – сезнең солдатлар...

– Барыннан да элек без һәммәбез – партизаннар, – дигән төзәтмә кертүне кирәк санады Заслонов. – Якын араларда бүлгәлэнгән отрядлар арасында тыгыз элемтә урнаштырырбыз. Төп максатыбыз – фашистларга тынгылык бирмәү, аларны көн-төн дөмбәсләү...

Инде урыныннан кузгалып китәргә җыенганда, тагын Зәкигә мөрәҗғәгать итте ул:

– Иптәш Нуретдинов, разведка командиры буларак, сиңа бик тә җаваплы бер бурыч йөклим. Минск – Смоленск автомобиль юлы читеннән фашистлар элемтә кабеле сузган. Ставка белән Көнчыгыш фронт арасында даими элемтә шул кабель аша бара. Шуның урынын ачыклап, бу элемтә каналын мөмкин тиз арада өзәргә кирәк. Җирле халык арасында күрәп калган кешеләр булуы ихтимал, иң элек шуларны табу мөһим. Әмма мөмкин кадәр саклык чаралары күрәп, эшнә бик пөхтә башкарып чыгу мөһим, фашистлар элемтәнең кай урында өзәлүен ачыкый алмаса тиеш. Элемтәсез калдырырга кирәк үзләрен. Шуны да онытмагыз: бу бурыч безгә Ставка җитәкчелегә тарафыннан куелды... Башкарып чыгарсыз бит?..

– Башкарырбыз, иптәш командир.

– Тагы шуны онытма: операция үтә дә яшерен башкарылырга тиеш. Ышанычлы егетләргә үзәң таба аласыңмы?

– Табармын, иптәш командир!..

Разведка командиры Нуретдинов

1

Зәкинең йокысы качты. Беренчедән, бөтен илгә мәгълүм булган каһарман партизан Константин Заслонов белән очрашу, кара-каршы утырып әңгәмә кылу тәэсире дулкынландырды аны. Икенчедән, гади

партизан, гади шартлатучы диверсант булу бер хәл, ә берләштерелгән отрядның разведка командиры булу – башка сыймаслык зур җаваплылык!

Шуның өстенә, үзенә йөкләнгән бурыч тынгылык бирмәде. Трассада көн-төн хәрби транспорт узып тора, ә кабель юл читеннән сузылган. Урынын тапкан тәкъдирдә дә бу эшне дошман күзенә чалынмый башкарып чыгу мөмкинме?.. «Башкарырбыз» дип әйтү – бер хәл, ә менә аны ничек башкарып чыгарга?..

Иң элек үзе белән элементдә торган авыл кешеләренә кылларын чирткәли торды ул. Әмма кабель хакында белгән-ишеткән кеше табылмады. Атнага бер тапкыр үзләренә сөт китереп торган Валентинадан да сорапты бу хакта.

– Ул олы юл безнең Неклюдовоны читләп уза шул, Андрей, – диде зәңгәр күзле чибәр. Һәм күпмедер уйланып торгач, бер киңәш бирде. – Белсә, Санька Тиканский белергә мөмкин.

– Санька каян белсен икән, Комарово шулай ук юл өстендә түгел...

– Аның әнисе ягыннан бабалары олы юл читендәге авылдан. Анда бик еш барып йөри ул.

Җанланып китте Зәки, гадәтенчә, үз итеп Валяның иңсәсенә сузылып төшкән сары дулкын чәчләреннән сыйпап куйды.

– Чынлап та, Санькадан сораштырырга онытканмын бит. Ул аз сүзле малай булса да, белмәгәнә юк, күпне белә, бик тә кызыксынучан. Рәхмәт, Валя! Сөт өчен генә түгел, киңәшен өчен дә рәхмәт.

Валядан Неклюдово хәлләрен сораштырды, әби-бабасына, әнисенә сәлам юллады.

– Ә теге малай, Ванюшка ничек анда? Аңарга да миннән сәлам тапшыр.

– Тапшырырмын, Андрей, һичшиксез тапшырырмын, – диде Валя, Зәкинең күзләренә ягымлы зәңгәр нур сибеп.

– Полицайлар бик азапламый торгандыр бит үзегезне?

– Теге чакта сез арт сабакларын укытканнан соң, Неклюдовоны гел оныттылар дип әйтергә була. Эзләре суынды, авылны читтән урап узалар хәзер...

– Сатлыкҗаннарның жаны бик кадерле була шул, – дип елмайды Зәки.

...Валяның киңәше бик урынлы булып чыкты. Санькага соравын аңлатып бетерергә өлгермәде, тегенең җавабы эзер иде инде.

– Беләм, Андрей дәдәй, бабайларга барганда, гел шулар яныннан узып йөрдем, – диде ул.

– Урынын да күрсәтә аласыңмы?

– Күрсәтәм, – диде Санька, сүзен озынга сузып тормады.

– Тагы ике көннән кояш баеган вакытта урман ягыннан ябалак тавышы ишетсәң, без булырбыз. Килерсәң, – диде Зәки.

Килешүен белдереп, баш какты малай. Урман дигәннәре Санькаларның бакча читләренә үк терәлеп тора, ишетми чарасы юк. Ялгышу да мөмкин түгел. Ябалаклар якын-тирә урманнарда калмады да инде хәзер, көн-төн атыш, шартлаулардан куркып, кошлар да качып бетте.

Зэки, отряд командиры Осипов белән икәүдән-икәү генә калып, үзенә йөкләнгән җаваплы операцияне башкарып чыгу планы турында киңәште.

– Иң элек, Андрей, ул Санька исемле малайга ышанып буламы?– дип сорарга кирәк тапты Осипов. – Болай төпченүемә үпкәләмә. Үтә дә җаваплы бурыч йөкләнде безгә. Ялгышу гафу ителмәслек югалтуларга китерергә мөмкин...

– Санька малай-шалай түгел, аңа ундүрт яшь. Тормышның ачысын-төчесен күргән, акыл утырткан малай. Эти-әнисен үзенә күз алдында фашистлар атып үтергән. Бар хыялы – дошманнан үч алу. «Берлиннарына барып, ут төртәм мин аларның», – дип кабатлый берөзлексез.

– Хуш! Бу хакта борчылмаска нигез бар, димәк.

– Бар! Бер түгел, ун мәртәбә сыналган егет... – дип өстәп куйды Зэки. – Мине Санька түгел, башка нәрсәләр борчий.

– Сөйлә... Уйлашык...

– Кабельне юлның читеннән үк сузганнар. Олы юлдан берөзлексез транспорт агылып тора. Төнлә берәз сирәгәяләр, әлбәттә. Әмма барыбер юл бушап кала дип әйтеп булмый... Кем дә булса үтәчәк...

– Нинди вариантлар бар? – дип кызыксынды Осипов.

– Кабельне эзләгән урында атышу, тавыш-гауга чыгару ярамый. Ике тарафтан да юл хәрәкәтен туктатып торып кирәк иде дә бит...

– Ни рәвешле туктатырга ниятләдең ул хәрәкәтне?

– Күперләргә шартлатсак кына инде... Ул очракта шундук бар булган көчләрне күтәрәп, өстебезгә ташлануларын көт тә тор...

– Һәм күтәреләчәкләр дә... Ә безгә бу кирәкме?!

– Шлагбаумнарны нык саклыйлар. Атыш чыгарырга ярамый. Бердәнбер вариант кала: юл читеннән, ян-яктан кыскап казып керергә туры килә. Машиналар узганда хәрәкәтсез генә ятып торырбыз. Фашистлар төнлә утларын бик яктыртып йөрми хәзер. Монысы инде безнең файдага...

Башын кашып уйланып торды Осипов.

– Мөгаен, бердәнбер дөрес вариантка тукталганың. Шулай иткәндә, дөрес булып.

– Үзебез белән бер-ике пулемётчы да алырга туры килер, – диде Зэки.

– Мин үзем дә шуны әйтергә жыена идем, – дип, килешүен белдерде Осипов. – Тик бер-ике түгел, дүрт пулемётчы барыр, һәр ике тарафтан да икешәр булсын.

Пулемётчыларны да кушып санасаң, җаваплы операцияне башкарырга унбер партизан юлга чыкты. Көннәр көзгә авышкан булуга да карамастан, Аллага шөкер дип әйтергә була, өстән явып тормый. Җир коры, төн караңгы, барысы да кулай килеп тора иде.

Ябалак тавышы ишетелгәнне көтеп торган Санька да тиз арада йөгереп килеп җитте. Ул, юл күрсәтүче буларак, алдан атлады. Аның артынан, туган яклары белән саубуллашып очып китеп барган кыр казлары кебек, башкалар иярде. Барасы юл якын түгел, шактый атларга туры киләчәк. Юлда кичке ыгы-зыгы басыла башлау белән эшкә керешергә кирәк. Күпме казырга туры килер, әлегә һичкем белми. Операцияне таңга кадәр тәмамлап чыгу мәҗбүри, юкса бөтен тырышлык җилгә очачак.

Урманнар эченнән ким дигәндә ун чакрым чамасы юл үттеләр. Партизаннар йөрергә күнеккән. Җаваплы эш белән барганда сүзләр артык, һәркем үз уйларына бирелеп яисә күңеленнән генә туган-үскән якларны, сөйгән ярларын искә төшереп атлавын белә. Зәкинең армия хезмәтенә дип авылдан чыгып киткәнәнә инде ел ярымнан артык вакыт узды. Әлегәчә бер хат язып салганы яисә туганнарыннан булсын, сөекле Хәдичәсеннән булсын, бер хәбәр алганы юк. Исән дип санылармы аны, юкмы, белсә дә, бер Алла белә торгандыр. Шуңа, гадәтенчә, үз-үзен тынычландырырга теләп, күңеленнән Такташ шигырьләрен сөйләп барды ул. Такташ һәрчак көч бирә, Такташ дәрт өсти торган иде аңарга:

Урам ташларына карлар ява,
Кар томалый чана юлларын,
Карда шуа-шуа Алсу килә,
Җиң эченә тыккан кулларын...

...Салкын карга басып Алсу килә,
Үзе көлә,
Үзе сөйкемле,
Үзе усал,
Үзе болай бер дә
Усал түгел кебек шикелле...

«Әй, язып та күрсәтә соң бу Такташ» дип, күңеленнән генә булса да, чираттагы мәртәбә сокланып куйды ул. Алсу образы бигрәкләр дә аның Хәдичәсенә охшаш булыр икән... Ул да Зәки белән янәшә атлаганда, Такташның Алсуы кебек берөзлексез шаяра, юктан да кызык табып көлә торган иде. Бик еракта калды, томаннар артында калып югалды ул бәхетле көннәребез. Тыныч һәм матур елларның кадерен күреп, баяләп бетермәгәнбез икән бит. Хәдичәсе аны бөтенләй югалткандыр инде... Онытмаса ярый ла...

...Дәшми-тынмый гына алдан атлаган малай урман читенә чыгып

житэрэк кинэт туктап калды. Зэки кулын күтэрде, бу тукталдык, тынычландык дигәнне аңлата иде.

Санька, Зэки янына килеп, юл тарафына ымлады.

– Юлга моннан өч йөз метр чамасы кала.

– Егетләр, – диде, разведка командиры Зэки Нуретдинов, – алга таба үрмәләп һәм шуышып хәрәкәт итәргә туры килер. Юлда хәрәкәт булган очракта без жиргә сыенабыз. Иң элек Санька белән мин барам һәм безнең белән бер пулемётчы. Тынычлык урнашкатын да – ун-унбиш минуттан соң икенче төркем кузгала. Алга таба да шундый ук ара калдырасыз. Һәр төркемдә бер пулемётчы булыр. Пулемётчылар юлдан 40-50 метр ераклыкта туктала, ике пулемётчы уң тарафка 25 метр тайпыла, калган икегез шул кадәр үк – сул тарафка. Шуны да онытмагыз: монда без атышу өчен килмәдек. Ул бары тик башка чара калмаган очракта, соң чиктә һәм минем боерык белән генә рөхсәт ителә. Казу эшләрен бер-беребезне алмаштыра-алмаштыра өчкә бүленеп башкарырбыз. Бер туфрак кисәге дә жиргә төшәргә тиеш түгел, бары тик плащ-палаткаларга. Өске кат аерым урынга, аскылары аерым... Сораулар бармы? Булса, хәзер сорап калыгыз. Анда без телсез калырга тиеш...

– Ә нигә плащ-палаткаларны пычратып торырга? – дип сорады арадан берәү.

– Кабельнең кай урында киселүен немец белергә тиеш түгел.

– Аңлашыла, – диеште егетләр.

Санька беренче булып кузгалды, үлән өстеннән йөзеп китте диярсен... Малай кеше шул, шундый оста шуыша, артыннан житешерлек түгел. Аннары Зэки һәм аркасына кул пулемёты аскан егет кузгалды.

Юлга якынлашып килгәндә пулемётчы, үзенә уңайлы урын эзләп, бер читкә тайпылды. Малай Зэкине юл читендә көтеп тора иде инде. Бәхетләренә, әйләнә-тирәдә хәрәкәт тукталып торган чак. Юл өстенә шуышып менделәр. Малай икеләнеп тормады, кабель салынган урынны күрсәтте.

– Бер метр ярым чамасы тирәнлектә булыр, – диде ул, пышылдап.

«Аңлашылды» дигәнне аңлатып баш какты Зэки. Юл үзе дә шул бер метр чамасы күтәртеп салынган булып чыкты. Димәк, ян-яктан ике метр чамасы кыйгачлап казып керергә туры киләчәк...

Казыганда өске кат туфракны түкми-чәчми жыеп кую өчен үзе белән алып килгән плащ-палатканы жәеп куйды алар һәм сапёр көрәге белән казырга да керештеләр. Берәздән үзләрен алыштырырга икенче төркем килеп житте. Юл астына салынган ком һәм ташларны каезлау жиңел эш булмады, әлбәттә, эмма алмаш-тилмәш казый торгач нәтижә күзгә күренеп арта торды. Ләкин әледән-әле узып торган йөк машиналары гына эшне туктатып торырга мәжбүр итте.

Куыштан чыгарылган төзү материаллары белән биш плащ-палатканы тутырдылар. Ә кабель һаман күренмәде. Зәкинең сораулы карашын сизгән Санька үзе кереп чыгарга булды куышка.

– Бераз түбәнгәрәк казып карыйк булмаса, – диде ул. Нәтижәдә, элемтә чыбыгы, чынлап та, ярты метр чамасы тагын да тирәндәрәк булып чыкты. Үткен балта белән чабып, кабельне ярты метр чамасы өзеп алдылар да плащ-палаткаларга жыелган туфракны, үз тәртибен саклап, дыңгычлап, кире урынына урнаштырдылар.

Инде җаваплы бурыч үтәлдә дип, плащ-палаткаларны төреп кузгалырга җыенганда, үч иткәндәй, юлда фашист солдатлары төялгән ике машина күренде. Бер-берсенә терәлеп диярлек акрын гына хәрәкәт итә иде алар. Партизаннар, алдан килешенгәнчә, жиргә сыенды. Машиналар инде узып китте дигәндә генә, арттан барганы алардан йөз-йөз илле метр чамасы ераклыкта ни өчендер тукталып калды. Таш юл өстенә берничә дистә солдат сикерешеп төште. Юл читенә тезелешеп бастылар да кече йомышларын үтәргә керештеләр. Кайсылары көлешә-көлешә сигарет та кабызып жибәрде бер уңайдан.

Зәки янына Башкортстанда туып үскән пулемётчы егет Галимжан шуышып килде.

– Зәки якташ, – дип эндәште ул аңарга саф татар телендә. – Пулемётчылардан бер тәкъдим бар. Билдән түбәнрәк төбәп бер очередь биреп алыйкчы үзләренә...

– Мөлкәтләре өзелеп төшеп калса, нишләтерсең?

– Каргаларга ризык булып, ичмаса...

– Минем дә кул кычытып тора, – диде Зәки, якташының юмор хисен бәяләп. – Әмма вакыты ул түгел.

– Безнең туфракны пычраталар бит...

– Шаяра торган вакыт түгел, Галимжан, – дип, кырыслана төшөп җавап кайтарды Зәки.

– Эх, командир... Эх, якташ...

– Ашыкма, Галимжан, «Сабыр иткән – морадына җиткән» дигәнне ишеткәнең бардыр. Бар нәрсәнең үз вакыты була...

– Дүрт пулемётчыга боларны кырып салу берни тормый.

– Беләм... Безнең өчен кабельнең өзелгән жирен сиздермәү мөһим. Эз калдырмау...

Жиргә сыенып, тын да чыгармый, тегеләрнең китүен көтте партизаннар. Фашистлар озак тоткарланмады, машиналарына төялеп, хужаларча сөйләшә-көлешә, юлларын дәвам иттеләр...

– Кузгалдык, – диде Зәки.

Юл буена ни рәвешле шуышып килгән булсалар, шул ук тәртипне саклап, төркем-төркем урманга таба шуышты алар. Аннан, ниһаять, аягүрә торып басып, урман эченә кереп югалдылар. Шактый ара узып, сазлык читендәге зур булмаган ачыклыкка килеп чыккач кына,

иркен сулыш алып ялга туктадылар. Уен-көлкеле сөйлөшү башланды. Берәүләрә тәмәке кабызып жибәрде. Бер төркөм булып чыклы үлән өстенә түмәшкән пулемётчылар, көлөшә-көлөшә, Галимжанның тормышка ашырылмаган тәкъдимен искә төшөрделәр.

– Андрей абзый, фрицларның кабелен тотып карыйм әле, – дип, үз уйларына бирелеп утырган Зәки янына Санька килеп басты.

– Кемгә-кемгә, сиңа бирми булмас, – дип, өчкә бөкләп арка капчыгына тыгып куелган кабельне кире чыгарырга мәжбүр булды командир.

Гомер булмаган хәл, бу малай да шаяртып сөйлөшә белә икән бит. Кабель кисәген кулына алгач та, уртага чыгып басты ул.

– Алло-алло, – дигән булды ул, шактый ук юан, резина белән кат-кат уратып алынган кабельнең бер башын колагына китереп. – Гитлер белән тоташтырыгыз әле мине... Ә, үземе?.. Хәзер мин сезне Андрей абзый белән тоташтырам... Әйе-әйе, Бух-бух Андрей абзыйның үзе белән...

«Мә» дигәнне аңлатып, Зәкигә сузды ул элемтә чыбыкларының икенче очын.

– Үзең генә сөйләш инде, Санька... Андрей абзыйның сиңең белән вакланып торырга вакыты юк диген...

– Андрей абзый вакланып тормаска булды сиңең белән... Ә минем сиңа сүзем бар, Гитлер. Исеңдә тот, мин Берлиныгызга ут төртәчәкмен, көт тә тор! Аннан шуны да белеп тор: эти өчен йөз фашистны, эни өчен йөз фашистны үз кулларым белән атып дөмектерәчәкмен... Ишеттеңме?.. Ишетсәң, менә шул! – диде дә, үз-үзен белештермичә, элемтә чыбыгын жиргә тотып бәрде малай.

Ике як битеннән тәгәрәшәп агып төшкән кайнар яшь тамчыларын жиңе белән сыпырып куйды Санька. Бераз тынычлана төшкәч кенә, аяк астында яткан кабель кисәген кулына алып, Зәкигә кире кайтарды. Бу тамашаны тын да алмый күзәтеп утырган партизаннар бары шуннан соң гына, иркен сулыш алып, дустанә сөйләшүләрен дәвам иттеләр...

Өлеге элемтә каналының өзелүе фашистлар өчен шактый зур кыенлыктар тудырган булып чыкты...

2

Заслонов курку белмәс партизан гына түгел, стратегик осталыкка ия легендар оештыручы да иде. Санаулы гына атналар эчендә анда-монда һәркайсы үзалдына фашистлардан үч алып килгән аерым-аерым берләшмәләрне бер йодрык итеп туплап өлгерде ул. Инчә моһиме: Үзәк белән даими элемтә урнаштырды. Шулар өстенә ул кемнең кем һәм нәрсәгә сәләтле булуын бер күрәп сөйләшүдә ачыклау сәләтенә дә ия иде.

1942 елның жәңдә фашистлар тылында калган Белоруссиядә

илбасарлардан бигрәк, партизаннар үзләрен хужа итеп хис иткәндер. Авыл һәм урманнарда партизаннар хужа, кая карама, анда кызыл байрак жилферди. Район үзәкләрендәге полицайларга да тынгылык юк. Бүген исән булсалар да, иртәгәсә көн өчен ышаныч калмады алар өчен. Телефон юк. Телеграф юк. Телефон чыбыкларын көндөз тарттырып куйсалар, төнлә аларны өзә тордылар. Күперләр шартлатылган. Юлга чыккан транспорт эзсез югала. Тимер юлларга да ышаныч калмады. Ул гына да түгел, зур булмаган шәһәрләрдәге комендатуралар яна, бургомистрлар эзсез югала башлады... Турысын гына әйткәндә, партизаннар фашистлар тылында икенче фронт ачып жибергәннәр иде инде. Заслонов житәкләгән отрядта гына да өч меңнән артык партизан тупланды.

Белоруссия партизаннарын юк итү максаты белән Рейхның үзендә махсус киңәшмә уздырыла. Шуның нәтижәсендә, фронттан кире кайтартылып, генерал Рихерт житәкчелегендә дивизия жиберелә. Балтыйк буге илләреннән сатлыкжаннар китерелә, Белоруссия шәһәрләре поляк һәм украин полицайлары белән тула. Самолётлар урманнарны берөзлексез бомбага тота. Авыр артиллерия эшкә жигелә. Бары тик шуннан соң гына урманнарны тарау эшенә керешәләр. Әмма партизан отрядлары инде тәжрибә туплап өлгергән, турыдан-туры ут эченә барып кермиләр, дошманга көтмәгәндә һөжүм итеп алалар да югалып торалар. Тагын, тагын шулай кабатлана...

Ләкин бу көрәш югалтуларсыз гына узмый. Кара-каршы бәрелешкән очраклары да булып тора. Шундый бәрелешләрнең берсе вакытында кулына автомат тотып, алгы сафларда көрәшкән командир Константин Заслонов каты яралана һәм һәлак була. Ләкин, күпме генә көчәнмәсеннәр, Заслонов оештырган отряд жиңелми һәм таркалмый. Киресенчә, алар бу сынаудан да ахыр чиктә жиңүчә булып чыгалар. Орша әйләнәсендәге биш районны берләштергән легендар партизан отрядын оештырган каһарман Константин Заслоновка үлеменнән соң – 1943 елның мартында Советлар Союзы Герое исеме бирелә.

3

Фашистларның бераз таралышканын көтеп, тыныч кына урманнарда көч туплап торганнан соң, партизаннар яңадан көрәшкә күтәрелә. Әле бер шәһәргә, әле икенче шәһәргә төнгә рейдлар ясап, алар фашистлар һәм аларның иярченнәре булган сатлыкжаннарның ояларын туздырырга керешә. Тимер юл күперләреннән фронтка узып барган составлар тәгәри башлый. Автомобиль юллары өзелеп тора. Шуның өстенә һәр уңышлы операциядән соң «За дядю Костю» дигән автографлар калдырыла. Озын сүзнен кыскасы шул: заслоновчылар Орша белән Витебск арасында фашистка көн күрсәтми.

Беренче күрешүләрендә үк Константин Заслонов тарафыннан

Берләшмәнең разведка отряды командиры итеп билгеләнгән Зәки Нуретдинов 1944 елның августына кадәр бу җаваплы эшендә шөһрәт казанган тәҗрибәле партизан буларак хезмәт итә. Орша – Лепель – Сенно – Толочин әйләнәсендәге шөһәр һәм авылларда жәен-кышын башына ак каймалы кубан бүрек киеп йөргән озын гәүдәле, коңгырт чәчле, зәңгәр күзле бу партизанны күрәп белмәгәннәр булса да, аның батырлыклары турында ишетмәгән кеше калмагандыр. Инде күптән шартлатучы диверсант түгел, отрядның разведка командиры булуына да карамастан, әле һаман олысы-кечесе үз итеп аңарга Андрей дип дәшә иде. Ә үзе югында таныш-белешләре аны искечә «Бух-бух Андрей» дип йөртте. Тимер юлга, партизаннар үзләре әйткәнчә, «йомырка салуда» бу елгыр, жор һәм шаян татар егетенә житкәне булмагандыр...

1944 елның язында Совет Армиясе кысырклавына түзә алмый чигенә барган фашистлар яңадан Белоруссия аша узачакларын искә алалар. Ә анда, һәр ағач артында посып, үзләрен партизаннар көтәдер сыман тоела дошманга. Шуңа ашыгыч рәвештә каратель операцияләре оештырыла. Операциянең исеме генә ишетү дә чиркандыра: «Язгы бәйрәм». Кеше үтерү фашист өчен бәйрәм саналган, күрәсәң. Юлда очраган, авылда яшәгән һәр кеше партизан булып тоела үзләренә. Картлар, бала-чага дип тормыйлар, тоташ кырып баралар, үтерәләр. Бочканы, Голодница, Глинники, Тухатино, Левищи кебек дистәләгән авыллар тоташ яндырыла. Кешеләрен сарайга куып кертәп, үт төртәләр...

Заслоновчы партизаннар, бу хәлне күрәп, якын-тирәдәге авылларда калган барча кешеләрне урманга качыралар. Каратель отрядларын, әле анда, әле монда үзләре оештырган тозакка кертәп, юк итү эшенә керешәләр. Дошманның транспорты, торақ урыннары берөзлексез шартлый тора, командирларын кулга төшерәп, урманга алып китәләр. Зәки Нуретдинов житәкчелек иткән разведка группасының элементчеләреннән киләп торган хәбәр фашистны ике кулсыз калдырган очраклары әледән-әле кабатлана...

1944 елның августында фашист өстенә ташкын булып килгән Совет Армиясе танклары белән бергә Орша шөһәренә партизаннар отряды да бәрәп керә. Немец армиясенең «Үзәк» группасы сугышчыларының төп көчләре, партизаннар тарафыннан чолганышта калдырылып, тар-мар ителә.

Зәкинең дә башка партизаннар кебек Армия сафларына кушылып, дошманны үз өненә кадәр куып барып юк итү теләге зур була. Әмма аның оештыру сәләте һәм жирле халык арасындагы абруе, мәртәбәле исеме бу хыялның тормышка ашуына киртә куя. Витебск өлкәсе партия оешмасы карары белән аны Орша шөһәр советының башкарма комитеты рәисе урынбасары итеп билгелиләр. Легендар партизан

Зәки Шәрәфетдин улы Нуретдиновка шәһәрне төзекләндерү һәм сугыш хәрәбәләреннән арындыру бурычы йөкләнә. Ә үзен якыннан белгән, таныган, ишеткән кешеләр өчен ул барыбер элеккечә үк Бух-бух Андрей булып кала...

Таң шикелле хис саф, уй якты...

1

Орша азат ителгән көнне үк, кулына кәгазь һәм каләм алып, өстәл янына утырды егет. Эти-әнисенә һәм Хәдичәгә хатлар язып юллады, аларга үзенң югалып торуының сәбәпләрен аңлатты. Сөеклесе Хәдичәгә язылган хат озынгарак сузылды, әлбәттә. Күңелдә еллар дәвамында жыелып килгән хисләрне аңлатып бетерерлек кенә идеме соң... Кызның үзенә атап язылган берничә шигырен дә салмыйча булдыра алмады.

Авылга киткән хатларның язмышы төрлечәрәк булып чыкты. Этисеннән җавап бик тиз килеп җитте. Зәкинең исән-сау булуына чиксез куануларын белгерткән. Эңеләре-сеңелләре турында язган. Әмма ул хатта зур югалту хакында да хәбәр ителгән иде. Үзеннән кечерәк әнесе Хариснең үлем хәбәре килгән. Ул, унсигезе тулмас борын, үз теләге белән сугышка китеп барган, һәм аннан ике-өч айдан «билгесез бер биекләкне алу өчен атакага барганда батырларча һәлак булды» хәбәре килгән. Шуңа юлларны укыганда, күңеле тулып, чираттагы мәртәбә фашистларны каһәрләп алды Зәки. Татар Төкесеннән сугышка алынган ир-атларның яртысыннан артыгы инде һәлак булган, авылга атна саен диярлек кайгылы хатлар килеп тора икән. Зәкине дә инде күптән юкка чыкты дип санаганнар... Менә шуңа...

Хәдичәдән җавап килмәде. Көн-төн тынгысызланып көттә Зәки. Нәрсәгә юрарга, ни дип уйларга белмәде. Әллә язган хаты барып җитмәдеме? Көн дә иртән эш урынына барышлый почтага сугыла иде ул. Җавап юк та юк. Эти-әнисенә язган хатларында йөргән кызы турында сораштырырга уңайсызланды. Тагын бер мәртәбә Хәдичәнең үзенә язып карарга булды. Бу юлы җавап озак көттермәде. «Кызыбыз Хәдичә тормышка чыкты, инде ике бала үстерә. Башкача хат язасы булма. Язсаң да – мичкә ягарбыз» дигән сүзләр теркәлгән шактый ук дорфа җавап килде авылдан. Кызның әнисе язып салган иде булса кирәк ул хатны...

Зәки чарасыз калды. Гүя аның канатлары каерылды. Башын кая куярга белми йөрдә. Әмма Хәдичәгә үпкәләмәде. Аның бер гаебе дә юк иде. Сугыш аерды аларны, әлегә дә баягы шуңа каһәр суккан фашистлар гаепле дип тынычландырды ул үз-үзен.

...Йөрәк януларын эш белән басарга тырышты. Сугыштан соң Оршаның шәһәр дигән исеме генә калган иде. Башта фашистлар бомбага тотты. Аннан кара-каршы сугыш, атышлардан җимерелде

шәһәр. Шәһәрнең үзәгендә исән калган биналар булса да, бер кулдагы бармаклар саныннан артмагандыр. Аның үзенә, шәһәр башлыгының урынбасары буларак, ярымжимерек тулай торактан кечкенә бүлмә бирделәр. Шунда кайтып куна... Ә яшәве – эштә...

«Куна» дип әйтү генә жиңел. Йокы алмый, күзен йомса, каршына көтәргә вәгдәләр биреп, үзен озатып калган Хәдичә килеп баскан кебек. Ярый ла, каләм бар, ярый ла, ак кәгазь бар...

...Китмәдең ялгыз калдырып,
Вәгдәләр биреп киттең.
Яшәве, йөрәк яндырып,
Шуңа да бигрәк читен.
Юлымда – синең эзләрем,
Суымда – синең шәүләң.
Гел сине эзли күзләрем,
Син яшерен йолдыз мәллә?..

Шәһәрне төзекләндерү өчен, яңабаштан аякка бастыру өчен дип әйтү дөресрәк булып, техника, төзелеш материаллары юк, завод-фабрикалар жимерелгән. Белгечләр турында сүз кузгату кая, сәламәт ир-атлар калмаган. Бөтен авырлык хатын-кызлар жылкәсендә. Менә шундый шартларда яңабаштан төзеп торгызырга тиеш иде алар бу борынгы һәм гаять матур табигать кочагында урнашкан шәһәрне.

Дөрес, сугыш тәмамланып, фашистны үз оясында дөмбәсләп кайткан ир-атлар да килеп кушылгач, төзекләндерү эшләренә жан керде. Фашист никадәрле генә кырмасын, яндырмасын, белорус халкын юк итә яисә аның рухын сындыра алмаган. Халык тәүлекнең егерме дүрт сәгәте дәвамына да эшләргә эзер иде. Зәки үзе дә һичбер эштән качмады, чирканмады, башкалар белән бергә шәһәрне жимерекләрдән чистартты, кирәксә, көрәк тотып та эшләде, урам да себерде, таш та салды, бүрәнәләрен дә күтәрде. Шуңа үз итте аны халык, үзләре әйткәнчә, Бух-бух Андрей артыннан утка да, суга да керергә эзер иде.

Тора-бара эшенең беренче нәтижәләре дә күзгә ташлана башлады. Күңелдә генә тынгылык юк. Икегә-өчкә ярылырдай булып йөргән көннәре, минутлары берөзлексез кабатланып торды. Жиң сызганып башлаган эшне дә ташлап булмый, туып-үскән яклар да сагындыра...

Ул гына да түгел, үзен теге дөньядан алып кайткан, шифалы урман үләннәре эчертеп, жыләкләр белән сыйлап, үз сабыйлары кебек кайгыртып аякка бастырган кешеләргә дә барып рәхмәт әйтә алганы юк бит әле. Сенно тарафларына эш белән бер барып чыккан арада Неклюдово авылы турында сорапшырды ул.

– Неклюдовоны фашистлар яндырды бит, – диделәр аңа.

– Ә халкы?

– Исән калганны кайсы кая китеп таралышты кебек...

– Авылда һичкем калмаганмы?..

– Бәлки кем дә булса яши дә торгандыр, белеп бетермибез. Сеннога якын булса да, ул авыллар Толочин районында санала. Үз проблемаларыбыз да чамадан ашкан, – диделәр.

Шулай да, тәвәккәлләп, бер барып кайтырга булды Зәки. Бу якларга тагын кайчан юлы төшә дә кайчан җае чыга... Ә монда бер дигән жигүле аты бар. Атны жиңелчә юыртып барганда, күп вакыт та узмас. Кышкы чана юлы менә дигән, көн аяз, буран-фәлән дә күренми. Күңеленә килгән халык җырларын сузып баргач, юлның ничек узганын да сизми калды үзе...

Неклюдово танымаслык булып үзгәргән. Авыл, гомумән, юк, анда-санда ярымҗимерек моржалар гына тырпаеп калган. Бу коточкыч күренеш иде. Юыртып барган ат та, чабуыннан туктап, пошкырып куйды. Шулай да авылның аргы башына, Валентиналарның агачтан салынган карсак кына йортларына кадәр барып кайтырга кирәк тапты ул. Бәлки, ут аларга тикле барып та житмәгәндер...

Әмма бу өмет тә акланмады. Зәки өчен бик тә кадерле булган өйдән берни калмаган иде, моржасы да җимерелгән хәтта. Шулай да, кеше аягы эзләре сакланган сукмакны күреп, чанадан төште дә алга таба узды. Зур өмет белән баз капкачын ачып карады иң элек, аннан да борынга кисәү агачлары исе генә килеп бәрелде. Кайчандыр аның өчен жылы бишек булган сарай юк та юк инде. Ләкин шул сарай торган урында печән әвене күреп, аны тикшереп килергә булды. Тәмам чарасыз калып, шушы көнгәчә аларның язмышын белми яшәгәнә өчен үз-үзен битәрләп төшеп килгәндә, шул әвен артыннан кеше килеп чыкмасынмы!.. Егылып китә язды Зәки.

– Анна Фёдоровна, – дип кычкырып жибергәнән дә сизми калды.

Чыгып килүче дә, кинәт ишетелгән тавыштан сискәнәп, артка чигеп куйды. Ул гына да түгел, таныш тавышны ишетепме, әнисе артыннан кызы да күренде.

– Әни, – дип ачылган авызын ябарга онытып, Зәкигә текәлеп карап торды ул бер тын. Аннан йөгереп килеп кочаклап алды. – Андрей... Андрей... Син каян килеп чыктың, Андрей?.. – дип кабатлый-кабатлый, еларга ук керешкән иде инде ул.

Зәки дә, аны күкрәгенә кысып, чәчләреннән сыйпады. Ул гынамы, үз итеп, алсуланып янып торган бит очыннан үбеп тә алды.

Печән әвене дигәнә шалаш булып чыкты. Кыз әнисе белән шул шалаш эчендә кыш чыгарга булганнар. Эчкә узды алар. Утырып өчен нәни генә бер эскәмия, өстәл урынына бәләкәй генә тумбочка. Җирдән егерме-утыз сантиметр биеклектә, утын тумраннары өстенә җәелгән такта өстендә ятак урыннары. Бар байлыклары шул. Аның каравы, бары аларда гына булган шифалы үлән төнәтмәләре, урман һәм сазлык җиләкләре белән сыйладылар кунакны...

Зэки үзенең хәлләре турында сөйләде. Анна Фёдоровна белән Валентина, берсен икенчесе бүлдерә-бүлдерә, авыл язмышын, башларыннан кичкәнне, үз хәлләрен аңлаттылар.

Чигенүче фашистлар Неклюдовоны тоташтан яндырып киткән. Авыл халкын бер сарайга куып кертәп яндырганнар. Әби белән бабайны да кызганмаганнар... Ә Валентина белән әнисе урманга качып өлгөргән. Әтисе – тәҗрибәле партизан Дмитрий каратель отрядлары белән көрәштә һәлак булган. Башка сыймаслык хәлләр бит, бер кечкенә генә авылда, бер гаиләдә генә дә күпме югалту, күпме кайгы-хәсрәт...

– Киттек, – диде Зэки, кинәт бер фикергә килеп, утырган урыныннан аягүрә торып басты.

– Кая? – диде Анна түти, – безнең барыр жиребез юк.

– Мин бит сезне алырга килдем, – диде Зэки, әни белән кызга икеләнер урын калдырмаса тырышып.

– Юк-юк, беркая да китмибез. Кайда тусаң, шунда гомер ит диләр безнең халыкта...

– Шулайдыр анысы... Мин сезне үземә кунакка – Оршага гына чакырам... Яз житеп, көннәр жылына башлагач та, кайтарып куярмын.

Анна Фёдоровнага гына түгел, Валентина өчен дә көтелмәгән тәкъдим иде бу. Ләкин кыз Зэкинең чакыруларына каршы һичбер сүз әйтмәде. Ә күңеленнән ниләр теләгәннен ул үзе генә белә...

– Әни, – диде ул бик тә ягымлы һәм ипле тавыш белән. – Бәлки, чынлап та, барырга кирәктер. Орша дигән ул шәһәрне әле кайчан күрербез тагын...

– Мин сезне үземнән калдырмыйм, әйдә, жыеныгыз, жыен, – дип ашыктырды Зэки.

Кыз белән ана күпме генә карышмасын, йомшак салам жәелгән чана түренә чыгарып утыртты ул аларны. Бар булган байлыклары бер төенчеккә сыйган иде, янгыннан берни калмаган.

– Ат бер дигән, юл такыр, ерак ара түгел, борчылмагыз...

Анна Фёдоровна яулык очы белән күз яшьләрен сыпырырга кереште. Үзе һаман бер үк сүзләргә кабатлый: «Гомер иткән авыл... Гомер иткән өебез... Ничек ташлап китәргә була...»

– Ярар инде, әни, елама... Андрей чит кеше түгел бит, – дип тынычландырды кызы. Юыртып чапкан ат чанасында Зэки белән бергә баруына чиксез бәхетле тоя иде ул үзен.

– Валя, Валентина, син кай арада шулай үсеп життең соң? Әле генә үсмер бер кызчык идең кебек, – дип күңелен күрдә, очындырып жибәрде ул кызны.

Валя оялып кына әнисенә карап куйды. Жавапсыз да калмады тагы үзе:

– Сөз нәрсә, Андрей абый... Кызчык дисез... Кызчык булырга, миңа унсигез тула бит инде...

– Шулай укмыни инде, – дигән булды Зәки. – Фашистларны дөмбәсләп йөри-йөри, вакытның ничек узганын да сизми калганмын.

– Безне бөтенләй оныттың дип уйлаган идем инде мин...

Кеткелдәп көлөп куйды Зәки. Аның шул рәвешле көтмәгәндә ихлас елмаеп яисә көлөп алуы белән әйләнә-тирәдәгеләрнең генә түгел, үзенә дә кәефен күтәрә торган гадәте бар иде. Күзләрендә яш, авызы тулы кара кан булган минутларда да кешегә күрсәтми, үз-үзен тынычландырырлык көч таба белә иде ул.

– Шундый игелекле кешеләрне онытып буламы инде, Валентина?.. Сөз бит мине яңадан шушы якты дөньяга кайтарган кешеләр... Шунысы бик тә кызганыч: әби белән бабайны гына коткарып кала алмаганбыз... Ниһае онытасым юк аларны, чын кешеләр иде...

– Дөрес әйтсәң, Андрей, бик тә игелекле кешеләр иде шул, – дип, мышык-мышык килсә дә, Зәкинең сүзләрен җөпләп куйды ни гомер дәшми барган Анна Фёдоровна.

Оршага таң алдыннан гына кайтып життеләр. Тулай торак янына дип әйтергәме, әллә барак дию дөресрәк булырмы, килеп туктадылар. Киткән чакта кунаклар алып кайтырмын дип уйламаган иде. Ялгыз ир яшәгән бүлмәдә тәртип һәм чисталык яклары да чамалы гына. Шулай да сер бирмәскә тырышты ул. Төенчәкләрне үзә күтәрде. Атын, ишек төбөндә вахтада утырган, аның үз сүзләре белән әйткәндә, сыңар аяклы һәм ике таяклы солдатка тапшырды. Бахбайны туару һәм жигү, ашату-эчертү кебек мәшәкәтләрне ул бик яратып башкара торган иде.

– Менә сезнең фатир шушы булып, – диде ул. Кереп житмәс борын, керосинкага ут элөп, чәй кайнатырга куйды. Форточкага эленгән төргәктә колбаса һәм ак май булып чыкты. Бәхетләренә, бер кыерчык икмәге дә булган икән.

Шау-гөр килеп чәй эчтеләр бергәләп.

– Бүгенгә менә шушы караватта ятып торырсыз, – диде ул урын-жирен күрсәтеп. – Иртәгә, боерган булса, Валя өчен дә бер тимер сиртмәле ятак кертерләр.

– Ә син... Син кайда йокларсың? – дип сорамый булдыра алмады Анна Фёдоровна.

– Мин ярты сәгәтгә эшкә чыгып китәм. Төш вакытына кайтып та житәрмен. Бергә-бергә тамак ялгарбыз, боерган булса.

– Юк, Андрей, эшкә болай иртә чыгып китмиләр. Синәң үз караватың, анда үзәң йокла. Без әни белән идәндә дә рәхәтләнөп ял итәрбөз.

Жылы бүлмәгә керөп, өстен-башын чишенөп күлмәкчән генә калгач, Валя тулышып пешкән, күз явын алырлык бер чибәргә әверелгән иде. Иске телогрейка һәм олтанлы итекләр белән йөргәндә Зәки бу матурлыкны абайламаган булып чыкты.

– Юк инде, Валя, синең кебек чибәр кызны идәндә йоклаттым юк... Хан кызлары мамык түшәкләрдә генә йоклай, – диде ул шаярта төшөп. – Минем өчен борчылмагыз, янәшәдә генә буш бүлмә бар, мин шунда күчәрмен.

– Хан кызы... Мин нинди хан кызы булайым сиңа. Әтием партизан иде... Мин – партизан кызы, – дип, бер горурлык белән аңлатып бирде Валентина.

– Дәрәс җавап бирдең, Валя. Без партизаннар бер йодрык, бер гаилә булып яшәдек. Алга таба да шулай булыр.

Су кирәксә, башка ихтыяҗлар туса, коридорның аргы тарафына барырга кирәклеке кунакларына аңлатты да эш урынына чыгып китте. Иртәрәк барып, кабинеттагы урындыклар өстендә берәз черем итеп алырга ниятләде.

Зәки, үз бүлмәсен Валя белән аның әнисенә калдырып, моңарчы буш торган, шул ук коридордагы икенче бер бүлмәгә күчкән. Әмма аерым яшәү дип әйтеп булдымы икән моны... Йокы бүлмәләре генә башка иде, ашау-эчү һәрчак бергә булды, ризыкларны ул үзе алып кайтты. Кибетләр санаулы гына, булганнары да буш дип әйтерлек иде. Кием-салым һәм башка кирәк-яракларны бары тик шәһәр читендәге «талчук»тан гына табып булгандыр. Әмма Зәки хезмәт хакы алган көнне һәрчак Валяга һәм аның әнисенә бүләк алып кайта торган булды. Кечкенә генә бүләккә дә аларның куануын күрү үзе бәхет иде.

Тора-бара шәһәргә ияләнә төшөп, тик ятасылары килмичә, эшкә урнашу турында сүз кузгата башлады әни белән кыз. Эшсезлек – яман, бу очракта да хәлләренә керде, ярдәм итте Зәки.

Оршага әкрәләнеп шәһәр төсә керә барды. Зәкинең тырышлыгы белән мунча ачып җибәрделәр, сугыш вакытында җимерелгән су тегермәннен торгыздылар. Мәктәп белән китапханә эшли башлады. Ниһаять, клубка да чират җитте... Немецлардан калган кино күрсәтә торган аппарат табылды. Америкада төшерелгән фильм белән ачтылар клубны. Тантаналы ачылышка Анна Фёдоровна белән Валентинага да чакыру билетлары алып кайтты Зәки. Ләкин әнисе, ниндидер сәбәпләр табып, киностан баш тартты. Зәки белән Валя янәшә иң алгы рәттә утырдылар. Бу тантананы нотык белән ачып җибәрү дә шәһәр комитеты рәисе урынбасары Зәки Нуретдиновка йөкләнгән булып чыкты. Ул сөйләгәндә, Валяның күңеленә килеп тулган горурлык хисен әйтеп бетерү мөмкин түгел иде...

Кино дигәннән беренче мәртәбә күрүе иде Валентинаның. Тын да алмый сокланып карап утырды ул. Ә инде бик тә чибәр егет үзенң кызын үбеп алганда, оялган атлы булып, күзен йомып куйды хәтта. Күзен йомды йомуын, ә үзе, гомер булмаганны, Зәкинең учын кысып

тотып алды да аңарга елыша төште. Оялуданмы, Валентинаның бит очлары алсуланып чыкты, гүя утта яна иде...

Кинодан икәү генә житәкләшеп кайтып килгәндә, мөлдәрәп торган зәңгәр күзләр әйтерсең лә Зәкине өтеп-өтеп ала иде... Партизан да боздан яралмаган. Түзде-түзде дә кеше-кара күренмәгән бер караңгы жирдә инде үзе кысып кочаклап алды ул уттай янган кызны. Каршылык сизмәгәч, аны үзенә таба күтәрә төшеп, иреннәреннән үбеп алды. Кыз карышмады... Шундый да татлы хисләрдән кемнең аерыласы килсен икән...

Тагы ике-өч көннән Зәки кызга тәкъдим ясады. Ул ризалык белдерде. Анна Фёдоровнадан рөхсәт сорадылар. Ул да эзер булып чыкты әлегә яңалыкка.

– Син – акыл утырткан чын ир-егет, Андрей. Уйламыйча, ашыгып хәл итә торган эш түгел, үзең беләсең, – диде Анна Фёдоровна. – Кызымның да сиңа битараф булмавын мин күптәннән белә, сизә идем. Бер-берегезне яратасыз икән, каршы килмим...

– Әмма минем сезгә ике үтенечем булыр, – дип, кыюсыз гына сөйләп китте кияү егет. – Икегез дә аңларга тырышыгыз, зинһар. Мин татар кешесе, үз исемем бар – Зәки. Бүгенге көннән башлап миңа үз исемем белән дәшсәгез иде. Моңысы бер булдымы...

– Әйе, ә икенчесе ни икән? – дип, әнисеннән бигрәк Валя түземсезләнеп көттә.

– Ә икенчесе тагы да мөһим. Иртәме-соңмы мин туган ягыма – Татарстанга күчеп кайтачакмын. Әлбәттә, гаиләм белән!.. Сезнең белән...

– Син кайда булсаң, мин шунда булырмын, Зәки, – дип, җавап та биреп куйды кыз.

– Ә безнең Белоруссия ошамадымыни? – дип сорарга кирәк тапты Анна Фёдоровна.

– Белоруссия минем өчен икенче Ватанга әверелде. Монда узган көннәрем, тапкан һәм югалткан дус-ишләрем һәрчак күңеләмдә булачак, Анна Фёдоровна. Ә Татарстан – туган жирем, анда әтием-әнием, туганнарым, дус-ишләрем... Шуның өстенә мин бит шигырьләр язгалыйм. Татар телендә, туган телемдә язам. Дөрөсрәге, шигырь жене кагылган үземә. Аңларга тырышыгыз мине...

Зәки Нуретдинов башлаган эшен ярты юлда ташлап китә торганның түгел. Әле Бөек Ватан сугышы тәмамлангач та, ул бер елдан артык гомерен, көн дими, төн дими, Орша шәһәрен торгызу эшләренә багышлады. Аны һәр кеше таний, үз итә монда. Өйләнешүләренә бер ел да узмады, Валентина тупырдап торган зәңгәр күзле малай алып кайтты. Хәләл җефетенә хөрмәт йөзеннән Валерий дип исем куштылар. Шәһәр үзәгеннән фатир бирделәр үзләренә. Шигырьләр дә языла торды... Бәхет өчен тагы ни кирәк?..

Чәчәк ата кебек үзе күңел,
Таң шикелле хис саф, уй якты;
Мине бүген бомба шартлап түгел,
Сандугачлар сайрап уятты!

Тәрәзәмне тулы ачтым – күрәм:
Таныш урман, камыш, күл энә;

Ничек рәхәт, жәйнең жиле керә
Блиндажга түгел, бүлмәмә.

Күтәрченнәр гөрләп оча жимгә,
Тыңлыйм, гүя аңлыйм серләрен:
Алар сөйли бу иртәне Жиргә
Китерде дип Жинү көннәре...

Тик менә туган якның тарту көче кимеми, көннән-көн арта гына барды. Чираттагы гаризасы килеп төшкәч, өлкә житәкчелеге аның хәленә керми булдыра алмады. «Танылган партизанның үтенечен кире кага алмыйбыз. Ләкин Белоруссиягә әйләнеп кайтырсың дигән өметтә калабыз...» – аның гаризасына шундый виза куела.

Фатирларында Валентинаның әнисе Анна Фёдоровна яшәп калды. Эмма аралары өзелмәде. Бер елны Оршага шау-гөр килеп гаиләсе белән Зәки килеп чыкса, икенче елны, бер-бер артлы дөньяга килгән оныкларын күрергә дип, Белоруссиядән Казанга әбиләре кайта торган булды...

Туган җир жылысы

1

Шагыйрь Зәки Нури белән якыннан белешеп, даими аралашып яшәгән кешеләр һич кенә дә мине ялган сөйли димәс: татар әдәбиятында аның кебек шаян, һәр нәрсәдән кызык табып, уен-көлке белән үзенә һәм әңгәмәдәшләренә күңелен күтәрә белгән башка бер язучы булдымы икән?.. Иң кыен минутларны, үзенә мөнәсәбәттә урынсыз дорфалыклар, нахак сүз һәм гайбәт-ялаларны да жиңел генә шаяруга күчереп, үткәреп җибәрү сәләтенә ия иде ул. Шуларны истә тотып, эсәрәмнең соңгы бүлеген аның үз авызыннан ишеткән бик тә гыйбрәтле бер мәзәктән башлыйсым килде:

...Бер заман урмандагы бөтен жәнлек-жанвар вәкилләре карурман уртасындагы бер якты аланга жылып, кәрт сугып утыралар икән.

Бүре, кызык булсын дип, бер тәкъдим дә керткән:

– Кәрт сугып тамак туймас, әйдәгез, шулай килешик. Кем җиңелә, шуны тотыйк та пешереп ашыйк, – ди икән.

Барысы да килешкәннәр, антлар бирешкәннәр. Уйнарга утырган болар. Куян җиңелгән.

– Берни әйтеп булмый, куян дус, килешкәнчә, сине ашарга туры килә, – дип, төлке куянын, ике колагыннан күтәрәп, кайнап торган казан янына алып киткән.

Шунда моңарчы дәшми-тынмый утырган үгез кадәрле олы гәүдәле кабан дуңгызы, казык тешләрен күрсәтеп, каршы төшкән:

– Тимисез... Куян – минем дустым, – дигән.

Килешми хәлләре юк, кабанга каршы торырга кыймаган берәве дә. Яңадан уйнарга керешкәннәр. Тагын куян җиңелгән...

– Шулай язгандыр инде, берни эшләп булмый, бәхетенне карга чукыгач, – дип, бу юлы бүре үрелгән куянга.

– Тиясе булма минем дуска, – дип, кабан, авызын иләмсез зур ачып, бүрегә казык тешләрен ыржайткан.

– Ярар-ярар, – дип килешкәннәр. – Тагын берне уйнап алыык инде булмаса. Соңгысы булыр монысы... Бу юлы инде кем жиңелә, ике уйлап торды юк, тотабыз да ашыйбыз...

Барысы да килешкән, ант бирешкәннәр...

Әмма, ни хикмәт, кабан дуңгызы үзе жиңелгән бу юлы.

– Антлар бирештек, берни эшләп булмый, туганнар, – диешкән барча жәнлек. – Ите тешкә катырак булса да, ашарбыз инде...

Кабан дуңгызы дуствы куянга таба моңсу гына карап куйган.

– Ярар, жәмәгать, төшке аш вакыты да житеп килә. Сөз итләрен хәстәрләп, туракый торыгыз, мин тиз генә куаклыкка кереп корысары жыеп килим, – дип, куян, куанычыннан сикергәли-сикергәли, урманга утын жыярга кереп йөгөргән, имеш...

Кабатлап әйтәм, моны озак еллар дәвамында «Казан утлары» журналының баш мөхәррире һәм Татарстан Язучылар берлеге житәкчесе булып эшләгән фронтовик шагыйрь Зәки Нури үзе сөйләде. Гыйбрәтле тарих... Миңа калса, татар әдәбиятын соңгы кырык-илле елда житәкләгән рәисләрнең кайсы гына бу кинәле мазәкнең урынлы булуын инкар итә алыр иде икән?..

2

Белоруссиядән кайтып кергән көннәрендә Казанда булсын, туган якларында булсын, эти-әнисе һәм якин туганнарыннан тыш, Шәрәфетдин улы Зәкине һәм аның гаиләсен зарыгып көтеп торучылар күп түгел иде. Дошманны тар-мар итеп жиңүче булып кайткан фронтовиклар инде тыныч тормышка ияләнеп, үз урыннарын табып өлгергән. Аннан ул елларда әсирлектә булган яисә партизанлык иткән сугышчыларга сагаеп карау, үзләрен читкәрәк этәрү кебек күренешләрне дә истә тоту кирәк. Тикшерү органнары да тик ятмый, әле бер уңайдан, әле икенче уңайдан үзләрен чакыртып, юкны бар итеп, сорау алып тинтерәтеп тора...

Казанда язучылар һәм журналистлар даирәсендә дә колач жәеп каршы алучы күренми. Шигырь язучылар күп, Бөек Жинүдән рухланып кайткан фронтовик шагыйрьләрнең хисләре ташкын сыман ургып торган еллар. Казанда баш төртөргә урының, эшен булмаса, гаиләне ничек яшәтергә мөмкин? Сугышка кадәр алган һөнәре бик ярап куя шул елларда. Өч ел дәвамында әүвәл Буа урман базасын, аннан Тархан урман хужалыгын житәкли ул. Имәнлектән башланган юл шул рәвешле урманнарда дәвам итә. Ә шигырьләре матбугатта күренә тора. Һәм, ниһаять, 1949 елда Казан каласында җаваплы эш тәкъдим итәләр үзенә...

Кызганыч, Зэки Нуриның татар әдәбияты дигән мәртәбәле һәм авыр йөкне тәртә арасына кереп тарткан елларының беренче дәвере турында мин ишетеп һәм имеш-мимешләр аша гына беләм. Нәкъ шул елларда моңа кадәр автономияле республикалар кысасыннан бик чыга алмаган татар язучылары һәм шагыйрьләренең әсәрләре, барлык союздаш республикалар теленә тәржемә ителеп, китап булып басыла башлый. Үз чиратында, тугандаш әдәбият үрнәкләре татар теленә тәржемә ителә. Бу эшнән башында Язучылар берлеге рәисе Зэки Нури торган... Ул көнне-төнне белми хезмәт итә, Мәскәү һәм милли республикалар белән чын дуслык мөнәсәбәтләре урнаштыруга ирешә. Ижат өчен дә вакыт таба, берочтан тәржемәче буларак таныла...

– Эти, син кем булып эшлисең? – дип сорап куйган аңардан көннәрнең берендә инде Казанга кайткач туган икенче улы Илдар.

Гадәтенчә, озак уйлап тормаган: «Язучылар берлегендә көтүче булып эшлим», – дип җавап кайтарган әтисе.

Башлангыч мәктәптә укыган малайга шул җитә калган, эти-әниләре турында язып килергә дигән өй эше бирелгәч, Илдар үзенң иншасын бер горурлык хисе белән: «Минем әтием көтүче булып эшли...» дигән сүзләр белән башлап киткән...

Сабыйлар турында сүз кузгалган икән, булмаса, тагы бер хикмәтле тарихны искә төшереп узыйк. Берлек рәисе булып эшләгән Зэки Нури тырышлыгы белән, гомер булмаган хәл, татар язучыларына Казаннан Яшел Үзән тарафына киткән тимер юл буендагы «774 нче километр» дигән тукталыш янәшәсеннән дүртешәр сутый жир бүлеп бирелә. Рәиснең бер як күршесе Әмирхан Еники, икенче ягында Лирон Хәмидуллиннар була. Каршыларында Риза Ишморат, ә арырак Туфан Миңнуллин һәм Гариф Ахуновлар. Билгеле инде, ул елларда күршеләрне хәзерге кебек бетон диварлар яисә икешәр метрлы тимер коймалар түгел, нәни генә рәшәткәләр бүлеп торган. Беркөн эштән арып кайткан Зэки Нури үз бакчасына чыгып, яшел борчак ашап тора икән. Аның каршысына, яңа гына түтәлдән йолкып алынган сусыл кишер кимерә-кимерә, Лирон Хәйдәр улы белән Дания ханымның өч-дүрт яшьлек уллары Булат килеп баскан.

– Зэки абый, син нәрсә ашап торасың анда? – дип сораган малай.

– Мин борчак ашыйм, Булат, – дип, махсус авызын чәпелдәтеп, иреннәрен ялап куйган шагыйрь. – Тәмле дә соң яшел борчак, телеңне йотарлык менә...

– Миңа да бир әле, ашап карыйм, – дигән сабый.

– Ә минем кишер ашыйсым килеп китте... Әйдә, болай итик, Булат, бер кишergә – бер борчак, килештекме?..

– Килештек, – дип кул бирешкән болар.

Малай йөгереп кенә кишер түтәленә барып, дүрт-биш кишер йолкып алып килә дә Зэки абыйсына суза. Зэки Нури, бик тә җитди

бер кыяфәткә кереп, кулындагы борчак кузагын ярып, берәмтекләп саний-саний чүпләп, биш бөртек борчак сузган Булатка.

– Менә булды да, – дип, мал алмашудан күңеле булганлыкны күрсәтә шагыйрь. Жәт кенә барып бер кишерне юып килә дә ашарга керешә үзе. – Ай-һай, Булат, бигрәк тәмле икән сезнең кишер... Ә борчак ничек?

– Тәмлесен тәмле инде анысы... Ничек ашаганымны сизми дә калдым шул...

– Көн дә шулай алыш-биреш итәрбез, ярыймы, Булат?

– Ярый, мин хәзер үк, – дип, малай тагы кишер түтәленә таба йөгәргән. Жңңнәрен сызганып, ике куллап кишер йолкырга керештем дигәндә генә өйдән әнисе йөгәреп килеп чыккан.

– Ну, Зәки абый, шушы шаяртуларың белән, – дип, ни көләргә, ни уфтанырга белми югалып калган Дания ханым. Тәмам кышка кишерсез каласы булганнар бит.

Билгеле инде, Булатны да орышкан булсалар кирәк. Аның каравы, Зәки абыйсы аны, үз бакчаларына күтәреп алып, туйганчы яшел борчак белән сыйлаган ул көнне...

3

Көннәрдән беркөнне, төшке аш вакыты якынлашып килгәндә, бүлмәдә телефон шалтырады. Трубканы алсам, анда Зәки абый тавышы. Үзенә чакыруы булып чыкты.

– Хәерлегә булсын, – дип куйды янәшәдәге өстәл янында утырган Рим абый Шириязданов. – Ничә ел эшләп, Зәки абыйның редакция эчендә телефон аша хәбәрләшкәнән ишеткәнәм юк иде әле.

Чынлап та, сүзе булса, ул йә үзе килеп керә, йә булмаса, Роза ханым аша чакырта торган иде.

Өстенә пинжәген киеп, ишек катында ук көтеп тора иде ул мине.

– Әйдә, киттек, – диде аны-моны белешкәнче.

– Кая барабыз? – дим кызыксынып. Нинди дә булса хәбәр, йә булмаса, кисәтү-фәлән юк иде кебек.

– Кызлар янына... Мине Әсмабикә дә бик ашыктыра, әнә, – дип, йөткәргәләп алды ул.

Зәки абыйны яхшы ук белә идек, ул, гомумән, шаярудан башка сөйләшүне белми. Авызы тулы кара кан булганда да, шаяра торган заттан диләр андый кешеләр турында. «Әсмабикәсен» дә яхшы беләм, шундук аңладым, астма авыруыннан газап чигә иде ул соңгы елларда. Ашыгуы да шуңардан иде булса кирәк.

Декабристлар урамын аркылы чыгып, троллейбуска утырдык. Халык шактый күп... Кергәч тә, ике билетка дип, кесәмдәге тиеннәрне учыма алып саний башлаганмын. Зәки абый шундук бу уемнан туктатты үземне.

– Тыгып куй кесэнэ, – диде. – Бер тапкыр куян булып барып карыйк эле. Элэктерсэлэр, штрафын үзем түлэрмен...

Чын-чынлап, Бауман урамындагы Чернышевский тукталышына кадэр билетсыз «куяннар» булып бардык. Ишектэн төшкөндө, үч иткөндөй, тикшерүчелэр каршы алды үзөбезне. Бездэн алдан төшкөн бер студентны жиңеннән үк элэктерделэр. Зэки абый алдан төште. Билетын сорагач, «Энэ аңарда...» – дип, миңа төртөп күрсөттө. Йөрөгөм «жу-у» итеп куйды. Ө ул үзе, гел исе китмэгөндөй, минем тарафка борылып та карамыйча китеп тэ бара. Туктала төшөп, кесэләремне актарырга керештем. Тегелэр мине билет эзли дип аңладылар булса кирәк...

– Узыгыз, уз... Башкаларның да чыгасы бар, – дип, юлымны дәвам итэргә ашыктырдылар.

Күңөлдән генә: «Уф, котылдым...» дип, иркен сулыш алып куйдым. Зэки абый исә, Бауман урамын аркылы чыгып, «Казан» кунакханәсенә таба борылып китеп бара иде инде. Ике сикердем, өч атладым дигөндөй, жәт кенә куып та життем үзен.

Кунакханә ишеге янында тукталып, көлми-шаярмый бик житди генә миңа карап куйды да галстугымны рәтләгән булды. Аннан, иелә төшөп, арка тарафыма күз төшөрөп алгандай итте.

– Юк, юешләнмәгән бит... – диде, кырыс һәм житди бер кыяфәткә кереп.

Шунда гына аның чираттагы шаяртуын аңлап көлә башладым...

Кунакханә ишеген хужаларча киереп ачып, эчкә уздык. «Безгә монда ни калган?» дип сорыйсы килде-килүен, әмма түздем. Ишек төбөндә ялтыравыклы укалар белән бизәлгән махсус баш киеме һәм шундый ук пинжәкләр киеп алган бер бик тә мөгтәбәр ир-ат каршы алды үзөбезне. Хәер, «үзөбезне» дип ялгыштым булса кирәк, Зэки Нурины, әлбәттә. Мин исә ни өчен һәм кая барганымны да белмичә тагылып йөрүче бер койрык кына.

– О-о, Зэки... О-о, Зэки... – дип очраган берсе кул биреп күрешә, хәлләрен сорашалар.

Ул тукталып тормый, ашыга. Баскычтан икенче катка да менеп життек. Тар аралыклар аша узып, ресторан буфеты янында тукталды, нияять.

– О-о, Зэки, – дип сәламләделәр монда да. Аерма шунда гына: сәлам бирүче буфетчы хатын-кыз булып чыкты бу очракта.

– Сәлам, Аллочка, – диде шагыйрь.

Аллочка дигәне иреннәре һәм бит алмаларына шактый мул итеп кызыл буяу сыланган урта яшьләрдәге бер ханым иде.

– Ничек, һәрвакыттагычамы? – дип, балкып елмайды ул.

– Әйе, бүген без икәү, Аллочка.

Уймак кадәрле генә ике рюмкага коньяк салып бирде ханым һәм ике карамель сузды. «Эш вакыты бит, килешмәс» – дип, баш тартып карадым, әмма барып чыкмады.

– Әйдә, кыстатып торма... Монда акча сорамайлар, – диде Зәки абый, «уймак»ны бушатып куйгач та тирән сулыш алып. – Шәп булды бу! Язып куярга онытма, Аллочка...

Шуның белән тәмам, китеп тә барды. Мин берни аңламадым. Акчаны кем түли соң? Миңа түләргә туры киләме... Бер буфетчыга, бер Зәки абыйга карангалап тордым да баш редакторым артыннан иярдем.

– Менә хәзер яшиселәр килеп китте, – диде Зәки абый урамга чыккачтын да. – Әсмабикә тәмам кыса башлаган иде инде... Коньяк капкачтын берәз җиңеләеп киткәндәй була.

– Ә ул нинди авыру соң? Ул нәрсәдән? – дип сорадым, аның хәленә кереп.

– Әсмабикә партизаннарны бик ярата. Юеш землянкада йоклап, сазлыкларда аунап йөргән яшь чакларны искә төшерә ул безгә, онытмаска куша...

Мин баш кактым. Ашыгыбрак бирелгән соравым өчен уңайсыз булып китте. Зәки абый, олы яшьтә булуына һәм хасталыгына да карамастан, җитез һәм хәрәкәтчән кеше, озын аяклары белән гүя крейсер, Бауман урамыннан йөзеп кенә бара кебек иде ул. Аны танымаган кеше юк, кул бирәләр, юл бирәләр... Ул алдан юл ярып бара, мин аның артыннан...

Матбугат йорты янында тукталып, йөгереп кенә Язучылар берлегенә дә кереп чыктык. Зәки абый Гариф Ахунов янына кереп китте, ул арада мин башта Фәрваз абый белән күрешеп чыктым, аннан әдәби консультант булып эшләгән Илдар абый Юзеев янына кереп утырдым. Аның ижаты турында тәнкыйтә мәкаләсе язарга җыенып йөргән вакытым иде...

Ул арада Зәки абый да күренде. Ялгызы түгел, Гариф Ахунов та озата чыккан. Гадәтенчә, мөлаем балкып, ул миңа кулын сузды. Тик бер нәрсәне аңламадым. Ни сәбәпле ул минем исәнләшүемә «Котлыйм, котлыйм...» дип җавап кайтарды. Берлек рәисе котларлык һични майтарганым булмады бит соңгы араларда... Сорарга өлгерми калдым.

– Машина ишегалдында, Зәки Шәрәфетдинович, Тәлгат илтөп килсен үзегезне, – диде Гариф абый, тел очымда эленеп калган сорауны бүлдереп.

Кая илтөп килсен?.. Бу кадәресе дә табышмак иде.

– Рәхмәт, Гариф, кирәкми. Без бүген «куян» булып йөрергә остарып киттек әле. Штраф түләтсәләр, энә, Ринат бар, – диде Зәки абый, миңа күз кысып.

Бауман урамына чыгып, «Кольцо»га таба баруыбызны дәвам иттек. Трамвай тукталышына барып җиттек дигәндә генә, нидер искә төшереп, кинәт уңга борылды Зәки абый.

– Монда кереп, бер дуствыбызның хәлен белеп чыгыйк тиз генә, – диде ул, «Чулпан» рестораны ишеген ачып.

Ишек катыннан ук көтеп алынган кунак кебек каршыладылар. Икенче катка күтәрелдек. Зәки абый артка яшерелгән буфетка узды.

– О-о, безгә кем килгән... Зәки үзе түгелме?! – дип, монда да кызыл иннек яккан ханым сәләмләде.

– Сәлам, Ниночка... Хәлләреңне белешеп чыгыйк дидек әле менә...

– Һәрвакыттагычамы?

– Әлбәттә... Менә бер яшь егет тә алып килдем үзегезгә...

Коньяк... Уймак кадәрле ике рюмка... Ике карамель... Һәм: «Пока, Ниночка... Язып куярга онытма, яме...»

Урамга чыгып, бишенче трамвайга утырдык. Каршыбызга кондуктор килеп басты. Мин кесәмә үрелдем...

– Зәки абый, менә шушы кәгазьгә генә булса да автографыгызны куймассызмы икән? – ди кондуктор, кесәсеннән таушалып беткән блокнот чыгарып.

– Ник куймаска, куябыз... Исеменчә ничек әле?

– Фәйрүзә...

– Фәйрүзәкәй, кара күзкәй... Ул син буласыңмыни инде?..

Ояла төшеп елмайды кондуктор кыз. Һәм рәхмәтләр укыды.

– Икенче юлы үзенә китабымны да бүлөк итәрмен, яме, – диде шагыйрь, мөлаем елмаеп. – Бәлки, адресыңны да әйтерсең әле...

– И-и, Зәки абый, – дип, уңайсызланып, оялудан авыз читен каплады кыз. – Шаян кеше икәнсез...

Кондуктор кызының үзенә булган игътибардан шулай да күңеле булган иде. Кош тоткандай жиңел атлап, үз эше белән алгы рәтләргә таба юнәлде ул. Ә без, ике «куян», Опера һәм балет театры янындагы тукталышта төшеп калдык. Партия Өлкә комитетына барырга чыкканбыз икән бит. Татарча «Абкум» дип йөртелгән бу бинага беренче мәртәбә атлап керүем. Ишек катында утырган сержант Зәки Нурины урыныннан сикереп торып, честь биреп каршы алды. Ә мин, авыздан ис килә-нитә күрмәсен дип, берәз читкәрәк тайпылдым.

– Бу егет минем белән, – диде Зәки абый.

Өченче катка менеп, Өлкә комитеты секретаре Морзаһит Фәтхи улы Вәлиев кабинетына килеп кердек. Зәки Нури килә дигәч, ишекләр ачык, кабул итү бүлмәсендәге ханым чәй хәстәрләргә керешкән иде. Ике фронтовик, ике яшътәш кочаклашып күрештеләр. Хәл белештеләр... Икесе дә ихлас бәхетле, авызлары колакка житкән...

Язучылар арасында Вәлиев фамилияле бу түрәне бик тә таләпчән һәм кырыс кеше, хәтта усал дип сөйләшкәннәрен күп тапкырлар ишеткәнем бар иде. Баксаң, ул май қояшы кебек балкып торган, шул тикле дә мөлаем бер житәкче икән бит.

– Менә шушы егет, – диде Зәки абый, ниһаять, миңа таба ишарәләп.

Өлкә комитеты секретаре үземә сынап карап торды бер мөл. Кайсы районнан булуым белән кызыксынды. Кайда укыганмын, кайларда эшләгәнмен һәм гаилә хәлем... Барысына җавап биреп тордым.

– Әтиң сугышта катнашканмы? – дип сорап куйды.

– Катнашкан. Башта – Фин сугышында, аннары – Бөек Ватан сугышында.

– Нинди гаскәрдә, кайда?..

– Волхов фронтында, танклар полкында...

Бар белгәнем шул иде әтием турында. Ул елларда «ветеран» дигән сүз юк, фронтовикларга аерым ихтирам булмады кебек. Ә орден-медалыларен, малай чакта ук уенчык ясап, күптән югалтып бетергәнбез...

Берара дэшми, сынап карап торды иптеш Вәлиев.

– Ярар, үзең тапкансың, үзең эшлисе... – диде аннан, ипле адымнар белән якынлаша төшөп миңа кулын сузды. – «Казан утлары» журналының баш редактор урынбасары булып раслануың белән котлыйм...

Беренче ишетүем бу хакта. Уйнап та күрсәткән соң Зәки абый бүтән минем белән...

– Рәхмәт, – дидем.

Вәлиев Зәки абыйга күз кысып куйды шунда. Әлбәттә, моны мин күрергә тиеш булмаганмындыр. Нишлисең, күрдем. Әмма күргәнлегемне сиздермәскә тырыштым.

– Егет чәй эчә торыр, Зәки, эчкә бүлмәгә кереп чыгыйк булмаса... Сиңа күрсәтәсе кайбер китапларым да бар иде, – диде ул.

– Ярар, кереп чыгыйк булмаса, – дип, хужа артынан арткы бүлмәгә юнәлде Зәки абый.

«Китаплар» дигәне, китап кына булып чыкты, ахрысы, озак көттермәделәр, ике-өч минут дигәндә, иреннәрен ялаштырып, кире әйләнөп чыгып та життеләр... Хужа белән хушлашып, чыгу юлына борылдык. Аргы тарафта Өлкә комитеты секретаренә керергә торучылар байтак җыелган иде.

Урамга чыккачтын да, ниһаять, инде аерылышырбыз, үз юлларыбыз белән китеп барырбыз дип көткән идем. Булмады...

– Миннән алай гына котыла алмассың, әйдә, тагын бер җиргә кереп чыгасыбыз бар әле, – дип, үзе белән алып китте Зәки абый.

Кекин йорты артындагы ишегалдына үттек. Хрущёв заманында салынган биш катлы панель йортның баскычыннан күтәрелөп, бер фатирның ишеген какты Зәки абый.

– О-о, Зәки, – дип, ачык йөз белән каршы алды зәңгәр күзле мөлаем бер ханым.

Монда да «О-о, Зәки...» икән дип уйлап куйдым күңелемнән. Бер

үк көндә төрле-төрле кешеләрнең анарга бер үк сүзләр белән дәшүе кызык тоелгандыр үземә. Редакциядә алай дип дәшүче юк...

– Менә, Ринат, таныш бул, бу зәңгәр күзле чәчәк минем хатыным Валентина үзе була... Валентина Дмитриевна... – дип өстәп куйды берәздән. – Ә бу егет минем «зам», татарча әйтсәк, урынбасар. Урынымны басармы-юкмы, ул кадәресең әлегә әйтеп булмый...

Баксаң, баш редактор мине үз фатирына чакырган булып чыкты. Кулда чәчәк түгел, күчтәнәч тә юк...

«Исәнмесез, Валентина Дмитриевна» белән чикләнергә туры килде.

– Бик вакытлы кайттыгыз әле, әйдәгез, әйдә, кулларыгызны юып алыгыз да өстәл янына утырыгыз. Өчпочмаклар куйган идем, алар да пешеп чыккандыр инде, – дип, ярымрусча, ярым татарчалатып тезде хужабикә, ягъни белорус кызы...

– Алай бик кыстагач, утырмыйча да булмас, шулай бит? – дип, миңа күз кысып куйды Зәки абый.

– Ой, оныта язганмын, – дип, кухня ягына кереп барган жиреннән яңадан кире килеп чыкты Валентина Дмитриевна. – Нәби Дәүли шалтыратып эзләде үзеңне. Кайткач та хәбәр итүемне үтенде...

– Шалтырат... Керсен... – Шул булды җавап.

Мине залдагы кәнәфигә кертәп утырттылар. Зәки абый эш кабинетында шалтыр-шолтыр килеп, нидер эзли башлады. Валя апа кухняда... Күзем иң элек тәрәзә төпләрендә чәчәк атып утырган гөлләргә төште. Минем эни дә шулай гөлләр үстерергә ярата. Авылдагы өйнең тәрәзә төпләрендә дә шушы ук гөлләр: яран гөл, тамчы гөл, кына гөле... Гөлләр йортка ямь өстәп тора шул. Өстәвенә, тәрәзәләрдә чигүле өлгә һәм кашагалар... Күр инде, җыйнак кына булса да, нинди уңайлы һәм якты, жылы бүлмә. Зәки абыйның «тылы» нык һәм ышанычлы икән дип нәтижә ясадым.

Күзем түрдә телевизор янәшәсендә торган баянга төште. Кече уллары Андрей уйный торгандыр инде, чөнки, минем чамалау буенча, Илдар белән Валерий аерым яшиләр иде кебек...

Ул да түгел, ишек шакидылар. Ишек ачылырга өлгермәде, Нәби Дәүлинең «лар-лар» килгән карлыккан һәм яңгыравыклы тавышы яңгырады.

– Күпме көтәргә була сине, Зәки... Эшенә бардык, кайтып китте диделәр. Өенә килдек – син юк. Бу нинди хәл бу? Валяга әйтеп, колагыңны бордырырга туры килә инде синең...

Нәби Дәүли шул ук өйдә, күршәдә генә яши икән. Аларның күршә булуларын белми дә идем әле. Ул үзе генә түгел, танылган композитор һәм скрипкачы Заһид Хәбибуллин белән булып чыкты. Заһид абыйның скрипкасы да үзе белән, хәер, ул аны һичбер вакыт үзеннән калдырмый торган иде.

– Ярар инде, Нәби... Күрербез әле, кем кемнең колагын бордырыр

икән, – дип жавап кайтарды Зәки абый. Ул арада Заһид абыйны кочаклап алган иде инде ул. – Валя, кара инде кем килгән безгә, композитор Заһид Хәбибуллин үзе!..

Валентина Дмитриевна, альяпкычын сыпыра-сыпыра, кухня ягыннан башын тыгып, Заһид Хәбибуллинга сәлам бирде. Мин дә күрешеп, хәл-әхвәлләрен белешеп алдым, таныш кешеләр бит...

Өстәл янына утырыштык. Ә анда кайнар өчпочмаклар... Уймак кадәрле генә чәркәләрдән берәр йотым өч йолдызлы әрмән коньягы да йотып куйдык. Бертуктамый гөр-гөр килеп, кызыклы хәлләр, уен-көлкә сөйләп торды Нәби Дәүли. Кемне көлдерде, кемнедер берөзлексез давам иткән шаяру һәм көлүләре белән туйдырып ук бетерде бугай ул.

– Һәй, бигрәкләр дә саран инде син, Зәки, – дип, шырык-шырык килде Нәби ага Дәүли. – Синең эллә кырлы тустаганнарың да юк инде. Шушындый кечтеки нәрсәдән эчертәләр димени кунакны, бу бит авызны чылатырга да житми. Эллә безне тавык дип белдең инде...

Кухня ягыннан, барын ишетеп торган, Валентина Дмитриевна йөгереп чыкты шунда. Өстәлгә өч стакан китереп куйды.

– Ә дүртенчесе кая?

– Безнең Зәки күп эчми бит, ул авыруын басарга кирәккәндә генә, аз-аз гына кабып куярга күнеккән, Нәби абый, – дип, русча акцент белән саф татарча аңлатып та бирде хужабикә.

– Әсмабикә азапламаса, мин аны, гомумән, авызыма якын китермәс идем, – дип тә өстәп куйды Зәки абый. – Ә теге, врачлар биргән «пыш-пыш»ның бер файдасын күргәнем булмады.

– Ә безгә бара, шулай бит, Заһид кордаш... Шулай бит, Ринат...

Ничә еллар бергә эшләгән һәм күп кенә юлларда бергә-бергә йөргән кеше буларак, үз чиратымда, мин дә раслый алам. «Зәки Нури эчә иде» дигән сүзләр урынсыз. Ул бары тик сулыш алуы кыенлашкан минутларында гына бер йотым коньяк кабып куярга мәжбүр була иде.

Тагы берне тамызып алгач, Нәби ага Дәүлинең кәефе, ниһаять, тәмам күтәрелде:

– Әйдә, Зәки, бер матурның балдагын йә калфагын жырлап алыяк булмаса, – дип, өй түрендә торган баянга ымлады ул.

Зәки Нури карышмады, ипле генә урыныннан кубып, баянны алып килде. Минем карашка, ул аны танылган музыка остасы Заһид Хәбибуллин алдына китереп куярга тиеш иде кебек. Юк, ни гаҗәп, гармун каешын үз жылкәсенә салды ул, һәм, син мондамы дигәндәй, шыгырдатып та алды... Ходаем, эллә шагыйрь Зәки Нури гармунда уйный беләме? Ничә еллар үзе белән бергә-бергә эшләп яткан көнебез. Язучылар арасында да ул хакта ләм-мим сүз ишеткәнем юк иде.

– Нәрсә уйныйм икән соң? – диде. Жавап-фәлән көтеп тормады, ул елларда бик тә популярлашып киткән «Син кайда идең...»не уйнап китте...

Бер дэ очраклы жыр түгел. Сүзлэре кемнеке дисэгез, Нэби Дәүлинеке, әлбәттә... Һәм жырны да, иң беренче булып, ул үзе күтәреп алды:

Син кайда идең, кайларда йөрдең,
Ничек мин сине күрмәдем икән?
Син торган йортны, синең урамны
Ничек кенә мин белмәдем икән...

Шагыйрь Зәки Нури менә дигән баянчы да икән бит әле. Чын профессионалларча аккордлар бирә-бирә онытылып уйный иде ул. Уйнау гынамы, жырлый да... Аның тавышы Нэби аганыкы кебек гөбедән чыккандай көр дэ булмагандыр бәлки, ләкин бик тә, бик тә моңлы тоелды миңа. Ул шулкадәр бирелеп жырлый иде ки, әйтерсәң лә бу жыр нәкъ аның өчен, аның тормышыннан алып язылган...

Дөньялар гиздем, зур юллар кичтем.
Чакырды мине синең күзләрең.
Синең исемеңне мин белми идем;
Сине сагындым, сине эзләдем...

Кеше өендә авыз күтәреп жырлап утыру килешмәгәндер дэ бәлки, ирексездән, мин үзем дэ шушы экспромт-ансамбльга килеп кушылуымны сизми калганмын. Көе нинди бит аның... Сүзләренең ихласлыгы ни тора...

Тик сиңа гына жырлармын диеп,
Мин йөрәгемдә бер жыр йөрәттем.
Бер көнне әле очарсың диеп,
Иртә дэ кичен мин сине көттем.

Нинди ипле, нинди сабыр һәм тыйнак кеше Заһид абый Хәбибуллин булып ул да кушылган иде бит бу жырға. Барлы-юклы тавышы белән жырлаудан гына күңеле булмыйча, ул үзеннән һичбер вакыт калдырмаган, бу юлы да янәшәсендә булган скрипка футлярын ачып, «сайрар кошын» иягә астына кысып елатырга кереште...

Бүген син минем каршыма килдең;
Мин дэ бит сине эзләдем дидең...

Шул урында Зәки Нури, баян телләреннән бер кулын бушатып: «тынычлана төшегез, зинһар» дигәнне аңлатып, ике бармагын иреннәренә аркылы куйды да кухня тарафына ымлады... Ни хикмәт, анда да жырлыйлар иде түгелме... Әйе-әйе, Зәки абыйның Белоруссиядән алып кайткан сөекле «зәңгәр чәчәге» Валентина Дмитриевна тавышы. Валентина ханым моңлана, Валя апа жырлай... Ул эчкерсез һәм ихлас тавышын ишетсәгез иде сез аның...

Мин дә бит сине сагындым дидең,
Кайларда йөрдең, син кайда идең...

Жыр тәмамланды. Әмма шул жыр кузгаткан хисләр, ул калдырган моң күнәлләрдә дәвам итә иде. Әле кайчан гына шау-гөр килеп торган өй эчендә шылт иткән аваз да юк, сулыш алырга да кыймый тордылар бер тын...

Беренче булып Заһид Хәбибуллин тирән итеп сулыш алып куйды:

– Шушы жырың өчен генә дә халык шагыйре саналырга лаеклы бит син, Нәби, – диде ул.

Нәби Дәүли, күнәле булып, гадәтенчә, кеткелдәп көлеп алды.

– Зәки Нури башкаруында Яхин музыкасы... жырлатты ич үзебезне, – дип, сүзне жиңел генә йомгаклап та куйды.

...Зәки абый Нури турында сүз чыктымы, мажараларга тулы шушы көнне бик еш кына искә алам мин, аның киң күңелле, ачык йөзле замандашларын, дус-ишләрен, каләмдәшләрен сагынам...

4

«Казан утлары» журналның һәр санында вакыйга булырлык бер проза әсәре басылып торды ул елларда. Бер санда Әмирхан Еники булса, икенче санда Гомәр Бәшировның яңа әсәре дөнья күрдә. Аннан Мөхәммәт Мәһдиевның яисә Аяз Гыйләжевның яңа повесте яисә романы шау-гөр китерә иде әдәбият сөючеләр даирәсен. Нурихан Фәттаһның «Сызгыра торган уklar»ы басылачак дигән хәбәр укучыга сенсация буларак барып иреште. Ничә еллар элек язылып та, һичкем дөньяга чыгарырга кыймаган хезмәт – Әбрар Кәримуллинның «Татар халкының килеп чыгышы», ниһаять, дөнья күрә...

Хезмәт коллективы, остазлар һәм каләмдәш дуслар кебек төшенчәләренең асыл мәгънәсен дә мин «Казан утлары»нда эшләгән елларда аңладым...

Зәки Нуриның баш редактор буларак кадрлар сайлаудагы зирәклегенә сокланып туярылык түгел. Ләбибә Ихсанова, Рәшит Гәрәй, Хәмзә Зарипов, Абдулла Сәләхетдинов, Рим Шириязданов, Тәүфикъ Әйди, Мансур Вәлиев кебек бер-берсен һич кабатламаган, әмма тулыландырып торган фидакарьләренә ничек бер йодрыкка тупларга мөмкин булган, белсә дә, баш редактор үзе генә белгәндер моның серләрен. Соңрак бу коллективка Рәшит Әхмәтжанов, Кояш Тимбикова, Марсель Галиев, Солтан Шәмсиләр килеп кушылды... Һәркайсы кабатланмас шәхес һәм милләтнең зыялы утлары... «Әйт» дигәнгә «тәйт» дип торучы түгел берсе дә, үз фикерләрен исбат итәргә кирәксә, баш редакторның күзенә карап бәхәсләшәргә сәләтле затлар.

Кыскача, бер-ике сүз белән генә аларның холык-фигыле, тоткан юлларын аңлату мөмкин дә түгелдер. Шулай да... Ләбибә

Ихсанова – үзенең жылы канаты астында жыйнап, туплап торган ана ролен үтэгандер бу коллективта. Рәшит Гәрәй шигъриятне бөтен нечкәлекләренә кадәр тоюда, Абдулла Сәләхетдинов илнең төрлө төбәкләренә таралып яшәгән укучылар белән элемтә урнаштыруда алыштыргысыз иде. Рим Шириязданов кебек татар театры һәм сәнгате тарихын бөтен нечкәлекләренә кадәр белгән башка бер шәхесне мин, гомумән, белмим һәм ишеткәнем дә юк. Без өч ел дәвамына Рим абый белән бер кабинетта янәшә утырып эшләдек, Рим Шириязданов университетын уздым дип горурулана алам... Ә Мансур Вәлиев, «агай-эне ак мыек, бер-беребезне какмыек» дип яшәргә күнеккән башка тәнкийтьчеләрдән аермалы буларак, үзенең таләпчәнлегә һәм ныклы принциплары белән аерылып торды. Шунның өстенә, яшь каләмнәр өчен «Идел» журналын ачу турындагы таләп белән Обкомга гына түгел, Үзәк Комитетка ук барып житкән егет иде. Очерклар бүлеген житәкләгән Хәмзә Зарипов – соң дәрәжәдә туры сүзле, тоткан юлыннан һичкайчан тайпылмас «киребеткән» шәхес. Илне аркылыга-буйга гизүдән, татарның үткәнен, бүгенгесен горуруланып язудан һич туя белмәгән Тәүфикъ Әйдигә, яшерен-батырын түгел, «милләтче» яисә «ата милләтче» ярлыгы тагылган иде. Кемдер бу ярлыкны язучыны түбәнсетү максатыннан әйткәндер, ә Тәүфикъ Әйди аны үзе өчен иң югары бәя буларак, горурулык белән кабул итте.

Журналның баш редакторын Мансур Вәлиев һәм Тәүфикъ Әйди кебек заман калыпларына сыймаган хезмәткәрләре өчен партия оешмаларына гына түгел, башка урыннарда да бер генә тапкыр чакырмадылар кебек. Әмма кесәсендә партия билеты йөрткән партизан-шагыйрь Зәки Нури аларның ник берсен рәнжәтергә яисә эштән азат итәргә юл куйсын икән. Моның бар авырлыкларын ул үзе генә белгәндер...

Минем тирәдә дә ыгы-зыгы кузгатырга маташучылар булмады түгел. Озак еллар журналны житәкләгән, Язучылар берлеге рәисе булып эшләгән житәкчене яратып бетермәгән яисә ул үзе бигүк өнәп бетермәгән каләмдәшләре дә булмый калмас. Алар, билгеле инде, Зәки Нурига кермичә, минем аша эш итәргә тырышкандыр. Мин исә алар арасындагы шәхси мөнәсәбәтләргә әле белеп бетермим яисә белмәгәнгә сабышам... Яхшы әсәрләргә – яшел юл!..

– Зәки Шәрәфетдинович, синең замыңнан «теге...» чыгып килә иде... Замың, беләсәңме, кемнәр белән душлашкан... Чиратсыз бастыра бит ул аларны... – дип, берөзлексез колак итен ашап тордылар аның. Өлкә комитетына да язгаладылар...

– Журналны без бергә-бергә эшлибез. Бергә җавап та бирербез, – дип җавап кайтара килде ул аларга.

Ни хикмәт, күпме еллар бергә эшләп, баш редакторның мине кисәткәне яисә төрлө әләк-мәләк уңасна авыз ачып ләм-мим сүз әйткәне булмады. Ул һәрчак дус-иш һәм кода-кодагыйлыктан югары торды,

чын әдип, масштаблы шәхес булып кала бирде... Яшьләргә таянды һәм ышанды... Татар әдәбиятының киләчәген кайгыртып яшәде.

Менә нәкъ шул коллектив әдәби журналның тиражын бернинди пропагандасыз 110 мең данәгә житкерде. Ирекле язылу булып, административ чикләүләр куелмаса, белмим, бу сан күпмегә житкән булыр иде икән? Автономияле республикалар өчен мөмкин саналган иң зур тираж ул елларда 70 мең санала иде булса кирәк...

«Казан утлары» тарихында күрелмәгән тираж өчен мактаучы булмады, юк, киресенчә, КПСС Үзәк комитетының шелтәсен белдерделәр баш редакторга. Заманы өчен бу бик зур, хәтта баш китәрлек гаепләнү санала иде. Әлеге шелтәне оештыручылар һәм аңарга уч төпләрен уа-уа куанып йөрүчеләр үзәбезнең арадан булды. Данлыклы партизан отрядының разведка командиры, Орша шәһәрен сугыш хәрәбәләреннән арындырган житәкче, Казан шәһәр Советы һәм Татарстанның Югары Советы депутаты, Ватан сугышындагы батырлыклары өчен мәртәбәле орден һәм медальләр белән бүләкләнгән легендар шәхеснең ил каршындагы бердәнбер «гаебе» татар халкы яратып укыган журнал бастыру булып чыга...

Заманы өчен хас булган тагы бер күренеш: ул елларда Язучылар берлеге рәисенә булсын, «Казан утлары» редакторы янына булсын, әледән-әле шикаять белән язучы һәм шагыйрь халкының хатыннары да килеп чыга торган иде: «Салып кайта» яисә «Өйгә соңга калып кайта, гүләйт итәдер», – дип зарланалар, «Тәртипкә чакырыгыз, юкса «Абкүм»га барам», – дип куркыталар...

– Зәки абый, Рәшит өйгә кайтмый башлады бит, – дип, шагыйрь Рәшит Гәрәйнең хатыны килеп чыкты берзаман.

Зәки абый бик зур игътибар белән тыңлады үзен. Әледән-әле: «Кара инде син аны», – дия-дия кабатлап, бу хакта беренче мәртәбә ишеткән кеше кебек, ух-ах килеп утырды.

– Болай булгач, эштән куарга туры килер инде үзен! – дип йомгаклаган булды аннан.

– Юк-юк, Зәки абый, куа күрмәгез берүк. Эшләсен. Ул бит эшен ярата... Сезне дә бик нык хөрмәт итә ул, Зәки абый... – дип, инде ирен тәмам мактарга ук кереште шикаять белән килгән ханым.

Билгеле инде, хатыны рәхмәтләр укып чыгып киткәч, гаеплене үз янына чакыртып ала житәкче.

– Хатының белән торасыңмы син, Рәшит, концда да концов коммунистмы син, юкмы?! – дип ипле генә тавышын күтәрә төшә баш редактор.

Шагыйрь үз гаебен аңлый, әлбәттә. Дус-иш белән аз-маз капкалап, шигырьләр укышып утырулар озаккарак сузыла шул кайчак. Берочтан йоклап та калынган. Ни эшләмәк кирәк...

Почмакка бастырып куелган малай кебек авызын бөрөп кенә җавап кайтара Рәшит Гәрәй:

– Торганда торам инде, тормаганда – юк, нишлим соң, Зэки абый...

Бу сөйләшүне, бер мазэк санап, әледән-әле искә төшерә торган иде Зэки абый. Рәшит Гәрәйнең үзе булганда, әлбәттә. Көлешә идек рәхәтләнөп. Башкалардан элек үз сүзләреннән үзе көлемсерәп куя торган иде Рәшит Гәрәй...

5

– Чүпрәледә булганың бармы? – дип, сорап куйды Зэки абый көннәрнең берендә.

– Оятыма каршы, булганым юк...

– Иртәгә ял көне. Бергә-бергә барып кайтыйк булмаса. Минем туган якны, туган авылымны күрерсең.

– Ярар, – дидем, ризалаштым. Шимбә көненә планлаштырган эшләрне чигереп торырга туры килде.

– Иртэрәк, кәнишне, сәгать жиделәргә нәшрият каршына районнан машина килеп житәргә тиеш диделәр. Иртәнге якларда Идел аша паромга чират зур булмый, көнендә барып кайтырга исәп...

...Жиде тулыр-тулмас Чүпрәледән килеп житкән УАЗ машинасы безне Декабристлар урамындагы нәшрият каршында көтеп тора иде. Зэки абый шофёр янәшәсенә алга кереп утырды, мин берүзем артта. Казанны чыгып, паром тукталышына барып житкәнче йокымсырый төшөп, үзалдыбызга уйланып бардык. Паромны да озак көтәргә туры килмәде. Көн матур, кояш күтәрелеп килә. Сентябрь урталары булса да, яңгыр-фәлән булырга охшамаган.

– Авылда эш вакыты. Бәрәңге ала торганнардыр... Ә без эш калдырып йөрибез, – дип сүз башлады Зэки абый, Идел елгасын чыгып, Югары Ослан тавына күтәрелеп килгәндә.

– Көз матур килде, көннәр аяз торганда алып та бетергәннәрдер, – дип жавап кайтарды шофёр. – Бәрәңгене көзгә яңгырларга калдырмаса тырыша халык.

– Икенче икмәк бит, бәрәңгесез булмый яшәп.

– Анысы шулай... Гаиләгә дә кирәк бәрәңге, тавык-үрдәкләргә дә, мал-туарына да дигәндәй...

Мин сүзгә катышмый гына аларның авыл тормышы, район хәлләре турында сөйләшкәнәнә колак салып бардым. Машина йөртүченең кайсы авылдан булуы белән кызыксынды Зэки абый. Каракитәдән булып чыкты ул егет. Андый авыл барын беренче ишетүем. Ул авылның исеме дә сәер һәм кызыклы тоелды. Зэки абыйның танышлары күп булып чыкты шул авылдан. Кемнәрнедер искә алып сораштырырга кереште. Тегесе бәйнә-бәйнә жавап биреп барды.

Без, авылда туып-үскән кешеләр, бер карасаң, барыбыз да бер калыптан ясалган инде. Мин үзем дә бит, бер-бер якташымны очратсам, нәкъ Зэки абый кебек үк, иң элек аның кайсы авылдан

булуы белән кызыксынам. Аннан шул авылдан булган таныш-белешләрне сораштыра, белешә башлыйсың...

Район үзәге саналган Иске Чүпрәле авылында шагыйрьне якташлары бик олылап, икмәк һәм тоз, чәчәкләр белән каршылады. Мәдәният йорты әдәбият сөючеләр, укытучылар һәм мәктәп балалары белән шыплап тулган иде. Район житәкчесе, ягъни партиянең Чүпрәле район комитетының беренче секретаре да каһарман якташлары турында олылап сүз әйтте. Төшке аштан соң Зәки абый белән аның туган авылы Татар Төкесенә юл тоттык. Бу юлы инде шагыйрь берөзлексез юлда очраган авыл һәм инешләр турында, ерганаклар, юл читендә үсеп утырган ялгыз агачлар турында бәйнә-бәйнә сөйләп барды. Монда һәр карыш жир, һәр очраган кеше, хәтта сабыйларга кадәр үз һәм якын иде аңарга... Кая карама – анда яшылек хатирәләре, туганлык җепләре, якты караш һәм күңел жылылыгы.

– Гомер уза да китә икән ул, Ринат. Шушы юллардан жәяү йөргән чаклар, шушы табигать кочагында уйнап-көлеп туя белмәгән еллар кай арада узып та киткән, – кебек сүзләр белән сагыну катыш моңсуланып та алды ул берзаман.

Татар Төкесенә килеп кермәс борын машинадан төштек. Ә шофёрга авыл үзәгенә таба бара торырга кушты Зәки абый.

– Алга таба жәяүләп кенә атлыйк әле, – диде ул һәм безардан өстәп куйды. – Аякларым исән-сау чак булса, билләһи дим, яланаяк кына йөрер идем мин бу юллар, бу сукмаклардан...

Күрәм, сизәм: Зәки абыйның күңеле торган саен тулыша, хисләре нечкәрә бара. Мондый чакларда кешене юк-бар сораулар биреп тинтерәтергә дә ярамый...

– Иң элек Иске зиратка керик, – диде ул. – Эти-әнинең хәлен белеп чыгыйк...

Пөхтә итеп каралган ике кабер каршысында озак кына башын иеп, белгәннәрен укып басып торды ул. Кесәсеннән кулъяулык чыгарып, күз читләрен сөртеп-сөртеп куйды.

– Инде Абыз бабайның да хәлен белеп китик, – диде Зәки Нури, Иске зират белән хушлашып, күпмедер ара киткәч.

– Анысы кем була, сезнең бабагызмы? – дип сорадым.

Зәки абый, ничек аңлатым икән моңарга дигәндәй, баш аркасын кашып алды.

– Минем генә түгел, Татар Төкесендә туган һәр кеше аны үзенә бабасы саный... Кадыкай Абыз бабай – изге кеше, ул – ислам дине сагында торган каһарман, төрле авырулардан дәвалау серләрен белгән. Ерак юлга чыкканда, Ватанны яклап сугышка киткәндә, һәркем аның кабере янына барып дога кылып китүне изге бурычы саный бездә. Татар Төкесеннән сугышка киткән 260 ир-атның һәммәсе монда булган...

– Армиягә киткәндә сез дә шулай иттегезме?..

– Әлбәттә, әти-әни житәкләп диярлек алып барды үземне. Үлемнән Абыз бабайның хәер-фатихасы коткарды да инде. Партизанлык елларымда, яшәү белән үлем арасында йөргәндә, мин аны һәрчак күңеләм түрәндә йөрттем...

– Гажәп...

– Авыл картлары ел да, советлардан качып-посып булса да, май урталарында шомырт чәчәк аткан вакытта монда жыелып, изге бабабыз рухына дога кыла. Яшьләр дә онытмый Кадыкай Абыз бабайны... Аның өе янында учаклар тергезеп, корбан итләреннән аш, коймаклар пешерәләр, килүчеләрне сыйлыйлар...

– Нигә бу хакта язмыйсыз, Зәки абый? – дип, алдын-артын уйламастан сорадым. – Бу хакта Татарстанда белүче юк.

– Кесәдә партбилет бар шул, партбилет... Ә ул билетны мин партизанлык елларымда Ватанны саклап сугышканда алдым.

Шулай сөйләшә-сөйләшә, изге урынга килеп житкәнлегезне дә сизми калганбыз. Кабер... Кабер өстендә бик борынгы таш... Татарның меңьеллык әлифбасы булган гарәп хәрефләре белән язылган ул таш уналтынчы-унжиденче гасырларда ук куелган булырга тиеш. Кабер бура белән уратып алынган, янәшәдә генә миләш агачы, аның кып-кызыл миләшләре шундый матур булып өлгергән ки, авызыңа менә тамам дип торалар.

Ни уйлаганны сиздеме, Зәки абый шунда авылда киң таралган бер риваятьне искә төшерде. Өлкән яшьтәге кешеләр элек-электән бу изге кабер янындагы агачның жимешләрен өзәргә ярамый дип аңлатып килгән. Имеш, кайчандыр бер кыз бала агачтан бер тармак миләш өзеп ашаган. Һәм ул шул көннән гомергә аксап калган...

Авылга кереп житә алганыбыз юк әле. Шул арада күпме истәлек, күпме тарих. Вакыт яклары чикләнгән булуга да карамастан, юлыбызны дәвам итәбез...

– Абыз бабай өе янында кайчандыр күл булган. Кызганыч, ул инде күптән кипкән. Әнә анда тагы да арырак без бәләкәй чакларда икенче бер тирән күл бар иде. Зөлкарнәй күле дип йөртәләр иде аны. Ул шундый зур һәм тирән иде, атлар коендыра идек без анда, – дип, мавыгып сөйләвен дәвам итте Зәки абый. – Инешләр мул сулы иде әле ул елларда. Хәзер, күр инде, коры ерганаclar гына утырып калган...

– Кая карама, шул хәл, Зәки абый, без үзәбезнең иң зур байлыгыбыз – жирнең, суның кадерен белмибез...

– Безнең өй авылның югары очында, анда да барып чыгарбыз, боерган булса... Ә менә бу түбән урамда минем сөңлем Адия белән киявебез Вахит яшәде. Аларның кызы Гөлинатны сиңең күргәнең дә бардыр, юлы төшкәндә әледән-әле журналга, минем янга кагылып уза ул. Әдәбиятны бик тә ярата... Менә шулар бакчасына, Белоруссиядән кайтып төшкәч, койма куешкан идем мин. Утырткан баганаларга

колагыңны куеп тыңласаң, жир астыннан шаулап аккан чишмә тавышы ишетелеп тора иде.

– Хәзер чишмәләр бармы соң авылда?

– Берәм-берәм кибәләр дип ишеттем...

Зәки абыйның туган авылы өчен болай да янып торган йөрәген тагын да тынгысызлыгым килмичә, сүзне бүтәнгә борып жибәрергә кирәк иде. Бу мәшәкаттән үзе коткарды.

– Менә бу сул яктагы йортны күрәсеңме, – диде, ул тарафка борылып карамаска тырышып. – Мин күз төшереп йөргән кыз яши иде бу йортта. Капка төпләре бик тә таныш минем өчен...

– Сагынасыздыр... Сугыштан кайтканны көтмәдеме?

– Үткән эшкә – салават диләрме әле...

– Бар андый сүз...

– Ул үз бәхетен тапкан... Мин – үз бәхетемне, Валентинаны...

Ниһаять, югары күтәрелә торгач, Зәки абый туып-үскән урамга да килеп чыкканбыз. Безне алып килгән машина капка төбөндә тукталган, көтеп тора.

– Төп нигездә минем энекәш Фарук яшәде. Рауза килен белән икәү генә торып калдылар инде хәзер. Балалары үзләре оя корып таралышты, – диде ул.

Машинадан күчтәнәчләрне алып, өйгә уздык. Өстәл уртасында түбәтәйле самавыр шаулап кайнап утыра, коймаклар пешкән, бөлеш мичтән чыккан... Туганнар, бер-берен бүлдерә-бүлдерә, хәл-әхвәл белешеп, күрше-күләннәрне сорапшырып сөйләшеп туймадылар. Әмма вакыт яклары бик чамалы иде. Чүпрәлегә кайтып житәсе бар, аннан – Казанга. Юлларның да сыйфаты бик мактанырлык түгел...

Ишегалдына чыккач та, бакча ягына уздык. Зәки абыйның миңа бакча артларынан ук диярлек башланып киткән, үзе уйнап үскән имән урманын – имәнлекне күрсәтәсе килгән икән.

– Минем шигырьләрдә еш кабатланган имәнлек энә шул була инде... Арырак киткәч, усаклык башлана... Аннан наратлык һәм катнаш урман... Уңга карасаң да – Чувашстан, сулга карасаң да – Чувашстан... Минем балачагым шушы урманнарда узды... Партизаннарга килеп кушылгачтын да, урман ышыгында кача-поса яшәргә, көн-төн урман сукмакларын таптап йөрергә туры килде... Урман... Урман... Урман шүрәләсе дияргә дә була торгандыр үземне.

Байтак кына, сүзсез калып, шул урманнарда текәлеп карап торды шагыйрь. Һәм тыныч кына, үзалдына сөйләшкәндәй, дәвам итте.

– Шунысы кызганыч, кеше гомере бик тә кыска. Без шул санаулы гына елларның да кадерен белеп бетермибез. Юкка-барга борчылабыз, вакыт уздырабыз... Әгәр гомер ике бирелә торган булса, мин аларның берсен, һичшиксез, жир читендә урнашкан шушы туган авылым Татар Төкесендә уздырып идем. Туган ягымның су буйларында һәм урманнарында...

Күллөрнөң саегуы, чишмэләрнөң кибүендә мин үземне гаепле санийм... Табигатьнөң дә үз жаны барлыкны онытабыз бит без... Ярату житми, кайгырту житми урман-суларыбызга, – диде ул, һәм бугазына килеп тыгылган хис-кичерешләрне яшерергә теләпме, кинәт кенә кырт борылып, капка төбөндә үзебезне көтеп торган машинага таба ашыгып китеп барды. – Юлыбызда булайык... Китик булмаса...

6

Зәки Нури «Казан утлары»ннан үз теләге белән киттеме, әллә ашыктыручылар максатларына ирештеме, өзеп кенә әйтә алмыйм. Һәрхәлдә, әдәбият тирәсендә чуалып йөргән тар күңелле кайбер жаннар аның белән берөзлексез булышып торды... Эчтән генә ут йотып, авыр кичерешләргә бирелеп йөргән чаклары да булгандыр. Әмма ул бу ыгы-зыгылардан югары кала белде, күңелендәгесен тышка чыгармады...

Шагыйрьнөң сәламәтлеге дә нык какшаган иде, сулыш алу елдан-ел кыенлаша барды аның өчен. Салкын землянкаларда йоклап, еллар дәвамында белорус урманнарының очсыз-кырыйсыз сазлыкларында бата-чума йөрөп, буран дими, жил дими, берөзлексез яшәү белән үлем арасында фашистлар белән көрәшү, исәпсез-хисапсыз яраланулар эзсез генә узмый, әлбәттә. Күңеле белән ул һаман яшә иде, тормышта булсын, әдәбиятта булсын үзен һаман яшә партизан итеп хис итте. Бу дөньяны, туган илне, туган халкын яратуда аңа җиткән булдымы икән... Кулыннан каләм төшмәде, телендә уен-көлкә, дусларча шаяру булды һаман...

«Казан утлары»ннан киткәчтен дә, Зәки абыйның исәнлеге хакында әледән-әле кызыксынып, хәбәрдар булып торырга тырыштым. Кайчан шалтыратма, ул нинди генә хәлдә булмасын, буыла-буыла йөткеренгән чакларында да, телендә һаман шаяру, уен-көлкә иде.

– Яшибез әле... Без бит партизан... Менә Әсмабикә генә һич тынгылык бирми... Төн буе йоклатмады бүген, кытыклап чыкты, жүнсез хатын... – ди торган иде ул.

Мәскәүдә Халыкара Язучылар берлеге рәисе Сергей Михалковның урынбасары булып эшләгән дәверемдә, хәер, аңарга кадәр һәм аңардан соңрак та, кая гына бармыйм, кем белән очрашмыйм, мине Татарстан язучыларының вәкиле буларак кабул иттеләр. Гәрчә андый вәкаләтем булмаса да, бүгенге көндә дә әле бу дәвам итә.

Үзе исән чакта һәм бу дөньядан китеп баргачтын да, шагыйрь Зәки Нурины Мәскәүдә, Минск, Ташкент, Алма-Ата, Баку шәһәрләрендә – һәркайсында әле дә олылап искә алалар, аның белән очрашу, аралашу истәлекләре турында сөйләп туймыйлар.

– Менә Зәки бар иде сездә,– дип, ике көннөң берендә сүз кузгата, сагынып искә ала торган иде аны Сергей Михалков. – Һәркем белән

уртак тел таба, кая гына барып чыкмыйк, коллективның жанына әверелә торган иде Зәки... Чын егет иде ул...

– Зәки Нури ничек анда? Безнең партизан исән-саулармы? Миннән кайнар сәлам әйт үзенә, фашистларны дөмбәсләгән егет бит ул, сырхауларга бирешмәсен, нык торсын! – дип, гәрчә үзе белән хушлашуыбызга байтак еллар узган булуга да карамастан, әледән-әле сәлам юллап торды аңарга шагыйрь Николай Доризо.

– Зәки Нурины күрәсеңме, Ринат? Күрсәң, аркасын йодрык белән төя-төя кочакла әле син аны бер... Минем исемнән кочакла... Зәки бер генә! Татар өчен генә түгел, Россия өчен дә бер генә ул Зәки! – дип, күрешкән саен искә төшерә иде аны каләмдәш дуствы Егор Исаев.

– Зәки килеп чыкса, безнең Тау илендә бәйрәм, Сабантуй башлана торган иде. Нинди егет кеше иде, ә... Ул булганда, дөнья яктырып китә торган иде. Шаянлыкта һәм тапкырлыкта аңарга тиң булмады... Үземнең дә аны телсез калып тыңлаган чакларым бар иде, – дип, серле генә күзен кысып, Рәсүл Гамзатовның кеткелдәп көлеп куйганнарын һич онытасым юк.

– О-о-о, нинди егет иде безнең Зәки. Легендар партизан, чын интернационалист! – дип, шактый еллар элек Лена елгасы өстеннән йөзеп барган катерда ике дистә чамасы илдән килгән язучыларны аның истәлегенә тост күтәрткән иде якут-саха әдиге Софрон Данилов.

Рус шагыйрьләре Валентин Сорокин, Людмила Щипахина, Вадим Кузнецов һәм Евгений Евтушенконың Зәки абый турындагы жылы истәлектәрен, Семён Липкин, Рувим Моран, Яков Козловский кебек күренекле тәржемәчеләрнең аңарга булган хөрмәтен яза-сөйли китсәм, сүзләр житмәс кебек.

«Липкин, Моран, Козловскийлар белән алай дус булгачтын, нигә үз шигырьләрен тәржемә иттермәгән?» – диючеләр булыр. Хикмәт шунда: Зәки Нури үзен түгел, татар поэзиясенең классикларын, Тукайны, Такташны, Жәлилне кайгыртып яшәде, легендар «Идегәй»не...

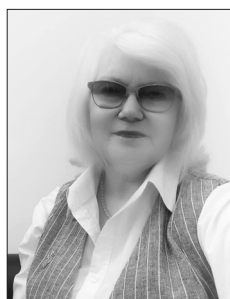
Фронтовик әдип Юрий Бондаревның 1991 елның декабрендә Мәскәү Кремле залларының берсендә, имәндәй йодрыкларын югары чөеп: «Маршал Жуков, генерал Карбышев, Муса Жәлил, Виктор Астафьев, Василий Быков, Фёдор Абрамовлар, партизан Ковпак, Заслонов һәм Зәки Нурилар саклап калган Ватанны җимерергә сезгә кем рөхсәт бирде, ни хакыгыз бар?!» – дип сөйләгән дөһшәтле чыгышы әле дә колак төбемдә бер набат сыман яңгырап тора...

Зәки Нурилар саклап калган Ватанны!..



*Бу QR-код аша кереп, «Классика тарихы» рубрикасында
Зәки Нурига багышланган тапшыруны карап була.*

Миңзифа
Әхмәтшина



МИН ГҮЯ КОШ, ОЧАМ КИҢЛЕКЛӘРДӘ...

Алсу канәферләр таң кебек

Авылыма кайтам, бәйрәм бүген.
Бөек Жиңү көнен кадерләп.
Медальләрен тагып, парадка дип,
Әти барыр иде... Хәтердә...

...Әти дә юк инде, эни дә юк,
Беләм, тоеп тора рухлары.
Кулларымда алсу канәферләр,
Мин кабергә куям шуларны.

Исмәгыйль абзый да китте, әти,
Соңгы сугышчыны жирләдек...
Дөнья тыныч, аяз иде күкләр,
Сугыш кайгысын без күрмәдек.

Киндер букча, күлмәк ямаулы да...
Тик өс бөтен, тамак тук иде.
Бүген, әти, дөнья тыныч түгел,
Илләр тыныч түгел, юк инде!

Тик бер теләк: илләр тыныч булсын,
Илбашлары булсын аң, зирәк!
Бүгенгесе үтәр, ил белән бит,
Сабырлыклар кирәк, аһ, кирәк!..

Миңзифа ӘХМӘТШИНА (1955) – шагыйрә, язучы; Татарстанның атказанган мәдәният хезмәткәре, Рафаил Төхфәтуллин, Кояш Тимбикова, Сәҗидә Сөләйманова исемендәге әдәби премияләр лауреаты. «Сары яулык», «И хатын-кыз!», «Хыялымда кайтам» һ.б. китаплар авторы. Әлмәт шәһәрндә яши.

Куерыплар килә кара болыт,
Кар булса да... ялкын булмасын!
Яңа буын афәт күрмәсен дә,
Фашист янә кулын сузмасын!

Алсу канәферләр, Мәңгелек ут –
Жиңү каршы алган таң кебек.
Башка сугыш кирәк түгел безгә –
Сезнең Жиңү булсын мәңгелек!

Мизгел генә

Галижәнап яздыр тышта,
Тирә-юньдә каен исе...
«Яшим... яшим... яфрак булам!»
Жан ярадыр тал бөресе.

Миләшләр дә шау чәчәктә,
Майның әле тик унбише...
Туй күлмәге тегә бүген –
Табигатьнең кызу эше.

Күзләргә генә шифамы
Ак, шәмәхә сирень төсе?
Жанның кырык кылларына
Куәт өсти чәчәк исе.

Юкәләр, өянкеләрдә
Куен эзли кортлар күче.
Тоям: бүген каләмемдә
Ак күлмәкле шомырт көче.

Юкәләр чәчәк аткан

Сөю хисенә уралган
Урамда юкә исе.
Сары кояш чәчкәләре –
Ул безнең гомер төсе.

...Юкәләр чәчәк атканнар,
Тукталып калам инде.
Адымымны әкрәнәйтәп,
Уфтанып алам инде.

Шул юкәләргә таянып,
«Яратам!» диюләрең...
Юкә чәчкәләре шаһит:
И янып көюләрем.

Юкә чәчкәсе исенә
Тибрәлеп алуларым,
Сине сагынудан микән
Моңсулап калуларым?

Без шул кызлар

Кульяулыгың жәйден бүрәнәгә,
«Утыр әле, берәз сөйләшик.
Әнә, ай да болыт арасыннан
Карый бугай безгә көнләшеп».

«Кая? – дидем... – Ай күргәнем юкмы?» –
Күтәрелеп, айга күз салдым...
Мизгел дисәм, бик күп булыр инде,
Көчле кочагыңда югалдым.

Ярыймы соң? Күрше-күлән күрер,
Өйдәгеләр алыр ишетеп.

Миңа аннан клуб, киноларның
Озак бикле булыр ишеге.

Син үбәргә бәлки үрелгәнсең,
Гүя мине шул чак корт чакты.
«Китче, китче, жүләрдер син?» – диеп,
Артка борылмыйча мин чаптым...

И, сагынам ләкин шул чакны.

Авыл

Авыл эшле, авыл мәшәкәтьле,
Авыл урамнары бушаган.
«Язның көне – ел туйдыра» дигән
Халык сынавына ышанам.

Бөтен кеше билен жиргә бөккән,
Мул уңыш бирсен дип, жир «капшый».
Шулай авыл гомер бакый жиргә,
Дүртаяклап «сөрөп», жим ташый.

Авыл эшле, авыл мәшәкәтьле,
Урамда бер кеше күрмәссең...
«Жир, капшасаң гына, жимеш бирә» –
Күңеленә сеңгән күрәмсең.

И, белсә дә белә газиз халкым,
Чәчә, ура – белә жир эшен.
Көз көнөндә урам тулып торган
Апаларын уйлап килешем.

Мин гүя кош, очам киңлекләрдә,
Миңа көн дә үзгә таң ата.
Күңел генә әллә нинди менә,
Елак чагын жирнең ярата.

Чыгып китәм яңгыр яуган чакта
Ындыр артларына, тугайга.
Йөгерепләр килеп иңем куям,
Жилләр шашып искән уңайга.

Туфлиемне кулларыма тотып,
Урап кайтам сазлы сукмактан.
Әремнәрне кочам, кычытканнар
Тиеп чагып китә яңактан...

Табиғатың дэртле чагын учлап
 Күңелемэ салам, жаныма...
 Бүгенге жэй дэртлэндерең алды
 Көзге елак яңгыр чагына.

Көзлэргә кереп барыш...

Үзем юлда, күзем юлда,
 Күңелем тулы сагыш.
 Башын иеп озата бара –
 Юл буйлары – көнбагыш.

Алтын тажларын балкытып,
 Кызыктыра көнбагыш.
 «Карама түбән, күкләрне
 Оныта күрмә ялгыш!»

Көн болытлы, яңгыр ява,
 Хисләрне камый сагыш.
 «Сау кайтыгыз!» – дип кул болгый
 Юл читләрә – көнбагыш.

Көнбагышларны кем сипкән,
 Юлга сибелгән... ялгыш?
 Адәм баласын да шулай
 Читлэргә сибә язмыш...

Жыерчыклар

Тирәнәя генә бара
 Йөземдә жыерчыклар.
 Гибралтар бугазымыни –
 Оятсыз чукынчыклар!

Елмаеп өскә киләләр,
 Көзгегә караганда.
 Әйтерсең дөнья картасы:
 Үргәнеч – Караганда.

Яшь кызларның йөзләренә
 Сокланып карап торам...

Күңелемнән битемдәге
 «Буразнам»ны сыпырам.

– Раббым, исәнлек бир, – димен, –
 Аерма саулыгымнан!
 Фәкыйреңә өлеш чыгар
 Син бәхет сандыгыңнан.

Әлдермеш янында йөргән
 Газраилеңне кисәт:
 «Сызсаң сыз буразнасын, тик
 Үзенә тимә кисәк!»



Фирүзә
Жамалетдинова



ӘРНҮ

ХИКӘЯ

Карт, хәле китеп, сукмак кырыена чүмәште. Шактый керләнгән соры кижә-мамык кепкасын салып, тез башына элде. Карасу зәңгәр шакмаклы күлмәгенәң жиңен сызгана төште. Сөякчел беләкләрен сыпырып алды. «Мускулдан гына торган чаклары бар иде лә боларның, – дип, Сабан туенда көрәшеп йөргән вакытларын хәтерендә тергезде. – Яланаяклы чактан көрәшеп үстек ләса без, тик чын көрәшкә армиядән соң гына керттеләр. Жиңеп алып кайткан чүпләмле киндер сөлгеләргә эни бик куана торган иде, мәрхүмә. Ә үзе, улының көрәшкәнән күрмәс өчен, борчылудан, Сабан туена да бармас булды. Ашаудан, йокыдан калды. Авылдашлары исә: «Матур көрәш алымнары күрсәттең, афәрин!» – дип үсендереп торды. Көрәшче егетләр мактап туялмады: «Синәң белән көрәшүе рәхәт, хәрәмләшмисең», – диләр иде. Жиңелсәләр дә...

Карт рәхәтлек тоеп елмайды. Гүя сәламәт үткәнәннән килә иде ул. Соңгы елларда аңа чирләре хужа кебек. Еш зарлана: «Тәнем яна, – ди. – Ашыйсым килми, – ди. Карчыгы өстәлне жыештырып бетергәч: – Әйдә инде, ашыйк, алайса», – дип ачуын кабарта. Менә нәрсә икән бит ул картлык! Әзмәвердәй көрәшчене дә көчсезлек тиңе итә икән!

Ул, үзе дә сизмәстән, кулын йөрәк турына куйды. Юк, йөрәге дә авыртмый сыман. Жаны сызлый мәллә соң?.. «Тукта әле, карчык, әллә нишләп хәлем китеп барды», – дип сөйләнде үз-үзенә. Шулай карчыгы белән сөйләшеп йөрергә гадәтләнгән инде. Гәпләшеп алгач, аны янында кебек хис итә. Ни дисәң дә, ялгызлык рәхәт нәрсә түгел шул...

Фирүзә ЖАМАЛЕТДИНОВА (1960) – шагыйрә, прозаик; ТРның атказанган сәнгать эшлеклесе, Г.Такташ, Ф.Хәснәи сәмендәгә әдәби премияләр лауреаты. «Толымлы ай», «Жирбизәк», «Хикәяләр» һ.б. китаплар авторы. Казанда яши.

Артыннан килүче авыррак адымлы хатын-кыз, бу тирэдәге вазгыятьнең бик үк тыныч түгеллеген сиземләпме, карт янына тукталды. Помидор, кыярдан ташып чыккан сумкаларын чирәмгә куеп:

– Йөрәгегез авыртамы әллә? Йә, бик каты әрниме? – дип сорады.

– Ә сез әрнүнең нәрсә икәннен беләсезмени?

– Белмәскә инде... Бу гомердәме?!

Чит ханымга сер бирмәскә тырыштымы, ул:

– Юк, юк, болай гына мин. Бераз хәл жыярга гына. Юлыгызны бүлмәгез... – дип, сукмакка таба ымлады.

Шулай да, янына тукталып, ярдәм кулы сузарга әзер торган мәрхәмәтле ханымга карата аның күңелендә жылы хисләр уяңды. «Сөйкемле заттан... – дип фикерләде эчтән генә. – Минем карчык та шулай тукталыр идеме икән?» һәм көнләшеп куйды.

Шул арада ханым янәшәсендә озын буйлы бер яшь егет пәйда булды. Аның күзләренә төшкән кара бөдрәләрен, тигезләргә теләгәндәй, жил тузгытты. Ул һаман бармаклары белән аралап, аларны артка тарады. Үзе:

– Сиңа каршы килдем, дәү әни. Ник болай күтәренеп чыктың инде? Көт дидем бит... – дип сөйләнде.

– Кем кушты соң сиңа, балам? Эшәң дә бардыр...

– Әни кушты.

– Көне матур бит, улым, бераз жәяүләп атласам да, начар булмас дидем. Атлый торгач, шактый ара үтелгән дә.

Егет сукмак кырыена чүмәшкән картка сәерсенеп төбәлдә:

– Ә син монда нишләп утырасың, бабакай?

«Бабакай» дигән сүздән карт сискәнеп китте. Үзен бер дә бабайга саныйсы килми иде әле. Менә шундый оныгы булса, санар иде, әлбәттә... Кинәт йөзенә кичке салкынча саф һава бәрелгәндәй тоелды.

– Утырам менә, көзгә яфрактарны санап, – дип жавап бирде теләр-теләмәс кенә. Ул егеткә күз кырые белән генә булса да яратып карады. һәм, туфлиләренә текәлеп, башын чайкап куйды. Егет тә сизде, белгертәсе генә килмәде.

– Армиядә булмавың күренә... – Карт сүзләренә ир-атларга хас кырыслык салып әйтте.

– Кайдан?

– Туфлиеңнең артын таптап бетергәнсең, кашыгың юк мәллә соң?

Егет көлеп жибәрде, аннан:

– Ай-һай, үткен күзлесең үзең... Беркемгә баш имәгәнне туфлигә баш ияр хәлем юк инде, бабакай, – диде, авызын жыялмыйча. – Әнә, минем әби ярата, колорадо коңгызына да кинәнеп бөгелә... Беләсең килсә, Сабан туге батыры мин! Тәкәне дә иелмичә генә жилкәмә салам...

– Өйләндең дәме?

– Өйләнергә вакыт житми шул әле. Дөнья куабыз да... тоттырырга нич исәбе юк...

– Вакыт табарга кирәк, улым. Өйләнү – көйләнү диләр... Балаларың булыр иде...

– Алары бар! Икәү! Ике егет минем!

Карт телсез калды. Ничек инде? Үзе өйләнмәгән ди, үзе бала үстерәм диме?..

Әбекәе гүя картның уен укыды:

– Менә шулай хәзерге яшьләр, язылышмыйлар да, никах та укытмыйлар. Үзләре бергә яшиләр, балалар тудыралар. Аллаһы Тәгалә каршында бик оят инде... Гөнаһ ласа... Тыңламыйлар бит... Сүзне тыңламыйлар... – диде өзгәләнеп. Бу аның йөрәк әрнүе икәне сизелеп тора иде.

– Дәү әниләрен тыңламыйлармы? Тәртипсезләр икән, – диде карт, күзләрен челт-мелт йомгалап. – Атасы белән бабасы ни карый? Ана камчысы – мамыктан, ата сүзе – тимердән, ди...

– ...

Карт, ни тырышса да, әңгәмәнең ни турында барганын яхшылап күзаллый алмады: «Өйләнмичә бала үстерәләрме?»

Ә хатынның тавышы калтырана иде, сүзләре майлы табага эләккән су тамчыларыдай чыжлап ишетелде:

– Бакчадагы чебен-черки дә үз тәртибе белән оча. Үз тәртибе белән ишәяләр. Болар тәртип белми шул... Адәм балалары югыйсә...

«Яшьләр эшенә кысылмасагыз да ярыйдыр, сезнең заман үткән инде» дигәндәй, егет, йөзен жыерып, кабалана-кабалана, кыяр-помидорлы сумкаларны жирдән күтәреп алды.

– Минем эшкә барасы бар. Директорыбыз – бик житди кеше, куып та чыгарыр, – диде әбисен ашыктыру ниятеннән. Үзе картка күз кысты.

– Менә шулай сез, директорны тыңлыйсыз, котыгыз очып тора, ә Аллаһы Тәгаләне санга сугарга уйламыйсыз да! Оят инде! «Нинди кавем булсагыз, шулай яшәрсез дә» дигән шул Раббыбыз... – Әбисенә әрнүләре, әлбәттә, егетнең күңеленә барып житмәде.

Ул, әйдә, күп сөйләнеп торма дигәндәй, сумкаларны йон кебек очыртып кына сукмак буйлап китте. Тегесе, тулы гәүдәсен нык тотып, оныгы артыннан теркелдәде. Хатынның:

– Үзезебез дә гөнаһлыдыр инде, шундый буынны без тәрбияләдек ләса... Хөкүмәт эшеннән баш чыкмады... Нишләмәк кирәк... – дип көенүе, шактый ара киткәч тә, картның колагында чыңлап торды.

Бер мәлгә аның башыннан: «Улым булса, мин дә болай биштәр күтәреп йөрмәс идем бәлки... Хәзер менә урман ешлыгын чыгарлар да оныкның машинасында гына жылдерерләр...» дигән уй сызылып үтте.

Колагына жил уаена ара-тирә ак әрем, алабута кыштырдавы килеп бәрелде. Алар орлык коярга ашыга иде. Әнисе мәрхүмә: «Шушы алабута күмәче сезне ач үлемнән алып калды, балалар», – дип сөйли торган иде. Ә әремне, тамаклары шешсә дә, эчләре авыртса да, дару урынына эчерде. Булган бит заманалар... Карт шуңа да иртә язда һәр үлән белән исәнләшеп, хәл-әхвәл белешеп үтә. Көз житкәч, сүз дә бетә икән, хушлашырга теле бармый менәтерәк. Шулай да аларның тук, эре, йомры орлыкларыннан жир өстендә яратып яшәгәннәре күренә.

Карт саклык белән генә урыныннан күтәрелде, йөрәге еш-еш типкәнне сизде. Күз алдында янә теге егетнең сурәте пәйда булды, шуңамы, үзен жиңеп, көзгә сукмак буйлап жәһәт-жәһәт атларга тырышты, әйтерсең яшьлеген куып житмәкче иде. Ләкин аяклары тыңламады. Атлаган саен бер өем яфрак дәррәү кымшанып куйды. Кымшанганнары саен аларның да үз эш-мәшәкәтләре барлыгын тоемлады: бәлки киләсе язлар турында сөйләшәләрдер шулай? Үзебезне яшәткән агач гомере өчен туфрак булыйк диләрдер...

Кинәт ул күкрәп үткән яшьлеген исенә төшерде.

«Без дә кайчандыр яшь идек, карчык. Жаваплылык, хис, рух кайлардан килде икән соң безгә? Мине армиягә озаткан көнне хәтерлисезме? Шул көнне язылыштык ласа. Районга бардык та язылыштык. Син авылга кайтып киттең, мин – армиягә... Шулай теләдем. Үзең дә каршы килмәдең. Мәхәббәтемне югалтудан курыктым чөнки, карчык. Син документта ир хатыны булып калдың. Чынлыкта хатын түгел идең... Бу хакта беркемгә дә әйтмәскә сүз куештык. Гайбәттән башаяк дигәнбездер инде...»

Карт янәдән сукмак кырыена утырды. Әби белән онык шактый ераклашып килә иде. Менә хәзер биек куаклар арасына – ешлыкка кереп тә югалырлар. «Өйләнмәдем диме? Ике малай үсә диме?» «Армиягә бармаган көенчә «Сабан туге батыры» диме?...» Картның бөтен тәне калтыранды. Йөзе тартышып куйды. Карчыгын күз алдына китерде. Үзе дә сизмәстән, бөтен әйләнә-тирәне аңгыратып:

– Әй, егет! – дип кычкырды.

Егет борылып карады.

– Кил әле монда!

Карт аңа кул изәде.

Тегесе, хәле кыенлашкандыр, дип уйлады булса кирәк, дәү әнисенең аяк астына сумкаларны ташлады да картка таба элдергте.

Мыш-мыш сулап, үрә каткан көенчә:

– Нәрсә, хәлең хөртиләндеме әллә, бабакай? – дип эндәште.

Картның аптыраулы карашын күреп, имәнәп китте.

– Исеменне сорамаганмын...

– Азат мин.

– Өйләндем дидеңме әле?

– Өйләнмәдем дидем бит. Ике улым үсә дидем.

Бу жәмлә һичничек картның башына сыймады. Бер мәлгә уйланып калды, имән бармагы белән күзләрен сөртештерде... Тормыш юлында мондый ук катлаулы мәсьәлә белән очрашканы юк икән ләсә аның. Бөтен күкрәген биләп, ачу хисе күтәрелде:

– Нигә әле син кыз баланы болай мыскыл итәсең? – диде ул карлыкканрак тавыш белән. Шулчак картның ютәле купты, ике куллап күкрәгенә ябышты. Бик борчылса йә берәр эше барып чыкмаса, булыштыра иде андый хәлләр. Урыныннан торып егетнең күзләренә карарга жыенган иде, тик кузгалырга талпынган жирдән лып итеп кире утырды.

Егет тә, гажәпләнәп, картка төбәлдә:

– Кем мыскыл итә? Мыскыл итәрсең бик... Табылган яклаучы...

Картның күз тирәләре тартышып куйды, тагын да аптырый төште:

– Ул сиңа ике ул табып биргән! Ике бөркет! Ә син... өйләнмәгән, имеш... Ни сөйләгәнәңне чамалыйсыңмы син, малай актыгы?! – Ул карашын орлык коючы алабутага күчереп сөйләнә бирде. – Жир өстендә бу кадәрле кара эз салмасаң да, ярыйдыр бәлки, аның әлегәчә салынган үз эзләре дә бик житкәндер, ә...

Ул астан өскә яратмыйча карады, хис-тойгыларын тел белән тасвирлап бирү мөмкин дә түгел иде.

– Бабакай, – диде егет, – кызлар бит алар үзләре теләми.

– Нәрсәне теләми?

– Кияүгә чыгарга теләмиләр... Дөрөсрәге, язылышырга теләмиләр... Никахны... Ирек сөя алар, бабакай... Без әлегә бер-беребезне яратабыз, шул житмәгәнмени?.. Ярар, юк белән булышма син, – диде дә борылып китеп тә барды.

Карт офыкка төбәлдә. Жинан гәрәбә көз хозурында тирбәлә иде. Нинди сәер заттан без – адәм балалары, дип уйлады ул. Бер ишләребез игелек орлыктары салырга өлгерик дибез, икенчеләребез намус, эдәп орлыгы сибәбез. Хәер, кемгә ни эләксә, шуны чәчә икән лә. Намуссызлык, тәртипсезлек, тәкәбберлек, әхлаксызлыгын да читкә куймыйлар, димәк... Орлыктар күп төрле. Уңышы да. Анысы хакында уйланырга вакытыбыз юк. Гадәттә, ашыгабыз һәм соңга калабыз...

Башына мондый уйлар килгәнгә үзе дә гажәпләнде. Йә, ник очрады инде бу егет? Нигә гомере буена сер итеп йөрткән мәңгелек әрнүен кузгатты ул аның?

Карт әкрән генә торды, аяк астында кәгазь кисәге күрәп, иеләп алып, кесәсенә салды, хәтта ни икәнән дә карап торасы килмәде: чүп икән чүп инде, жирдә ятарга тиеш түгелдер, кайткач, кәрзингә очырырмын дип, салмак кына адымнар белән атлап китте. Сукмакны

яуларга тырышкан ак эрем, гөлбадран, алабуталар балтырларына бәрелде, атларга комачаулады, эре, өлгергән орлыклары чәчелеп-чәчелеп калды. Тик кешеләрнең сукмагы шушы иде. Һәммәсе алга атлый. Йөгөргәннәре дә очраштыра.

Карт сулга күз йөгөртте. Кинәт карашына буш шешәләр, тәмәке каплары, консерва банкалары, йомарлап ташланган кәгазь кисәкләре чалынды. Яшьләрне бер дә гаеплисе килмәгән көенчә: «Монысы нинди ахмаклар эше инде?» дип уйлады. Бер почмакта пычракка баткан гитара да аунап ята иде. Бала чагындагы гөслә, кубызларны хәтерләде. Ничек кадерле иде бит алар! «Эш көнендә шундый хәл буламы? Эшләргә яратмый халык, ә... Хезмәт тәрбияли бит кешене... Эңә кара син теге ханымны, гайлә тук булсын өчен помидорны күтәрәп ташырга да риза. Кем кушты ди. Ник килдең ди», – карт, үзалдына сөйләнә-сөйләнә, атлавын дөвам итте. Ул гомергә жир кешесе булып калды, шуңа жир өстендәге һәр нәрсә аның күзенә бәрелде. Шул гомер яшәп, хәтта самолётта очканы да юк, барасы жиренә поезд йә автобус белән генә бара. Күкләрне, гомумән, жирдән генә күзәтә...

Жирдә эшләп тәм таба торган нәселдән ул. Этисе кулак дип сөргенгә сөрелгән. Ат, сыер асраган, сарык-тавык, күркә дә тотканнар. Чорын, жаен туры китереп, бөтенесен тартып та алганнар. Этисе бар милкенә хужа булучыларны беркайчан да гаепләмәде, «Ил дә, жәмгыять тә һәр чорда адәм баласына ятьмәне үрмәкүч кебек оста үрүчән», – дия торган иде. Ул этисенә туган жирен, кешеләрне чиксез яратуын бер дә исеннән чыгармый. Авылда берәрсә бакыйлыкка күченсә: «И Раббым, гөнаһлары күп чакта үлеп китте бит», – дип, чиксез кайгырганын, догалар кылганын, хәтта жирләнгәч, эрвахның хәлен җиңеләйтү өчен дога укып, берүзе зиратта торып калган чакларын да хәтерли.

...Еллар үтә, сөргенгә сөрүчеләргә дә картлык килә, алар да хәлсезләнә, заманалар да үзгәрә, шул чакта ата кеше, балаларын җыйнаштырып, тагын туган якларына кайта. Йорт җиткерә, тагын ат, сыер, кош-корт алып җибәрә. Тау кебек горур заттан ул, умарталыгын тау битенә илтеп куя. «Йортыбыз читән булса да, сыртыбыз бүтән», – дип яшәп ятканда, сугыш башлана. Илгә явыз дошман бәрәп керә. Авылда беренчеләрдән булып яуга ул китә. Якыннарын, бер үк вакытта үзен мыскыл иткән, Ватаныннан куган затларны да дошманнан саклар өчен гомерен дә кызганмый.

Ишекне соңгы тапкыр, кайтмаска дип япканын сизенгәнгәме, улын күкрәгенә кыса-кыса сөя. Әле дә кабыргалары авыртып тора сыман менә. Этисенә: «Бу жир өстендә гаделлек бер урнашырга тиеш, улым, син шуның шаһиты булырсың... Тырышып укы, яме», – дигән генә хәтерли.

Әйе, мәктәптә тырышып укыды, өйләнде, армиядә өч ел хезмәт итте, шәһәргә күчте, институт тәмамлады. Архитектор булды.

Һәр йортны хан сараедай матур итеп салу өчен тырышты. Яшәгән каласында читтән килгән кешеләр авыз ачып өнсез торсыннар, ә монда яшәүчеләр, шул матурлык сәбәпле, бер явыз гамәл дә кыла алмасыннар дип бөтен көчен салды. Чөнки кала яме монда яшәгән кешеләр йөзән күрсәткәнне белә иде ул. Һәр кирпич аның өчен яктылык чыганагына әверелде. Ташлар аның тормышын яктыртты. Әле дә үзе проектлаган-төзөгән йортларны ерактан таний, кайчак яратып, кирпичләрен бармак очлары белән җиңелчә кагылып сыйпап үтә. Кеше-кара күрмәгәндә, битләрен таш диварларга куеп хозурлана. Шул салкын ташлар кемнәрнендер тәннәрен генә түгел, жаннарын да жылыта бит. Ул кешеләргә нигез корып бирә, шушы төшенчәнәң асылына төшендерә...

Нигәдер аны исәргә санаучылар, сүзен санга сукмаучылар гел табылып торды. Андый чакта ул аларның бер жөмлә белән авызларын каплады: «Акыллыны жүләрдән кылган эше һәм гамәле аерыр», – диде. Барыбер дә Хезмәт ветераны булып лаеклы ялга чыкты. Этисенәң исеменә дә, васыятенә дә тап төшермәде.

Әйе, улы булуын теләде, ул үстерү турында хыялланды. Ибраһим пәйгамбәр сабырлыгы белән көттә. Пәйгамбәр уналты яшендә Аллаһыдан иманлы бала сораган, җитмеш ел буена нарасыен көткән һәм сиксән алты яшендә генә улы туган түгелме?.. Хәер, сиксән алтыны тутырды инде ул. Тик... нигәдер аның теләге кабул булмады шул...

Ә нәсел өзелмәде, өрлектәй абыйлары бар, уллары да үзләренә охшаган. Яшьли өйләнделәр, карт шуларга булышып яшәде. Туй уздырсалар да, башка чыгып йорт салсалар да, матди яктан ярдәм итәргә тырышты. Шуңа «Зур абый» дип кенә торалар эңә. «Ни йомышың бар, әйт», – диләр. Тик ул берсен дә борчымаска тырыша, аларның үз тормышы, картның – үзенеке. Яшьләренә дә төрлесе бардыр инде дип уйлап куйды кинәт. Нәселе дә этисенәң васыятенә тап төшермәгән икән лә...

Ул этисенәң кабере Польша җирендә икәннән белә. Илгә кайтып үләргә язмагач, нишлисең?! «Урнаштырырсың гаделлекне, пычагым...» – дип сөйләнде карт.

Яши торгач, шуны аңлады: кешелек җәмгыятенәң аң-зиһене явызлык ягына борыла икән, рух та, хис тә һәм мәхәббәт тә юкка чыгачак. Болар югала икән, сугышлар әле тагын да булачак... Җәмгыять җавапсызлык юнәлешенә борылса, тагын ни көтәрсен?

Азат исемле егет тә тәмам күңелендәге тынычлыкны алды менә. Гаиләне дәүләт теркәргә тиештер бит югыйсә, әллә болар дәүләтне дә санга сукмыйлармы соң дип, тагын бер кат гажәпләнде. Кеше – дәүләт байлыгы саналмыймы әллә соң хәзер? Паспорттагы мөһер һич тә тамга гына түгел ләса ул...

«...Аллаһыны танымыйлар», – диме эбекэе? Карт гомер бакый Аллаһыдан курыкты. Армия хезмәтендә чакта да табын янына «бисмилла»сыз утырмады, амин тотып торып китте. Балачактан шулай өйрәнгән иде. «Жавапсыз», – дип куйды ул, Азат турында уйлап, болар белән ничек дошманны жиңмәк кирәк?...» «Дошман» дигән сүзне күзаллый алмыйча, үзе дә көлеп жибәрде. Чөнки яшәгән гомерендә жир өстендә берәүне дә дошман итмәде. Аны да кешеләр дус күрде кебек.

Армия хезмәтенә чакыру кәгазе килгәндә, аңа унсигез яшь кенә иде әле. «Шулай бит, карчык. Ул көнне син яхшы хәтерлисең. Чишмә буенда очраштык без. Алмалы көянтәңне асып, суга төшкән идең. Нигәдер еладың. Күз яшьләрең кайнар һәм тозлы иде. Син безне аеручы көзгә көнгә рәнжисеңдер кебек тоелды. Әллә миңа да үпкәлисеңме дип котым очты... Чөнки эни мәрхүм балачактан: «Кеше рәнжетүдән саклана күрегез, балалар», – дип тукуп кына торыр иде... Мөлдерәмә тулы чиләкләреңне чайпалдырмыйча да тек-тек басып кайтып киттең, борылып та карамадың. Иң мөһим сүзне әйтә алмаганымны шунда гына аңладым... Син дә «яратам» димәдең бит... Минә беләсең ләбаса, рәнжемәскә кирәк иде, карчык. Илгә дә, жәмгыятькә дә...»

* * *

Армия хезмәтендәге өч ел, тоташ газаптан торса да, иң бәхетле көннәре булып хәтеренә ызылган. Аны илендә көтүче бар: шул күңеленә чиксез рәхәтлек бирде. Әлбәттә, «Нурсылуың Раил белән очраша», «Нурсылуыңны Сабир озата китте» кебегрәк ялган белән күзен томаларга тырышкан хатлар, бик сирәк булса да, килгәләп торды. Егет, күңеленә шик корты кергәләсә дә, боларның берсенә дә ышанмады.

Үз гомеренә бер тапкыр гына гашыйк булды ул. Шул сөюе тормышын, яшәлгән һәр көнен жылытты, якты итте. Армия хезмәтеннән ул «антуриум» дигән бик сәер исемле кып-кызыл чәчкәле гөл алып кайтты. Этисе каберен сыендырган Польша жирендәге поляк сатучысы сөйләвенчә, бу гөл ир белән хатын арасындагы мэхәббәтне арттырып, саклап тора, ди, имеш. Хәтта легендасын да хәтерендә тотты. Бер патша бик яшь кызга өйләнергә ниятләгән, ди. Тик кыз аның тәкъдимен кире каккан. Шуннан патша ул яшәгән авылны ут эчендә калдырган. Ә кыз янган утка сикергән... һәм шунда могжиза булган: ялкын телләре уйнаклаган урында искизмәле матур антуриум исемле гөлчәчәк үсеп чыккан, имеш...

Нурсылуына бу аның беренче бүлгәе иде.

Тик антуриум орлык коймый икән...

– Ә мин сиңа нәрсә бүләк итим икән соң? – дип сорады шунда Нурсылу.

– Әйдә, «кемне?» диик әле, шулай күнеллерәк булыр... – диде ул чакта.

Нурсылу оялды. Бит алмалары алсуланды.

«Нигә шулай әйттем икән мин сиңа, карчык? Бер кич тә бергә кунмаган көенчә. Үземнең дә әлегәчә исемнән чыкмый. Син дә хәтерлисендер. Күнеләң жәрәхәтләнәдер. Жаның әрнидер... Мәхәббәт үзе әрнү икән лә ул... Намус та...»

Ә бит ул һәртөрле гайбәтләрдән өстен калды. Мәхәббәтен югалтса, аны гомерендә дә башка таба алмас кебек тоелды. Шуңа бу хакта сүз кузгатып та тормады. Әлбәттә, ишеткәне бар: шундый хат алган егетләренең сирәге генә сөйгәнәнә әйләнәп кайта. Ә азагы бик аянычлы тәмамлана: хатлар ялган булып чыга. Ул башка юл сайлады: хат язучы дуслары белән арасын өзде. Юк, юк, ул чакта Нурсылу сөйгәнә генә түгел, аның хатыны иде. Әлегә рәсми кәгазьдә генә булса да...

Күз явын алган, бар дөньясын нур белән тутырган иң бәхетле көнә әле дә жанын жылытып тора. Ул барып кергәндә, Нурсылуы өстәл янында табак-савыт юа иде. Егет имәнәп китте, башыннан: «Әллә ул түгелме соң?» дигән шикле уй йөгереп үтте. Кыз бик нык үзгәргән, пешкән чиядәй тулышкан, бит очлары алсуланып яна иде.

Ул егетне шунда ук танып, баскан урынында катып калды. Егет якынлашып, сөйгәнәненң билләреннән кысып күтәреп алды да тыелгысыз рәвештә, битләреннән, иреннәреннән үбә-үбә аны әйләндерә башлады. Үзе:

– Сагындым, бәгърем, үлеп сагындым мин сине, – дип пышылдады.

Карашлар, иреннәр генә түгел, йөрәк тибешләре, жаннар-жанга кушылды.

– Тукта, жаным, әниләр кайтып керер...

– Кайда соң алар?

– Печәнгә киттеләр... Иртәгә үк яучы жибәр... Ата-бабадан калган гадәт... Шулай тиешле...

– Бүген үк жибәрәм, Нурым, синсез бер минут та торасым килми, беләсеңме?!

– Мин дә сагындым! Көттем! Көтә-көтә арып беттем, – диде кыз, оялуын жиңәргә тырышып, үзенә ике бите дә уттай янды.

Икенче көнне иртән үк яучы килде... Шул көнне үк никах укыттылар...

Аннан гади һәм гадәти тормыш башланды. Нурсылуга ягылган ялалар акланмады. Шул кичтә ул үзен чын ир-ат итеп тойды. Намус дигән үткен күзле чик сакчысы икесенәң дә артына басты.

...Шулай да... сирень-шомыртлы хуш исле бер язгы кич аның хисләрен чуалтып, аңын бутап алды. Нурсылуы белән дистәгә якын ел яшәгәннәр иде инде. Дөм караңгы, йолдызсыз кич иде ул. Чибәрләренең чибәрен очратты. Аерылыштык... диде. Ялгызы иде.

Исерткеч серле карашы белән күңелдәгесен аңлатырга тырышты. Баштарак нык кыядай утырса да, ир биреште. Адәм галәйһиссәлам дә жәннәттән куылган бит энә... Хатын аны өенә кунакка чакырды. Күңелендә әллә нинди газиз өмет елтлап алды. Бәлки улы да туар әле... Мәхәббәттән булмаса да, ул ул инде!.. Бәлки шушы хатынга аның әнкәсе булу язылгандыр... Гаиләдән китмәсә дә, ялгыз-ятим үсмәс...

Шул чактагы киерелгән жәядәй халәтеннән карт тагын да кызурак атлый башлады. Уйларына дөнья тар иде, алар да ашыгып агылды.

Әйе, эч серләрен сөйләшеп, озаклап чәй эчтеләр. Хатын жүнле иргә туры килмәвен сөйләде. Ир уллы гаиләләргә кызыгып яшәвен яшермәде. Аннары... ничектер үзеннән-үзе бер киртә пәйда булды: чит хатынның эчке күлмәге нәкъ Нурсылуыныкы кебек икәнән күрәп алды... Бу бит аның жәмәгатенә үзе алып кайткан икенче бүлгә иде. Нурсылуын алиһә итеп күрсәткән эчке күлмәк чит хатынның төсенә дә, гәүдәсенә дә килешми икән лә... Кинәт кенә бөтен вөжүдә бушлык, канәгатьсезлек белән тулды. Улының әнкәсе һич тә мондый ук котсыз булырга тиеш түгел... Түгел... Әгәр шушы эчке күлмәк күзенә чалынмаса, тәкъдиренең үзгә юнәлеш алып, башка якка үзгәрәп китүе дә ихтимал иде.

Әллә соң хыялындагы бала тавышы саташтырдымы аны? Соңгы араларда ул үзе дә сизмәстән, сиздермичә генә ир бала житәкләгән хатыннарга ияреп китештерде. Сөйләшкәннәрен тыңлап барды...

...Зина белән мәхәббәт арасындагы коточкыч зур аерманы ир шушы мәлдә чамалады. Ул жир өстендә нәрсәләрдәдер гаепле булып иде. Хыянәт алдашу ласа. Алдашу көткән бәхетенә дә үкенечкә әверелдерергә сәләтле. Кайчандыр, Коръән Кәримнең «Йосыф» сүрәсендә: «Дәрәсләктә, минем Раббым нәфеснең омтылуын ярлыкаучы, әгәр кеше ул эшне эшләмәсә...» дигән юлларны укып имәнәп киткән иде...

Эчке күлмәк сәбәп кенә булгандыр, ул шул караңгы кичтә мәхәббәтенең яшәү мәгънәсе икәнән аңлады.

Дәрәсрәге, намусы каршында аның бер гәнаһы да юк, ул, нәфесен азындырган бердәнбер хыялын әрнүе белән каплап, өенә кайтып китте... Һәм караңгы төндә күңелен иләсләндергән хатынны бөтенләйгә онытты... «Әллә соң намус мине үзенең колы итте микән?» дип уйлаган чаклары булыштырды. Әллә Аллаһы Тәгаләнең бәндәсен Жир өстендә намус аша сынавы шушымы, дип тә фикерләде.

...Газаплы уйлардан арынуы кыен, әлбәттә.

Атлый торгач, карт үзенең шәһәргә якынлашканын чамалады. Бу сукмакны ярата ул! Монда карчыгына түкми-чәчми барысын да сөйләп бирә ала. Янәшәсеннән атлавы мөһим дә түгел. Өй эчендә йөрәп торса, бик житкән ана хәзер...

Янәшәсеннән колагына чыбык тыккан яшьләр дә үткәләп китте.

Алар беркемне дә ишетми. Бу сәер затлар картка нигәдер бер китапта укымыйдыр, өлкәннәр белән элемтә тотмыйлардыр сыман тоелды. Һәркайсы ялгыз яшәргә омтыла кебек. «Аерылганны аю ашар, бүленгәнне бүре ашар» ди дә... Ә картның ялгызлыктан коты оча, шуңа анда-санда жирдән чыгып торган ташларга элгеп сөрлеккәләсә дә, бу сукмак чиксез кадерле аңа. Монда ул кешеләр белән аралаша, заман сулышын тоя. Уртақ сүз табып, ачылып киткәннәрен үзә үстергән жиләкләр, чия, карлыганнар белән сыйлый. Күбрәк чит-ятларны тыңларга ярата, ә тыңларга яратканны һәркем ярата. Монда аның күңел әрнүен үзеннән башка беркем дә белми. Төрттерүчә-чәнечтерүчә дә юк. Кайчакта аралашыр өчен әллә ни сүз байлыгы да кирәкми: «шулаймы?», «әйе», «юк», «кызганыч» кебек берничә сүз дә житеп куя. Һәм иң мәгънәлесе: монда әрнү бар. Балалары булганнарда да... Шул кыйссалар жанына юаныч өсти. Намусын бер башка үстөрөп жибәрә кебек тоела.

Шәһәр паркына кереп бара икән инде. Кайсыдыр пыр-пыр чалгы пырылдата: шәһәр һаман үлән белән көрәшә. Ул яшәгән йорт паркның аргы ягында гына. Өнә кечкенә генә күл дә ясап куйганнар. Фонтан да урнаштырганнар. Юан-юан имәннәр, ап-ак каеннар таң калып шул суга карап тора. Үзә су, үзә могжиза инде менә! Суның һәр тамчысы могжиза шул аның. Тамчыдан жыела ул күлләр, елгалар. Гади генә чишмәләре дә камиллек үрнәгә түгелме?! Үзләре камиллек, үзләре могжиза да. Чишмәләр елгаларга, елгалар диңгезләргә коя. Тик нигә тозлыга әверелә икән соң ул диңгез суы? Жир өстендә чишмәләр дә болай гына татлы кебек мәллә соң? Чишмә-диңгезләрнең дә әрнүе бардыр, күрәсең. Шулар тозлы итәдер диңгезне. Аның гомере дә бер тамчы гынадыр бәлки... Иң тозлысы... Әрнү исемлесе...

Әйе, баштарак ул да язмышына үпкә саклабрак йөрдә. Тормышын үзә теләгәнчә итмәгәнә, утылсыз калдырганы, саранланганы өчен. Хәзер алар барысы да томан сыман таралып бетте инде. Гомер юлы, бик озын һәм озак булса да, бер мизгеллек ара гына икән. Намус белән яшәде. Теге караңгы кичтәгә хатыннан башка беркемне дә рәнжетмәде. Яратты, яратылды, тагын ни кирәк инде кешегә?!

Бакча капкасын чыкканчы сукмакка алмагачтан соңгы алма өзәлөп төште. Картайган алмагач көзгә гүя шулай нокта куйгандай тоелды. Картның да көзгә эшләре тәмамланып килә. Вакытыннан алда эшлөп куярга ярата шул ул. Үзен ашыктырганын да сизми. Тик көчә кимедә менәтерәк. Көчәнә карата эшен дә киметә төште. Алмагачы икәү иде – берсен кисте. Карлыган, чияне дә берәрне генә калдырды. Язын ничекләр матур иде аның бакчасы! Табигатьне сөя ул: бакчасы тирәли миләш, балан, шомырт, чия, слива утыртып чыкты. Төпләрендә ап-

ак энже чэчэклэр жемелдэште. Карчыгына шуларны яз төсө итеп ел саен жыеп кайтырга вэгъдэ итэ дэ соң...

Түтэллэре, гадэттөгечэ, тар һәм тип-тигез иде. «Кая карама – сукмак синдэ», – дилэр күршелэре кайчак. Карт хэйлэкэр елмая: «Жир жэл түгел, кешегэ ике метр жир дэ житэ тегендэ», – ди. Чэчкэлэрен дэ чэй эчэргэ кергән арада бала-чага урлап бетерэ. Ул балаларны эзләми дэ, белэ: тиз генэ тотып ала торган жиргэ качамыни алар?! Әйдэ, матурлыкка кызыгып үссеннэр! Балачак күңелсез булырга тиеш түгел ул...»

Бүген ничектер аңа кинэт хэл кереп киткэндэй тоелды.

«Карчык, ишетэсеңме, карчык, син анда чәеңне кайнарлата тор әле. Тамак кипте бит менәтерәк. Куйдым дисеңме? Ярар, ашыктырмыйм, болай гына әйтүем».

Картка янә жиңел булып китте. Тирән картлыкка килеп житүе белән дэ бәхетле иде ул. Яшен сорасалар: «Сиксән күп түгел, туксан – чут түгел, йөзне узмакчы әле бу күңел», – дип, мыек астыннан гына елмаерга ярата. Аның янәшәсендә гомере буена карчыгы булды. Үзе шуны белә микән ул? Юктыр, мөгаен. «Ташлый да китә, туя белмәде инде шул бакчасыннан», – дидер.

Тагын Азат исемле егет күз алдында чалынып алды. Кабат юлымда очраса, мин аңа: «Гаилә йөген ир-ат тартырга тиеш. Безнең заманда ир-егетләр җаваплылыкны үз өстенә ала, хатынга калганы кала торган иде», – дип әйтәчәкмен дип уйлап куйды. «Улларың синнән ни күреп үсәр соң?» – дип оялтмакчы булды. Ике бөркет тудырган хатынга да сүзе бар иде: «Әйт син аңа, Азат улым, тәкәббер диген. Үз башыңнан биегрәк сикереп булмый барыбер диген. Вак балык та үлгәнче акула булырга хыяллана, ди, бит. Ирләрне сакларга кирәк, шуны беләсеңме? Болай да иртә үлэ ләса алар диген...» Ул аларның бер ояда, гаилә кыйммәтләрән саклап гомер итүләрән, гаиләдән азат булмауларын тели иде. Ике егет үсә бит! Ике бөркет! Ничек бүләкләгән аларны Раббыбыз!

Ул үзен хатыны кадер-хөрмәттә тотканга шулай озын гомерле дип уйлый. Шуңа өйгә житкәнче аңа рәхмәт укып кайткан көннәре дэ бар.

Картка нигәдер баш өстендәге ак болытлар мамыктай жиңел булып күренде. Әнә, янәшәләрәннән кара бөдрә чәчле бәләкәчләр дэ йөзеп бара түгелме? Моңысы – Әрнү исемледер... Мөгаен, Әрнүдер...

Ул, эш коралларын җыйнаштырып, сарайга кертте. Иске галушларын алыштырмаса уйлады, туфлиләрән биштәрәнә салып куйды. Азат исемле егетнең: «Туфлигә баш ияр хәлем юк...» дигән сүзләре хәтерәнә төшеп, көлеп җибәрде. «Һай акыллы булган соң борынгылар, галуштан башка нәрсә кимәгәннэр дэ», – дип куйды. Капканы ашыгып бикләде. Һәм сукмакка чыгып, җил-җил атлап китте. Әйтерсең җиллэр дэ, кояш та, хәтта заман да аңа ияргән иде.

Заман белән бергә Азат исемле егет тә артыннан киләдер кебек тоелды. Нигәдер берсенә дә борылып карыйсы итмәде. Карчыгы белән сөйләшүен белде.

«Карале, бер кат та сиңа «яратам» дип әйтмәгәнмен бит, карчык. Ә син ник әйтмәдең икән соң? Менә кайтам да... төзәтәчәкмен ул хатаны... Өченче бүлгем шушы булыр... Ә сиңең яратуыңны мин болай да беләм...»

Галуш башы тиеп киткән саен сукмагына алабута, ак эрем орлыклары чәчелеп калды. Ул сәламәт яшылегенә, мөхәббәтенә кайтып бара иде...

Карт, тынычлык саклап, ачкычларын шалтыратмаска тырышып кына фатир ишеген ачты. Карчыгы ишетте:

– Озакладың бүген, көтә-көтә арып беттем. Әйдә, чишен дә чык. Ашым пешкән, чәем кайнаган, – диде, хәлсез елмаерга тырышып.

– Тагын кан басымымы?.. – Карт кытыршы учын аның маңгаена тидерде.

– Ал кулыңны, яндырып үтерәсең бит... Үтте инде, дару каптым... – диде карчыгы назлы тавыш белән.

Карт кесәсенә тыгылды. Чүпкә ташлайсы кәгазьне тартып чыгарды. Анда – визиткада «Сәлимов Азат» дигән язуны, егетнең телефон номерын күрде. Ашыга-ашыга телефонын алып, саннарны жыя-жыя, залга үтте. Озак итеп кычкыртып, кулында тотып торды. Телефон дәшмәде.

«Тукта, нигә шалтыратам соң әле? Могжизага ышанаммы? Рухсыз кешеләр белән ни сөйләшеп булсын, йә? Рухсыз мөхәббәт тә яши алмый ласа... Барыбер берни дә аңламайчак. Замананы кемнең җиңгәнә бар әле?» – Карт үзалдына төкеренеп куйды. Озаклап, тәрәзә төбөндәге антуриум гөленең кып-кызыл чәчкәләренә төбәлеп торды. Аның горур чәчкәләре тагын да эреләнеп, җетеләнеп киткәндәй тоелды.

Аш бүлмәсендә чәйнек гөбердәде. Карчыгының жанга якын аяк кыштырдавы ишетелде, таба чыжлады, бөтен өйгә май исе таралды.

– Чык, әйдә, тамагың ачкандыр... Чәй дә кайнаган.

– Мин бакчада эчтем инде, карчык, – диде карт. Һәм сүзсез генә урынына менеп ятты.





Шагыйрә, журналист Башкортстан Республикасының атказанган мәдәният хезмәткәре Римма Гаяз кызы Галимова 1963 елның 22 июлендә Башкортстанның Ишембай районы Янрус авылында дөньяга килә. Ул 1980 елдан Стәрлетамак шәһәрендә яши. Әүвәл Стәрлетамак дәүләт педагогика институтының филология факультетын тәмамлый. 1995 елдан бүгенгәчә Стәрлетамак шәһәренең «Ашказар» башкорт иҗтимагый-сәяси газетасында журналист булып эшли. 2003 елда Бәләбәй шәһәрендә узган «Илһам чышмаләре» фестивалендә катнашып, «Мин – лирик» номинациясендә җиңү яулый. 2012 елда аңа әдәбият

һәм сәнгатьтәге уңышлары өчен Стәрлетамак язучылар оешмасының Хәким Гыйләҗев премиясе тапшырыла.

Римма Галимова – «Тәкъдир», «Мин – Юматы кызы», «Урланган бәхет», «Бәхетте аңлар йәштә» исемле шигырь җыентыклары авторы, БР һәм РФ Язучылар һәм Журналистлар берлекләре әгъзасы, 2021 елдан Башкортстан Язучылар берлегенә Стәрлетамак язучылар оешмасы җитәкчесе.

Римма Галимова

СИНЕ ЯРАТУДАН КУРЫКМЫЙМЫН!

Белеп булмый

Йөрәгемнең йөкле чагы – күтәралырмын микән?
Сабуллашу сагышларын үткәралырмын микән?

Әллә кемнең әллә кемең сагынырга ярыймы?
Икебезгә бер юрганны ябынырга ярыймы?

Хыялда гына булса да, синле буласым килә.
Теге башлаган сүзеңне яңадан миңа сөйлә!

Зәңгәр күзләрең карап тыңлармын да тыңлармын.
Бу дөньяда сине генә ярты сүздән аңлармын.

Ялганырлар эле димен арадагы күперләр.
Терелеп тә китәр кебек кузы сүнгән күмерләр.

Шул күмернең ут булганын көтеп үтсә гомерләр...
Икебезне ике илдә елый-елый күмәрләр.

Бәхилме син?

Күңелемә оялаган шайтанмы син?
Әллә язларыма тагын кайтаммы мин?
Сүккәндә дә үз-үземне кабат-кабат,
Бирсен Ходай түземемне – кагам набат.
Йөрәктәге жиһанымда патшамы син?
Сине генә яратам дип шашаммы мин?
Беркемне дә ишетмимен, тыңламыймын.
Онытырга көч житмиме? Аңламыймын.
Мәңге күрмәсәм дә сине, бәхилме мин?
Үзең килеп күрергә дә фәкыйрьме син?
Мең сорауга мең жавапны үзем табам.
Ачык калган ишекләрне үзем ябам.
Тәңре каршысына басып: «Яндырма!» – дим.
«Жирдә мине мәхәббәтсез калдырма!» – дим.

Курыкмыйм

Бу йөрәгем күптән яралы,
Йөрәгемне нидер кайрады.
Күңелемдә былбыл сайрады –
Килеп житте Китап бәйрәме!

Шушы көнне күпме көттем мин,
Хәтер йомгакларын сүттем мин.
Бераз үкенеп тә беттем мин,
Жәйгор-басмалардан үттем мин.

Хыялыйның хыял гынасы,
Үземдәдер уем гөнаһы.
Тик йөрәкне тыяр көч кайда?
Соңлап үкенүдән ни файда?

Шуңа да мин бүген яратам,
Йөрәгемдә былбыл сайратам.

Гүя безнең өчен ата таң,
Әллә инде тагы алданам?!

Туктат мине начар уемнан,
Ут чыгармыйк диеп уеннан.
Уянасы хисләр муеннан –
Ак чәчәген койды муел да...

Шул чәчәктәй бәхет кыелган,
Маңгайларга язмыш уелган.
Миңа яратырга тыелган,
Ялгызлыкка һәйкәл куелган.

Кануннарны санга сукмыймын,
Үз-үземне кайчак тукмыймын.
Дөнья торганда да туңкаеп,
Сине яратудан курыкмыймын!

Тыныч йокла...

Бәхет мине үзе килеп тапты – озак көткәнгәдер.
Моңа тиклем йөрәгемне кузлы күмер өткәнгәдер.

Үзәгемне өзгән язым ярсып тынды... артта калды.
Мине инкаръ иткән хан ир заты мескен картка калды.

Хәтта үзем хәйран торам әле соңгы ахмаклыкка:
Бакыйлыкка күчкән мәхәббәтем, мәңге оеп йокла!

Кадерлем – син...

Йөрәгеңнән чыккан һәр сүз – алтын,
Яманы да хәтта уйлата...

Син эргәдә чакта ләйсән яңгыр
Күңеләмдә жәйгор уйната.

Чыланып ла мәңге торыр идек,
Күрешүләр булса иртәрәк.
Әйтер сүзләр әйтеп бетелмәде,
Өлгермәдем сине иркәләп.

Иң тылсымлы – серле сүз генәммә
Ишетергә син дә әзерме?

Иренемә иренеңнән сеңгән –
Сагынамын татлы хәмерне.

Мин туймадым әле сине күреп.
Күз яшьләрен юкка койдыммы?
Култыклашып бергә атлаганда
Йөрәк тибешемне тойдыңмы?

Ныкмын икән әле: күрешкәндә
Бер тамчы да яшем чыкмады.
Иң мөһиме: сиңа сыенганда
Яшь көндәшләр бәрәп елмады...

Кулны бирдем

Кулың бирмә күңел бирмәс хатын-кызга.
Ркаил Зәйдулла

Кулны бирдем күңеле бай ир-атка.
Гашыйк булган өчен калдым оятка.
Моннан ары кулны бирмәм беркемгә.
Кеше түгел, эт тә чыдый бер төнгә.
Күнегелә икән аяк таюга.
Мәхәббәтле жаным бара баюга.
Сине тыңлап бакыйлыкка күчтемме?
Синең белән ике башка үстемме?
Синең алда түбәнлеккә төштемме?
Гашыйк жаннар мәңгелектән өстенме?
Кулны бирдем күңел бирмәс ир-атка.
Кызганыч тик, калдым бары оятка...

Килешә бит!

Язам әле, сине тыңлый-тыңлай,
Син бит үзең әйттең «килешә» дип...
Кем әйтте ул, ирләр ташлаганда,
Хатын-кызны – көчсез, бирешә дип?

Йөрәгемнән йолкып ташлаулары
Жиңел булмаса да, нишли алам?
Вақытында тыялмагач телне,
Аркылыга гына тешли алам.

Түзәр хәтлем түзгән идең бит син
Тузга язмагандай хәбәрәмә.
Бер авызым пешкәч, мин дә хәзер
Тозны манып камам шикәрәмә.

Ә бит белгән булсам алданрак,
Булыр идем бераз тыйнаграк.
Һәр сүземне үлчәп әйтер идем,
Чыгымтаны ясап уйлабрак.

Терсәк тешләр чагым узган инде,
Каршыңа да үзем чыгам бит мин.
Язмышларның язганына күнми,
Жиргә сеңдергәнче сугам бит мин.

Кояш кебек күзәтәсең мине,
Күңелендә калдым – белеп торам.
Явымнарда калган гайбәтләрне
Үзем киптерергә эләр торам.

Тамчысы да сиңа тимәсен ул,
Үзем генә суга чыланыймчы!
Бергә икәнне дә беләсең бит,
Килешкәнгә ялгыз кыланыймчы.

Көтмәгәндә давыл куптарам да
Дөньяны да үзем кыйратам мин.
Чөнки күңел күлем болганса да,
Яратам мин сине, яратам мин!..

Үкенечле...

*Сөю килә, ахры, миңа иулай,
Кошлар белән бергә, язлар булып.
Мин дә кеше нәселеннән, Тәңрем!
...Күк йөзәндә бүген кара болыт.*

Ркаил Зәйдулла

Төн уртасы кара болыт булып,
Булмышыма, ах(ы)ры, жән кагыла.
Кеше нәселеннән булгангамы,
Язгы ярусларны мин сагынам?

Йөрәктәге сөю тынмый әле –
Кошлар белән бергә иңри-иңри.

Аяк асларында карлар эри,
Тиңсез язмышларны тирги-тирги.

Тик бер мәлне кире кайтарырга
Минем хәлдән килми – ерак терсәк.
Ничек яратканны Тәңрем белә!
Үкенечле – күрешәлмый үлсәк...

Син беләсең...

Йөрәгемнән йолкып ташлар өчен
Әллә ниләр бирер идем мин.
Оныталсам сине, оныталсам –
Тәүбәләргә килер идем мин.

Тик әлегә чәнчеп йөрәгемне
Мәхәббәтем дөрли ялкында.
Әллә кемнәр мине тиргәп ташлар,
Нотык укыр әхлак хакында.

Көрсенермен, сиңең хакта уйлап,
Жәйгор көтеп баскан сукмакта.

Сиңа булган хисләремне минем
Бер көч чыгаралмас тукмап та...

Мин ышанам: соңлап килгән сөю
Жавап алыр әле күкләрдән.
Бер жавапсыз сөю газапларын
Бер мин генәмени үткәргән?

Төшләреңә сиңең кермәсәм дә,
Өннәремдә күрер мәл житте.
Ике жанны ике яктан сөйрәп,
Син беләсең – күкләр хәл итте.

Синнән башка

Елаудан да файда булмас – каты бәгырьле син...
Йөрәгемнең жырылы чагы – чагу жәйгорлы мин.
Янганымны беләсең бит сиңең өчен генә.
Ымсындырды мине сиңең ирлек көчең генә.
Ояты бит, син әйтмешли, дәртле миңа гына.
Тотанаксыз мин – дивана жиләм теләгемә.
Максатымның үрләрендә шайтан туге бара:
Фәрештәләр никах укый – бар син, тыеп кара!
Мәхәббәтнең газапларын миндәй тоеп кара.
Хыял кочагында күзләр нигә оеп бара?
Мин беләмен фанилыкта безнең юллар өзек...
Бакыйлыкта синнән башка Алма алмам өзеп...



ИКЕ СЪЕЗД АРАСЫНДА ТАТАР ПРОЗАСЫ

(Татарстан Язучылар берлегенең XX корылтаенда ясалган доклад)

Һәр дәвердә татар язучысы – үз милләтенең әйдаманы, татар әдәбияты исә халкыбызга четерекле вазгыятьне аңлатучы, киләчәккә өмет бирүче рухи таяныч булган. Бу жәһәттән нәкъ менә прозаның ролен ассызыкларга кирәк: ул зуррак аудиториягә барып ирешә; милли проблематика күтәрү, халыкчан характерлар тудыру, татар тормышының матур якларын күрсәтү ягынан да аның мөмкинлекләре күпкә артык.

Шуңа да прозага куелган таләпләр дә – югарырак, әдәби барышта аның урыны да зуррак булып тоела. Нәкъ менә проза бары тик татар телендә иҗат ителгән әсәрләр генә күтәрергә тиешле проблемаларга игътибар итәргә, аларны чишү юлларын укылышлы яктыртырга бурычлы.

2021–2024 елларда татар прозасы барышына күзәтү ясаганда, шушы үзенчәлек алга куелды. Күзәтүгә Татарстан китап нәшриятында (күптомлыктардан тыш) һәм «Казан утлары» журналында басылган әсәрләр генә алынды.

2021 елда нәшер ителгән проза җыентыклары күп түгел. Алар арасындагы Кәрим Караның «Гафу ит мине» китабындагы повестьларда геройларга карата психологизмны уңышлы куллану һәм аларны сынаулар алдында калдыру бу иҗатта татар прозасының матур традицияләре дәвам итү хакында сөйли. Язучы аерым кеше проблемасыннан гомумкешелек проблемасына чыга белә (әйтик, «Ана күңеле балада» әсәрендә авыру баланы түгел, карьераны сайлаган актриса Хәнифә Банатова язмышы күпләрнең тормышына хас гомумиләштерүгә алып килә), бүгенге аяныч хәлләрнең тамырларын үткәндә таба («Кыпчак»). Дөрөс, әсәрләр арасында шаккатырырлык хәлләр эзләү тенденциясе дә юк түгел («Гафу ит мине»). Татар әдәбиятына хас җылы юмор «Жиләкле алан» повестенда елмаерга да, сызланырга да мәжбүр итәрлек.

Тәлгат Галиуллинның «Татар эреме» китабына тупланган «Татар эреме», «Ана корт», «Сукур Гаваз» кебек хикәяләрдә нәкъ менә татар тормышында күзәтелә, тик сирәк очрый торган вакыйгалар эхлакый нәтиҗәләргә алып килә.

Фәрит Яхинның «Көзгә яңгырга кадәр» китабына ике роман кергән. «Август ае» бик озын, женси мөнәсәбәтләр, гаепләү, сату, төрмәгә ябу, үтерү белән тулы хаос халәтендәге тормышны сурәтлән, бу хаоска берни дә каршы куелмаган. Ул XX–XXI гасырлар чиге татар прозасында шактый күп иҗат ителгән, илдәге хәлләрне бәяләүдә караңгы буяуларны күпләп кулланган, җәмгыятьтәге чарасызлыкны тасвирлаган «кара» әсәрләрне искә төшерә. Абстракт текст булып та житмәгән, 2–3 әсәр бергә кушылган кебек тәэсир калдыра. Биографик характерлы «Көзгә яңгырга кадәр» романын язучы үзе метафизик реализм алымы белән язуды айтә. Әсәр, асылда, ярымпублицистик, ярымәдәби текст булып чыккан.

Әлбәттә, яңа әсәрләрне майданга чыгару ягынан «Казан утлары» журналының мөмкинлекләре зуррак. Һәр санда һәм хикәя, һәм повесть, һәм роман тәкъдим ителә бара.

2021 елның 1-2 нче саннарда журнал Батулланың «Мур кырылышы» романын бастыра. Легендаларга кергән, эмма чыганаclar белән расланмаган Болгарны Аксак Тимер яулап алу вакыйгасын автор дөньякүләм жирлектә тергезә, тарихи мәгълүматлар кинодагы кебек күз алдына тезеләләр. Тарихның кабатлануы турындагы фәлсәфи фикернең ассызыкклануы эсәрне бүгенге белән бәйли. 2005 елда «эзоп теле» белән язылган роман актуальлеген жуймаган. Эмма журналының яңа эсәрләр тәкъдим итү урыны икәнне искәртәсе килә.

Роман жанрында хатын-кыз язучылар мәйдан тота. Равия Шәйдуллина-Муратның «Карт шомырт хатирәсе» романы 2021 елда журналда басылып бетә. Ул, совет хакимияте урнашкач, бер нәсел кешеләре өлешенә төшкән аяныч хәлләрне илдә барган фажигаләр белән янәшә куеп сурәтли. Реалистик эсәрнең көчле ягы – әдәби телнең матурлыгында, психологизмның тирәнлегендә: хикәяләүче геройлар булып уйлы, сөйли, кичерешләре белән уртаклаша. Шомырт символы, Кукан, аның колыны Йолдыз язмышы – кешеләр тормышына янәшәлектә килеп, романны жыеп тора, мәгънәви тирәнлек бирә. Гомумән алганда, постсовет дәвәре татар әдәбиятында инкыйлаб, аннан соңгы үзгәрешләр илгә, татар халкына китергән кайгы-сынауларны бу дәрәжәдә гомумиләштереп һәм аерым язмышлар жебен сузып-детальләп тасвирлаган эсәрләр күп түгел.

Рифә Рахманның «Татар кызы» романы – концептуаль нигез итеп татар кызы алынуы белән игътибарны жәлеп итә. Эсәр укыла, мохитне тасвирлау, характерларны ачу ягыннан авторның осталыгы хакында сөйли. Эмма геройлар саны күп булу, гомум структурада әһәмияте зур булмаган вакыйгаларны жентекләп сурәтләү (әйтик, 1 бүлек) аны бер гаилә-нәсел тарихына әйләндерә.

Марат Кәбировның «Дәва» повестен мин, эчтәлектә сериаллар йогынтысы сизелсә дә, елның иң яхшы эсәрләре исемлегенә кертер идем. Эти-әнисен, сеңлесен үтергән егет операция өстәлендә ятканда, хирург Зифа Саматовнаның күңелендәге көрәш, аннан соңгы психологик тартыш тәэсирле, ул язучының психологизм, психоанализ остасы булып житешүен тагын бер кат раслый. Эсәрдәге беренче карашка кабатланган төсле тоелган кешелеклелек кешелеклелекне, мәрхәмәтне уята дигән идея дә бик табигый кабул ителә.

Повестылар арасында Айгөл Әхмәтгалиеваның «Бик» эсәре заманча әдәби эшләнеше белән аерылып тора, татар әдәбиятының мактанычы булырлык эсәр. Германиягә укырга килгән Галия исемле кызның хакыйкаткә юллар ачуы белән бәйле бик символын уйнату аны күп укылышлы текстка әйләндерә. Аның ярдәмендә язучы бүген дә илдә сугыш турындагы мәгълүматларның биктә булуын да, 1939 елда, кулга алынуудан куркып, бәхет эзләп киткәннәрнең бикле ишекларен дә, 1945 елгы дәрәслекне бикләү, тайфун аркасында бик күпләрнең һәлакәтенә китерүен дә, Дахау, Моосбург лагерьларында, совет төрмәләрендәге биктә, кол итеп яшәтүне дә, илләр арасындагы юлларның бикләнүен дә бер төенгә жыя. Айгөлнең теле – матур, сөйләме образлы булуны да билгеләргә кирәк.

Яңа исемнәрдән Ландыш Әбүдәрованың «Умарта» повесте әкияти стильләштерелгән, чынбарлыкта гадәти булмаган көчкә ия кыз – Нәфисә образын тудыруы белән үзенчәлекле. Ул күпчелек өчен сәер, гадәти булмаганның жәмгыятьтә урын таба алмавы, эмма аларның рухи матурлыгы турында сөйли. Минем күзаллавымча, эсәр Ф.Бәйрәмованың «Болын»ы белән әдәби диалог, сөйләшү урнаштыра.

Хисаметдин Исмагыйлевнең «Фәйзулла» повестенда авторның мажаралылык

тудыру сәләтен билгеләп үтәргә кирәк. Хәбир Ибраһимның «Камилә» повестенда диалоглар күп булуы аны драмага тарта.

Кеше тормышыннан милли-иҗтимагый проблемаларга чыгу, хикәяләүнен тәэсирлелеге ягыннан Нәбирә Гыйматдинованың «Йә, кем кызганыч», Асия Юнысованың «Хатыннар сүрәсе» повестьларын, Фәтх Садриевның «Синен белән янәшә», Шәмсия Жһангированың «Кышкы бер төн», Зиннур Хөснийрның «Мәдинәгә медаль бирәләр» хикәяләрен күрсәтергә кирәк.

Журналдагы күп кенә текстлар вакыйгаларны сөйләп бара һәм әдәби эсәр кысаларыннан чыга: публицистик башлангыч калкулана. Рәдиф Сәгъдинең «Алло, кем әле бу?» романы, Рафис Корбанның «Каргыш», Рахман Шәфигуллинның «Качкын», Кәрим Караның «Килмешәк» повестьлары, Сәйдә Зыялының «Рәнҗеш» хикәясе шундыйлардан.

2021 елда дөнья күргән проза эсәрләренә гомуми бәя биреп карасак, язучыларның гадәти булмаган хәлләргә, тарихи үткәнгә ешрак мөрәҗҗәгать итүен, шулар аша тормыш-яшәешне, илдәге вазгыятьне аңларга омтылышын сизми калу мөмкин түгел. Татар прозасы, күптән урнашкан традициягә дәвам итеп, истә калырлык хатын-кызлар образларын мәйданга чыгара. Иҗат методы буларак әйдәп барган реализмны модернизм алымнары белән басту ешрак очрый. Бу соңгы сыйфат, гомумән алганда, XX-XXI гасырлар чиге татар прозасына хас булып, милли әдәбиятның үсү-камилләшү юлы дияргә кирәк. Иң кызыклы тәҗрибәләр күпукылышлы эсәрләр тудыру юлында ясала.

2022 елда китап булып Галимҗан Гыйльмановның «Албастылар – 2» мистик романы нәшер ителә. Язучы кеше ышанмаслык хәлләрне укучы күз алдына никадәр тезеп бармасын, хикәяләү матур, эсәр укуыла, хәтта Нәфисә белән Майяның өченче игезәге булганлыгы да ышандыра. Бу – ял итү өчен укуыла торган «жиңел» эсәрләрдән.

Рахман Шәфигуллинның «Асылбикә күз яшьләре» китабына тупланган повестьлар, хикәяләр ярымәдәби, ярымпублицистик кимәлдә язылганнар. Әйттик, китапка исем биргән беренче повесть Асылбикәнең тормышын сөйләп чыга, шушы тарих контекстында читтә яшәүче татарлар тормышына кагылып үтә. Әмма әдәби эшләнеш ягыннан китап яңалык алып килми, журналист язмалары кебек кабул ителә.

Асия Юнысованың «Жиләк тәме» китабындагы дүрт повесть һәм хикәяләр хатын-кыз язмышына төшкән авыр хәлләрне сөйли, әхлакий якны алга чыгара һәм шәхси тарихлар булып кала. Әдибәнең каләмәе жиңел, хисләр, әмма кыяңтыкка тупланган эсәрләрдә типиклаштыру житми.

Ә.Ситдыйкованың «Таш тамыры» китабына роман һәм повестьлар кергән. «Дингез суы тозлы ул» романында Якты Алан авылындагы 5 кеше – биш гаилә-нәсел тарихы мисалында совет чоры вазгыятье калкулана. Әйттик, беренче «Мирас хақы» дигән бүлек Кираметдин Гарипов тормышы белән янәшә авылларны су басу, шул ситуациядә татарларның туган туфракларыннан читкә таралуына да, 1930 нчы еллар һәм сугыш чоры фаҗигаләренә дә, Башкортстан чигендәге жирләрдә башкортлаштыру сәясәтенә дә кагылып уза. Әмма тулаем эсәр романтизм юнәлешендә. Язучының теле – матур, хикәяләве образлы булуы күрсәтергә кирәк: укуылышны шушы, көнитеш тарихы кебек язылу тәэмин итә дә. Әмма бүлекләр ахырга кадәр бербөтен әдәби эсәр булып кала алмаган: Кираметдин үлгәннән соң Мәбрүрәнең тормышын сурәтләүне публицистик сөйләү алыштыра. Башка бүлекләрдә дә шулай. «Бетем» өлешендә язучы 5 бүлеккә хатын-кыз героинялары язмышлары аша бергә

туплау омтылышы ясаса да, эсэр биш повесть материалын берлештергән цикл булып калган.

«Казан утлары» журналы Татарстан Республикасы Рәисе каршындагы Татар телен һәм Татарстан Республикасында яшәүче халыклар вәкилләренен туган телләрен саклау, үстерү мәсьәләләре комиссиясе ярдәме белән Татарстан Язучылар берлеге тарафыннан игълан ителгән татар телендәге әдәби эсәрләр конкурсында (алга таба – Бәйге) урын яулаган күп кенә эсәрләргә майдан бирә. Бәйге 2021 елда узган булса да, эсәрләрнең укучыга барып ирешү вакытына карап, аларны 2022 ел кысаларында карыйбыз.

Инде үзләренә лаеклы югары бәя алган эсәрләр – Рүзәл Мөхәммәтшинның «Лаләләр», Илсәяр Иксанованың «Матәм» хикәяләре, Зөлфәт Хәкимнең «Бер сәгатәтә ничә мизгел бар?», Равил Сабырның «Фәхрине үтереп ташладылар» романнары, Марат Кәбировның «Тик син генә» повесте, елның иң яхшы эсәрләре генә булмыйча, XXI гасыр татар әдәбиятының иң яхшы эсәрләреннән саналырга лаек. Алар татар прозасының күпкатламлы, заманча милли-фәлсәфи фикерне алга куйган эсәрләр язарга сәләтле булуын, психологизмнан психоанализга таба хәрәкәт итүен күрсәтә. Р.Мөхәммәтшин, М.Кәбиров һәм Р.Сабыр эсәрләре – татар әдәбиятында постмодернизмның бик тә үз, милли эсәрләр язарга мөмкинлек бирүенә дәлил була ала; «йомшак постмодернизм» варианты кулланылу аларны укучыга гажәеп нәфис тә, тирән дә, нәкъ менә татар менталитеты аша уздырылган, төрлечә укулыш вариантларына юл күрсәтелгән, бер үк вакытта татар кешесе, мәдәни мирас, жәмгыять һәм халкыбыз язмышы, Ватан хакында уйлануларга этәргән текстларга әйләндерә. З.Хәким һәм И.Иксанова эсәрләре, модернизм алымнарын мул кулланып, романтик идеал яктысында иҗат ителүе белән үзенчәлекле. Гомумән алганда, шушы синтезның З.Хәкимгә әдәбиятыбызда яңа агым – милли постромантик, фәлсәфи-психологик иҗат сукмагы булдырырга мөмкинлек бирүен әйтергә кирәк.

Алар белән чагыштырганда, Бәйге эсәрләреннән Ләйсән Низамованың «Тиле» хикәясе, Наилә Харисованың «Үттә инде» повесте – гадирәк, әдәби эшләнеш ягыннан кайтышрак.

Бәйгедә катнашып, журиның игътибарын җәлеп иткән эсәрләр арасында Асия Юнысованың «Мәк чәчәге» повесте бар иде. Эсәр мавыктыра, Гөлсәяргә кафедра Миңлегөл сөйләгән тарих кызыклы да, гыйбрәтле дә. Эсәргә кереп үрелгән Чечен сугышы вакыйгаларын – шәхси язмыш күмеп киткән, проблематик киңлек житенкерәмәгән кебек тоелса да, язучы характерлар тудыру осталыгы, лирик-матур образлы тел-сөйләм белән җәлеп итә. Рәдиф Сәгъдинең «Әлмирәнең хәтере ачыла» романында, кызыклы сюжет һәм үткер милли проблематика табылып, аңа яңача күз ташланып та, сөйләм чуарлыгын, прозаик хикәяләр структурасының таркаулыгын искәртәргә мөмкин.

Журналда ел әдәбиятын башлап жибәргән һәм ачыш булган Фирдүс Гыймалтдиновның «Буа» романы тарихи катламның көчле аналитик бирелеше белән дә, шәхси тарихның шуңа оста ялганышы белән дә үзенчәлекле. Сурәтләр майданы киң: революциягә кадәр авылда һәм Петербуртта яшәгән Тимерхановлар гаиләсенең вәкилләре белән бергә укучы илдәге сәясәтне дә, Финляндия, Германия, Франциядәге вакыйгаларны да күзәтеп бара, аларны янәшә куеп чагыштыра. «Хәсрәт һәм гаделсезлек буасын бары тик сабырлык һәм вакыт кына жимерә алачак» дигән фикер эсәрне жыеп тора. Совет власте урнашкандагы коточкыч хәлләрне, бигрәк тә 1942 елда Ульяновскидан

Сталинградка кадәр тимер юл төзелеше башланып, Идел буенда яшәгән немецларны, тирә-як районнардан халыкны эштә файдалану тарихын, татар әдәбиятында бу дәрәжәдә жентекле һәм тәэсирле тасвирлау беренче тапкыр башкарыла.

2022 ел, әдәби-биографик майданда иҗат ителеп, форма-эшләнеше ягыннан әдәби эсәргә якын повестьлары белән үзенчәлекле. Айдар Хәлимнең «Моң кайтты», Лилия Гыйбадуллинаның «Кара батыр»ы – шундыйлардан. Боларда лирик-фәлсәфи чигенешләр, романтизм алымнары әдәби башлангычны калкуландыра, геройлар – әдәби образлар кимәлендә, эмма документальлек тә саклана.

Ел прозасы үткәнне тасвирлаудан, бәяләүдән баш тартмаган, тик моның өчен үзенчәлекле иҗат сукмаклары да табылмаган. Марат Әмирхановның «Ататуш», Рәфкәт Шәһиевнең «Гайшә-Фатыйма», Кәрим Караның «Биек бәхет таулары» повестьларында эчтәлек ягыннан татар тормышының үткәндәге аерым күренешләре сискәндерә, эхлакый бәя ала, эмма әдәби эшләнештә, формада яңалык табу авыр.

Хикәяләрдән Рөстәм Галиуллин эсәрләре аның үз иҗатында яңа бер югарылык кебек кабул ителә, аның төрле сукмакларда иҗат итә алуын күрсәтә. «Яглыбай баһадир» тарихи теманы постмодернизм кысаларында тергезә, баһадирның «исән чагында ук чигенмәскә хөкем ителгән» аты, символга әйләнеп, герой үлеменә сәбәпчесенә дә, аның каһарманлыгы дәлиленә дә, татар халкының ментальгә билгесенә дә әйләнә һәм текстның шул рәвешле өч төрле укылышына юл саба. «Борылышта» модернистик хикәясә гади генә вакыйгада жылы сүзнен, кешечә карашның башкаларны үзгәртүен сөйли. Язучының кеше тормышындагы бик нечкә кылларга кагылуы, психологизмны алга алуы матур нәтижәгә китергән. Юмористик «Өй туге» иҗат кешеләре холкын-характерын яратып тасвирлавы белән кызык. «Ике Диләрә, ике Данир» – гади генә романтик хикәя, көтелмәгән фәлсәфи фикергә алып чыга: беренче гашыйк булуның, мәхәббәтнең, кавышу белән төгәлләнмәгән очракта да, кеше йөрәгендә якты эз калдыруын сөйли.

Солтан Шәмсинен «Әшрәф баба хөжрәсендә» романтик хикәясә Казан ханлыгы чорына алып китә, татар мәдәниятенә матурлыгын әдәби хәтердә яңарта. Нәзифә Кәримованың мифопоэтик «Изге ат»ы ат белән бәйле легендалар файдалану үрнәге булып тора.

2022 ел прозасына тулаем нәтижәләр ясаганда, Бәйгедә катнашкан эсәрләренң милли әдәбиятыбызның йөзен билгеләвен әйтергә кирәк. Аларда татар үзәң, милли асылы, халкыбыз язмышы хақында уйлануларның хәзерге тормыш, вазгыять, шәһәр көнитеше, яшьләр мохите контекстында алып барылуы мөһим. Гомумән караганда, татар прозасына тормышчан булмаган, әкият калыбындагы, сериаллардан күчкән сюжетлар белән мавыгу һәм дидактик башлангычның көчле булуы, ситуацияләренң ясалмалылыгы, образларның берьяклылыгы, язма сөйләмнең татарча матур телдән ерак торыуы кебек күренешләр дә ят түгел.

2023 елга килик. Нәбирә Гыймәтдинованың повестьлар, хикәяләр тупланган «Онытмадым» китабы басыла. Аңа исем биргән повесть совет чорының катлаулы вазгыятен бүгенгә көн белән бәйләп тәкъдим итә, язучының үз иҗатында яңа сүз кебек кабул ителә. Ишморатның кайчандыр исемен алыштырып исән калу тарихы да, яшь вакытта гына түгел, инде гомер кичергәч сайлау алдында калуы, картайгач та хакыйкәтне, хәтта үз нәсел дәвамчысын түгел, шәхси

тынычлыкны сайлавы да уйландыра. Әсәрдә сайлау проблемасының көчле психологизм ноктасыннан яктыртылуы белән очрашабыз: ул бер кешегә генә түгел, халыкка, милләткә кагылышлы гомумиләшә. Совет чорының куркыныч мохитен тергезү, аның кешеләр аңын үзгәртүен, иң мөһим кыйммәтләрдән баш тартырга мәжбүр итүен күрсәтү ягыннан да повесть яңача яңгырый.

«Сер» һәм «Уйламаган көнем юк» повестьларында Н.Гыйматдинова хаос хәлендәге тормышка яза торган хатын-кыз идеалын каршы куя. Бу каршылык әдәбиятның, мәдәниятнең ролен югары күтәрергә мөмкинлек бирә, татар әдәбиятындагы ерактан килгән романтик «шагыйрь – пәйгамбәр» тәгълиматын модернизм ноктасыннан яңарта. Ижәт кешесе булган хатын-кызны автор тормыш, вазгыять, жәмгыять, мохит, башка кешеләр өчен – намус үлчәве, лакмус кәгазе итеп күтәрә, шулай татар әдәбияты яктыртырга кыймаган үткер проблемаларга үтөп керә.

Журналда тарихи романнар зур күпчелекне били, әмма татар әдәбияты бу өлкәдә яңарыш юлына чыга алмады әле. Тарихи әсәрләрдә яңалык бары тик сайланган вакыйгалар хронологиясендә күренә. Әйтик, Фирдүс Гыймалтдиновның «Урда ханы Үзбәк» – Алтын Урда, Марат Әмирхановның «Яугирә»се Болгар чорына реконструкция ясый. Бу әсәрләр, Бәйгедә катнашып, бәя алдылар.

Вахит Имамовның «Теләкәй чишмәсе» XVIII гасырга, чукундыруга каршы баш күтәрүләр тарихына алып китә. Теләкәй образы, аның улы Күчем, Жәүдәт, оныгы Акай белән мөнәсәбәтләр сызыгы жылы эшләнгән. Язучы тарихи материалда шәхесара бәйләнешләрне тәэсирле яктырта белә.

Рафис Корбаннның «Артык кешеләр»енең жанры язучы тарафыннан роман-эссе дип билгеләнгән. Әмма Салих Сәйдәшев тормышын җентекләп күрсәтеп барган әсәрдә композиторның – мәшһүр ижәт әһеленең – рухлы-илаһи образы табылмый. Ул тулысы белән публицистика, документаль текст кимәлендә; Сәйдәшнеч чор вазгыятье, система, көнчелек чолганышында калуын эмоциональ тәэсир итәр дәрәжәдә тергезсә дә, тулаем алганда, укучыга шәхеснең рух-ижәт дөнъясы ачылмаган.

Ел әдәбиятында мистика да билгеле бер урын били. Галимжан Гыйльмановның «Иблис коткысы» романы иманлы-имансыз тормыш турында сөйли, татар әдәбиятында беренчеләрдән булып Иблис – кара көч образын, үзәккә куеп, үзенчәлекле уйната. Шулай да, «Албастылар» белән янәшә куеп караганда, тар даирә укучыларга, мифик явызлык проблемасы белән мавыгучыларга гына кызык булырлык.

Равилә Шәйдуллина-Муратның «Тау башында бүре бар» романы – бер героиня, бер нәсел тарихы – язучының психологик детальләштерә белү көче белән укыла. Әмма, беренче роман белән чагыштырганда, бу әсәрдә ижтимагый-тарихи сюжет йомшак. Ул, нигездә, Асия язмышы булып күзаллана. Йомгакка таба әсәр роман жанры өчен беренчел булган ижтимагый сызыкны югалта, аны героиня яшәгән тарихи шартлар итеп калдыра, нәтижәдә биографик башлангыч алга чыга.

Повестьлардан Факил Сафинның «Күкләр жиргә тоташкан» әсәре татар әдәбияты өчен гадәти булмаган герое белән гажәпләндерә. Һәр нәрсәдә эше булган, гаделлек урнаштыручы, акыл бирүче Коры Әлфир татар прозасының геройлар галереясын яңа бер характер белән тулыландыра.

Нәбирә Гыйматдинованың «Икә рәссам»ы – елның уңышлы повестьларынан. Азсанлы романтик әсәрләренчә берсе, ике буын ижәтчылар бик кызык

психологик детальләрдә, тип дәрәжәсендә сурәтләнгәннәр. Карт рәссам Бакыйның яшь коллегасы Авзалга соңгы дәресе дә, соңгы бүлгә дә булган картина, Авзалның аның читенә Бакый исемен язуы татар әдәбиятындагы дәвамчанлыкны ассызыклавы белән отышлы.

Хисаметдин Исмәгыйлевнең «Таш түккән – сихри божра»сына материал итеп Әфган сугышы алынган: белеп язылуы, мәгълүматлылыгы белән көчле. Әмма мажаралар күбәеп, әкиятне хәтерләтә башлый.

Уңышлы хикәяләрдән Шәмсия Жһангированың «Мәхәббәт ничәү була?», Рабит Батулланың «Әжем хан», Марат Кәбировның «Башка авыл кешесе», Халисә Мөдәррисованың «Калхуз хикәятләре», Вакыйф Нуриевның юмористик шәлкеме тормышка елмаеп һәм сызланып бая бирүдә татар классик әдәбияты традицияләрен уңышлы дәвам итәләр. Хикәя остасы булган Фирүзә Жамалетдинованың «Кешенекен алу язык» әсәре туган тел мәсьәләсен, совет дәвере ялгышлары көзгесендә һәм бүгенге вазгыятьтә, төрек мәгарифе тәҗрибәсенә дә кагылып, җитди югарылыкта күтәрсә дә, сагышлы-әрнүле, бер үк вакытта өметле хикәяләве белән игътибарны тотып тора, тәэсирле, уйландыра.

2023 ел прозасында романтик башлангыч көчлерәк булып, татар прозасында гомумиләштерүләргә – шәхси тарихлар, билгеле бер мохит белән бәйлә күренешләр аша ирешү тенденциясе күзгә ташлана. Бигрәк тә роман жанрындагы төрлелек күләмле әсәрләрнең татар язучысы өчен фикер иркенлегә бирү ягыннан өстенлекле тоелуын искәртә. Татар хикәясе исә милли проблематикага: телне, милли горейф-гадәтләрен, сыйфатларны, тарихи хәтерне, мәдәниятне саклауга – көтелмәгәнчә якын килү үрнәге күрсәтә. XX гасыр башы татар шигъриятеннән үк килгән сызлану (экзистенциальлек) һәм өмет үрелеше прозаның да пафосын билгели.

2024 ел kitapларын Ф.Садриевның «Авылдан хатлар»ыннан башлыйсы килә. Публицистика буларак уйланып та, текст әдәбиләшкән. Авылга мәхәббәт тә, андагы проблемалар да әдәби образлы һәм эмоциональ тел белән язылганнар. Жыентыкка кертелгән ике повесть та – шушы дулкында. «Кышкы яшен» авыл тормышын кызыклы сюжет эченә яшерә, бер авыл көнитешен генә түгел, бәлки татар халкының иң матур сыйфатларын күз алдына бастыра. Бу яктан, ул дөнья әдәбиятындагы этник үзенчәлекләренә барлау тенденциясенә җавап бирә. Татар прозасына матур күңелле һәм эш-гамәлле җир кешеләре образлары ят булмаса да, авылны яратып, аңа хезмәт итеп яшәүчеләр Раушания белән Арслан, Галимжан яңалык буларак кабул ителә.

Марат Кәбировның «Жир турында җыр» жыентыгы 4 повестьны берләштерә. Алар арасында «Ир канаты» повесте аеруча матур тәэсир калдыра. Бүгенге авыл тормышын гәүдәләндергән, хаким һәм җир кешесе каршылыгын үзәккә куйган реалистик сюжеттан тыш, әсәр аллегорик юнәлештә татар халкының язмышы проблемасын күтәрә. Ат символын язучы татар милли ۇзаңы, туган җир, ватан дәрәжәсендә уйната. Азатлыкка, ирекке, хөрлекке юл бердәмлектән башлана дигән фикер повестьта гаять көчле яңгыраш ала.

Постмодернистик «Дога» повесте кешенең тормышта үз урынын табуы проблемасын үзәккә куя. Анда гаять оста тергезелгән бүгенге чор татар гаиләләренә хас проблемалар Татарстанда нефть чыгару тарихы белән бик табигый кушылып китә. Язучы төрле заманнарны, чынбарлыкны һәм ирреаль хәлләрне ышандырырлык итеп үреп җибәрә. Повестьны Таһир-Зөһрә мәхәббәте тарихы буларак та, кешенең тормышта үз язмышын эзләве һәм табуы итеп тә, җир байлыкларына хужа булуның күңел байлыгы белән

янәшә булырга тиешлеге турында дип тә, төбәгебез тарихының сәхифәләре кимәлендә дә укырга мөмкин.

«Жир турында жыр», «Кайту» әсәрләре (беренчесенә жанры киноповесть дип билгеләнгән), Марат каләмәннән төшкән һәр текст кебек үк кызыксынып укылса да, мажаралылык элементларының күпләге аларның ышандыру көчен киметә.

«Казан утлары»нда 2024 елда икенче Бәйге материалларын бирү дәвам итә. Әсәрләр прозаның киң колачлы булуы турында сөйләләр. Зөлфәт Хәкимнең «Серле тәңкә» романы, Фирдүс Гыймалтдиновның «Шом» повесте постмодернизм юлыннан киткәннәр. Классик тарихи романнар кимәлендә булып та, Әлфис Гаязовның «Кайсы яктан чыга соң бу кояш?» реалистик романы сурәтләү объектының яңалыгы, образларның бөтенләге, тасвирлауның образлылыгы белән жәлеп итә, хикәяләү шактый сузынчы барса да, беренче сәхифәләреннән үк тарихи вакыйгаларга алып кереп китә. Зәбир Гыймаевның «Каторжан» романы, Нәбирә Гыйматдинованың «Гөлханым турында хикәят» һәм Марат Кәбировның «Гомер», Лилия Гыйбадуллинаның «Әлиф ләм-мим» повестьлары, Айзирәк Гәрәева-Акчураның «Куеныңда ни бар?», Рәжәп Бәдретдиновның «Юлаучылар» хикәяләре, романтик башлангычка өстенлек биреп, аны модернистик алымнар белән үрәп, татар халкы язмышы турындагы уйлануларның – колачлы булуына, илдәге һәм жәмгыятьтәге хәлләрнең аерым кешеләр характеры, эш-гамәлләре, рухи ныклыгы белән бәйлеләген ассызыклаганга ирешә. Алар ижтимагый-сәяси бәянең дә, фәлсәфи фикернең дә, кеше психологиясенең дә тирәнтен чагылышы белән көчле.

Журнал әсәрләреннән Зиннур Хөсниярнең «Әллүки» романы каршылыклы фикерләр уятты. Бер яктан, язучы бик мөһим проблема – тарихны, нәсел-нәсәпне белү мәсьәләсен күтәрә. Вакыт-вакыт ул сурәтләгән Туксаба авылы – элек Ханкала (дәүләт) булган жирлек – автор тарафыннан Татарстан модели итеп эшләнмәгәнме дигән сорау да туа. Икенче яктан, роман структур, композицион яктан уйланып бетмәгән, тел-хикәяләү рәвеш авыр, катлаулы булып чыккан.

Повестьлар арасында биографик әсәрләр шактый. Аларның бер төркемен әдәби-биографик әсәр, аның «әдәби портрет» жанр төре дип билгеләп булып иде: Нәзифә Кәримованың «Озын-озак язмышлар», Флюра Низамованың «Илһамлану» повестьларында шәхси тарихлар әдәби тарихка әверелә, образлы матур хикәяләве, җиңел-жылы юмор белән үзенә тарта. Айдар Хәлимнең «Әти-эни, миңа ничә йөз яшә?» әсәре классик автобиографик истәлекләр кимәлендә. Нурия Гыйльметдинованың «Мөнбәрле мөгаллим», Рафис Корбанның «Танкистлар» повестьлары – биографик әсәрләр, публицистика, аның очерк жанры ягына чыкканнар.

Фәтхулла Абдуллинның «Чәчкә идек илләрдә»се илдәге авыр хәлләрдән котылу юлын, бәхет эзләп, Үзбәкстанга киткән Гөлфия язмышы мисалында татар кызларының читтәге тормышын сурәтли. Шулай ук публицистик башлангыч көчле, материалны типиклаштыру җитенкерәми.

Ләбиб Леронның романтик-фәлсәфи «Кыршау» повесте матур тәэсир калдыра. Йөгәрек-матур тел белән, геройлар кичерешләрен тергезеп язылган әсәр язмышны җиңеп яшәү турында. Аның гадәти булмаган герое – сәләтле авыл малае Мөнәвир – сукуыр рәссам. Күпмәгънәле кыршау символы төп геройның гына түгел, аның әбисе, әнисе, әтисе, авыл кешеләрен гомумиләштереп, ил язмышын да колачлап ала.

Хикәяләрдән Ркаил Зәйдулланың «Карындыклы иде тәрәзәсе» кайчандыр

шигырьләр язган Сәлим исемле егетнең Шагыйрь белән очрашуын, чит кешедәге талантны күрәп, аның буй житмәслек булуына төшенүен искә төшерү кебек язылган. Яшьлек үтеп барган бер мәлдә, үткәннәргә хәтергә алып, сәләтне тормышка ашыра алмауны аңлау белән бәйлә кичерешләр, кайчандыр сайланган юлның дәрәс булу-булмавы хақында сызлану гаять тирән. «Кыяр исе» хикәясендә исә яшьлегә үтеп барган Әнвәрнең дә, аның янәшәсендә гомер иткән Сәлимәнең дә ялгызлыгы тергезелә. Асылда, икесе дә ялгызлык фәлсәфәсе буларак иҗат ителгән экзистенциаль хикәяләр – күпкатламлы, күпукылышлы дөнья әдәбиятындагы заманча әсәрләр югарылыгында.

Рөстәм Галиуллинның шулай ук экзистенциаль характерлы хикәяләре тормыштагы драматик хәлләрне психологик мизгел аша тергезүе белән үзенчәлекле. «Бәллүр» кызын югалткан атаның яшерен кичерешләрен ачып сала; «Рәфидә» кавышуга китермәсә дә, мәхәббәтнең көчен раслый; «Үземнең эти» исә үги эти белән бала күңеленең яктысын өзек-өзек күренешләрдә бербөтен образга әйләндерә. Батулланың «Миң»е аллегория аша милли үзтәңгәллекне саклау кебек житди мәсьәләгә кагыла.

«Казан утлары» журналының «Яңа исемнәр» сәхифәсендә шигырьләр һәм хикәяләр биреп баруы яшь прозаиклар өчен каләм сынау майданы булдырды. Ойрәнчек, публицистика белән ике арада торган язмалар күбрәк булса да, матур әсәрләргә дә аерып күрсәтергә мөмкин. Айдар Нуриевның «Тавык эше» хикәясә жылы юморы, әби холкын-характерын яратып сурәтләве ягыннан XX йөз башы татар әдәбиятындагы Г.Гобәйдуллин, Ф.Әмирханнарның һөжү каләмен хәтерләтте. Г.Батталованың «Чыра» хикәясә нечкә психологик тасвиры, текстны символ ярдәмендә тирәнәйтүе белән игътибарны җәлеп итә.

2024 елда майданга чыккан проза әсәрләре әдипләргә асмәгънә – өстәмә мәгънә тудыру юлын үз итүе турында сөйли. Әлбәттә, бер ел материалында гына бу тенденциянең милли әдәбиятыбызда никадәр үзләшеп китүен әйтеп булмас. Әмма ул елдан-елга үзен ныграк сиздереп килә.

Шулай итеп, татар прозасына кыскача күзәтү милли әдәбиятыбызда ике гасыр чигендә күтәрелгән илһамлы дулкынның чигенүен, әдәбиятның кискен икегә: нәфис әдәбиятка һәм публицистик әдәбиятка аерыла, соңгысының матур әдәбият урынын яулый баруын күрсәтә. Әлбәттә, прозада югары әдәби үрнәкләр тудыручылар бар. Соңгы дүрт елда повесть жанрында Н.Гыйматдинова, М.Кәбиров, А.Әхмәтҗалиева, романда – З.Хәким, Р.Зәйдулла, Ф.Гыймалтдинов, хикәядә – Р.Галиуллин, Р.Мөхәммәтшин, Ф.Җамалетдинова, И.Иксанова һәм башка кайбер әдипләр әсәрләрен элитар үрнәкләр, заман сүз сәнгатеңең казанышы дип бәяләргә кирәк.

Борчу уятырлык күренешләр дә шактый ачык күзаллана.

1. Прозада яңа әсәрләргә кытлык сизелми, әмма соңгы дүрт елда бу өлкәдә зур күтәрелеш тә юк. Әгәр шушы вакыт аралыгында ике зур Бәйгә узмаган булса, телгә алынган әсәрләргә шактые язылып тәмамланган булыр идеме икән? Төп китап нәшриятында басылып чыккан китаплар авторларының зур күпчелегә пенсия чиген узган; жыентыкларда аларның да элегрәк язылган әсәрләре басыла.

2. Сыйфат ягыннан татар прозасында үгет-нәсихәт бирү, укучыны эхлакый нәтиҗәгә китерү саклана әле. Татар халкының бүгенгесә һәм киләчәгә түгел, үткәнә, аерата советчыл үткәнә, игътибар үзәгендә. Бу яктан, Бәйгәдә җиңгән әсәрләргә заман проблемаларына якынлыгын хуплап узарга кирәк. Үткән турында сөйләүгә өстенлек бирүче әдәбиятыбыз тарихны публицистика,

истәлекләр, нон-фикшн кимәлендә сөйләүгә күчеп бара. Бу – авыр тенденция, мондый әдәбият та булырга тиеш, тик ул тар даирәгә, өлкән буын укучыларга гына кызык, яшь буын укучыны үзенә аз җәлеп итә. Язучыларның мажаралылык, кеше ышанмаслык хәлләр белән генә укучы игътибарын «тотып тору» омтылышы да прозаны массачыл әдәбият ягына тарта. Кызыклы сюжет табылган күп кенә әсәрләргә типиклаштыру, гомумиләштерү житми.

3. Татар прозасында эчтәлек ягыннан (тема, проблема) эзләнүләр форма эзләнүләренә караганда колачлырак, милли характерлы, эмма әсәрләреннән әдәби эшләнешендә экспериментлар азаю үзен сиздерә. Бер үк вакытта өч жанр да – роман, повесть, хикәя – тигез үсеп бара; өчесендә дә язучыларның этник характерларның күптөрле модельләрен тудыру омтылышы ачык күренә. Орхан Памук әйтүенчә, бер халык әдәбиятында язучы фикере ирекле булганда гына, күпләп иҗат ителә торган, «традицион, теге яки бу дәрәҗәдә ябык, шәхси карарлар кабул итәргә һәм шәхси сайлауга мөмкинлекләр күп булмаган жәмгыятьләрдә начар үскән роман жанрының» (Памук О. Наивный и сентиментальный писатель. СПб: Азбука, 2024. 71 б.) кимемәве, сан ягыннан артта гына баруы шатландыра һәм татар ижади фикерендәге хөрлек турында сөйли.

XX гасыр ахыры – XXI гасыр башында нык активлашкан антиутопия майданнан киткән: бәлки бу киләчәкне модельләштерүнең хәзерге тотрыксыз вазгыятьтә мөмкин булмавы белән бәйләдер. Лирика һәм драматургиядә үсеп бара торган «эзоп теле» дә прозада әлеге әдәби төрләр дәрәжәсендә калку түгел. Шул ук вакытта прозаның өч жанрында да синтетизм күренеше, төрле иҗат юнәлешләренә хас алым-чараларны бер әсәр эчендә үрү, шулай итеп әсәрнең мәгънәви, ассоциатив, тәэсири чикләрен киңәйтү күзәтелә. Һәм реалистик, һәм романтик әсәрләрдә психологизмның тирәнәюе, кичереш, холык-фигыль, аң-фикерләүдән аң төпкеленә, коллектив аң катламнарына үк үтеп керүе, модернизмга хас сыйфатларның калкулануы күзгә ташлана, болар проза әсәрләренә яңа сулыш бирәләр. Әзерлекле укучыга адресланган фикерләр күпукылышлы текстларда аерым катлам, асмәгънә хасил итеп урнаша.

4. Татар прозасында – өлкән буында да, урта буында да, яшьләр арасында да – талантлы каләмнәр бар. Алар татар әдәбиятына хас, аны үстергән төп сыйфатның – традицияләргә яңартып камилләшү булуын, узганның табышларын-казанышларын үзгә шартларда куллану мөһимлеген аңлап иҗат ителәр. Күп кенә шәхси матур табышлар, казанышлар, яңача иҗат алымнары гомуми әдәби барышта урнашып кала. Бу табышларны барлар һәм бәяләр өчен кыскача күзәтү түгел, бәлки әсәрләргә тулы анализ ясау таләп ителә. Бөтен дөньяда әдәби иҗат укучыны – көтелмәгән сукмакларда эзләнүләре, яңалыгы, язучының шәхси әдәби табышлары белән җәлеп итә бит! Шул ук вакытта, татар әдәбиятында мондый әсәрләр шактый булса да, аларны күтәрәп алырлык, укучыга тәкъдим итәрлек әдәби тәнкыйть һәм популярлаштыру системасын өр-яңадан корырга кирәклегә дә бәхәссез.

Дания ЗАҢИДУЛЛИНА,
филология фәннәре докторы.

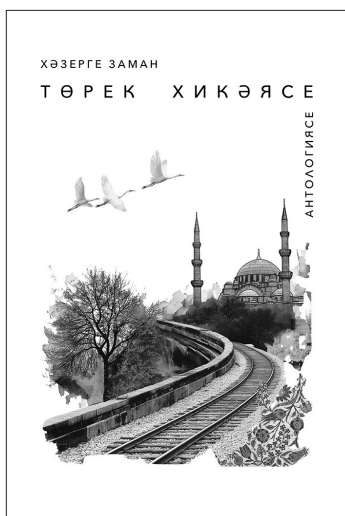
БЕР ЙОМАРЛАМ ЯКТЫЛЫК

Төрөк әдәбияты гаять бай, аның чишмә башы ерак гасырларда калган. Ул – безнең уртак мирас. Әмма дәүләтчелеген югалтмаган бердәнбер төрки кавемнең Госманлы дәверендәге әдәби мирасы да бик зур, һәм ул борынгы архивларда, китапханәләрдә чагыштырмача яхшы сакланган. Татарлар элек-электән кардәшләр каләменнән төшкән әдәби әсәрләр белән танышып барырга тырышкан. Чөнки хакимияткә большевиклар килгәнче үзара багланышларыбыз туғаннарча нык булган, һәм зыялылар тарафын-

нан хәтта бер мәдәният буларак кабул ителгән. Мәсәлән, төрек милли үзәңи биниһая йогынты ясаган «Түрк йорты» журналының төп оештыручысы, нашире Йосыф Акчураны искә төшерик. Аңа бу эштә акчалата ярдәмне татар байлары (мәсәлән, Хөсәеневләр) күрсәтә. Бу чорларда татарның укымышлы затлары төрек әсәрләрен тәржемәсез укый алган. Әдәби телләренң ул чактагы гарәп-фарсы алынмаларына нигезләнгән якынлыгы, татар мәдрәсәләрендә төрек теле укытылу, мәдәни багланышлар моңа жирлек булып торган. Бөек Тукаебызның беренче шигырьләре, гомумән, госманлы төрек телендә язылган диарлек. Аның төрек телендә саллы шигырьләр жыентыгын әзерләгәндә (Фатих Кутлу, Али Акбаш), аларны,

гомумән, тәржемә итеп-чәвереп то-руның кирәге булмады.

Егерменче гасырның утызынчы елларыннан соң безнең багланышлар тәмам өзелде. Күп татар зыялыларын, «төрөк шпионы» дип гаепләп, юкка чыгардылар, зинданга салдылар. Сталин үлгәч, азмы-күпме «жөпшеклек» килгәч, без инде төрек әдәбияты белән русчага тәржемәләр аша таныша башладык. XX гасыр ахырларына кадәр бу танышлык Рәшат Нури Гүнтәкин, Назыйм Хикмәт, Азиз Нәсин кебек берничә язучы исеме белән



чикләнде. Аннан соңгы дәвердә Орхан Памук, Зүлфү Леванали, Әлиф Шәфакь исемнәре ишетелде. Ишетелү, әлбәттә, татар телендә түгел – бу язучыларның да кайбер әсәрләрен без, асылда, рус телендә укыдык. Шулай да Гүнтәкиннең «Чалы кошы» романы, совет заманында ук татар теленә тәржемә ителеп, халкыбызның яраткан әсәренә әверелгән иде. Орхан Памукның «Минем исемем Кызыл» романының татар телендә сәхнәләштерелүен һәм сирәк-мирәк, нигездә, рус теле аша тәржемә ителгән хикәя-шигырьләренә исәпкә алмаганда, татарларның төрек әдәбияты белән танышу мөмкинлеге бик булмады. XX гасыр башы белән чагыштырганда, телләренң бер-берсеннән шактый ерагаюы, туксанынчы елларга кадәр

бәйләнешләрнең бөтенләй өзәлүе бу
видагълыкның житди сәбәпләре иде.
Бүгенге көндә инде әдәбиятларны
тану һәм таныту һич тә тәржемәсез
булмый.

Әлбәттә, мин, хикәя укырга (һәм
язарга да!) яратучы зат буларак, карен-
дәш төрекләрдә хикәяләрнең нинди
өслүбтә язылуы, аларда нинди хикәя
осталары булуы турында яшътән үк
кызыксындым. Хәзерге заман төрек
хикәясенәң башында торган Саба-
хетдин Али, Сәит Фаик Абасыянык
әсәрләре мине сокландырды һәм алга
таба минем ижатыма да тәәсир итте.
Бу язучыларның «кечкенә кеше» тор-
мыш-көнкүрешен нечкә психологизм
белән тасвирлавы, шагыйранә язу
алымы бер генә әдәбият сөючене дә
битараф калдырмый, мөгаен. Бүгенге
төрөк әдәбиятында аларның дәвамчы-
лары бик күп. Ләкин дәвам итү – бер
нәрсә, иң мөһиме – ниндидер яңалык
алып килү, үзенчәлеген булу. Без нә-
шер иткән шушы «Хәзерге заман төрек
хикәясе антологиясе» төрек хикәясен
танудагы бушлыкны тутыру һәм ку-
елган сорауга (нинди ул бүгенге төрек
хикәясе?) җавап эзләү максатында
әзерләнде. Әлеге зур әдәбияттан XX
гасыр ахыры – XXI гасырның берен-
че чирегендә ижат ителгән хикәяләр,
темалар төрлеләгенә, хикәяләрнең
сюжет үзенчәлекләренә аерым игъти-
бар итеп, җентекләп сайлап алынды.
Үткән гасыр ахырында әдәби вазгы-
ятьне күзаллау максатында бер-ике
генә олырак буын язучысына (Мустафа
Кутлу, Бурһан Гүнәл, Нәдим Гүрсәл)
сүз биреп, нигездә, алтмышынчы-
житмешенче елларда туган язучылар-
ның хикәяләре тулланды. Хикәя төре-
нең әдәбият майданында тоткан юлын,
юнәлешен күз алдына китерү өчен
сиксәнненче елларда туган берничә яшъ
язучының да (Әмин Гүрдамур, Айкут
Әртугрул, Гүзидә Әртүрк, Онур Чалы)
ижатына игътибар ителде.

Жыентыкка кергән утыз ике
язучының утыз ике хикәясе төрек
жәмгыятенәң төрле яссылыкла-
рын төрле яклап яктырта һәм аның
шактый катлаулы булуын сиземләү
мөмкинлеген бирә. Хикәяләрнең те-
малары да, күләмнәре дә төрле. Сүз
уңаеннан: төрек әдәбиятында «по-
вестъ» төшенчәсе юк, хикәя генә бар,
һәм ул озын хикәя (ягъни, безнеңчә,
бәян) белән кыска хикәягә аерыла.
Антологиягә кергән хикәяләрдә
тирән психологик кичерешләр, ата-
лар һәм балалар мөнәсәбәте, гаилә
мәсьәләләре, халыкның көнкүреше,
гореф-гадәтләре чагылыш тапкан.
Хикәяләр тыныч, тигез сулыш белән
язылган. Күбесендә якты буяулар
өстенлек итә. Әсәр каһарманнарының
уй-гамьнәре укучыны да бөтереп ала,
син шул дулкында яши башлайсың.
Тасвирланган вакыйга гына түгел,
беренче карашка күзгә ташланма-
ган әшъялар, мәгънә төсмерләре
күңелне җәлеп итә. Әлеге хикәяләр
белән танышу татар укучысы өчен
дә, татар язучысы өчен дә кызык-
лы гына түгел, файдалы да булып
кебек. Соңгы вакытларда безнең
татар укучысы фажигага корылган
хикәяләргә ияләшә башлады. Анто-
логиягә сайланган төрек хикәяләре-
нең күпчелеге «хикәя елатырга,
тетрәндерергә тиеш» дигән ялгыш
фикерне чәлпәрәмә китерә, аларның
байтагын укып чыккач, күңелдә бер
йомарлам яктылык калганын тоясың.

Хикәяләр төрле булырга тиеш!

Бу антология төрле йогынтылар
кичергән, төрле агымнары булган
үзенчәлекле төрек хикәясенәң бөтен
серләрен ачып ук бетермәс... Шулай
да тану-таныштыру юлында беренче
ныклы адым булып, иншалла.

Ркаил ЗӘЙДУЛЛА,
Татарстан Язучылар
берлеге рәисе.

МУЛ СУЛЫ ДА, ТИРӘН ДӘ «КАЗАНСУ» БЕЛӘН «ЧУЛМАН»

Хәзерге заман татар әдәбияты контекстында аның үсешен өйрәнү өчен классикларның тәҗрибәсенә мөрәҗҗәгать итмичә мөмкин түгел. Алар әдәби традициягә нигез салганнар һәм яңа буын

авторларын илһамландырып торганнар. Бу юнәлештә «Яңа исем» ижат лабораториясә бик уңышлы эшләп килә. Ижади лаборатория кыскаларында Гөлүсә Закирова тарафыннан әзерләнган ике җыентык – «Казансу» һәм «Чулман»

альманахлары дөнья күрдә. Алар татар әдәбиятына яңа юл саба башлаган яшь авторларның эсәрләрен туплаган уникаль майданчык булып тора. Альманахларда исемнәре яңгыраган авторлар – «Яңа исем» ижат лабораториясә проектында катнашучылар. Безнең фикеребезчә, ике хезмәт тә башлап язучыларның ижади-эксперименталь эзләнүләрен чагылдырган моһим тарихи-мәдәни документ дәрәҗәсенә ия.

Альманахларның структур төзәлешенә килгәндә, авторлар турында мәгълүмат һәм аларның эсәрләре билгеле бер тәртиптә һәм дизайн ягыннан да уңайлы итеп урнаштырылган. «Яңа исем» ижат лабораториясә шәкертләренә эсәрләре остазларының киңәш-теләкләре белән үрелеп бара, алар беренче китапта – «Әдәби осталык дәресе», икенчесендә «Остаз сүзе» бүлекләрендә урнаштырылган. Шунда ук QR-кодлар куелган, алар ярдәмдә остазның шәкертләренә үткәргән мастер-классының видеоязмасын карарга була.

«Казансу»да яшьләр ижаты янәшәсендә Мөхәммәт Мәһдиев, Нурихан Фәттах, Мирсәй Әмир, Ләбибә Ихсанова кебек классик язучыларыбызның олы әдәбиятка килү юлларын, язучылар

ләрен уртаклашкан мәкаләләре урнаштырылган. «Чулман»дагы остазлар – билгеле әдипләр: язучы, «Казан утлары» журналының баш мөхәррире Рөстәм Галиуллин, шагыйрә Лилия Гыйбадуллина, язучы, Татарстан китап

нәшриятының матур әдәбият редакциясә мөдире Галимжан Гыйльманов, язучы, «Казан утлары» журналының җаваплы сәркатибе Ландыш Әбүдәрова, язучы, «Безнең мирас» һәм «Мәдәни жомга» басмаларының баш мөхәррире Ләбиб Лерон, шагыйрь, Татарстан китап нәшриятының балалар әдәбияты редакциясә мөхәррире Рифат Сәлах.

«Казансу» альманахында Татарстан Әдәби суды утырышының стенограммасы урын алган. Әдәби суд – яшь ижатчыларның эсәрләренә тәнкыйть белдерү чарасы, ул шактый еллар инде төрле матбугат чаралары тарафыннан оештырылып килә. Бу юлы 2024 елның 17 маенда Татарстан Язучылар берлеге, Казан (Идел буе) федераль университетының Габдулла Тукай исемендәге милли мәдәният һәм мәгариф югары мәктәбе һәм «Яңа исем» ижат лабораториясә белән берлектә үткәрелгән. Суд эшенә «гаепләнүчеләр» сыйфатында ижат лабораториясә шәкертләре Ильяс Хажиев, Айзилә Абдрахманова, Ихты-



яр Кыямов, Гөлназ Әхмәдиева жәлеп ителгән.

Ике жыентыкта да «Яңа исем» ижат лабораториясенәң житәкчесе Гөлүсә Закированың мәкаләләре бар, алар «Әдәби сәфәр» бүлегендә урын алган. Яшь язучылар остазлары белән бергә олы әдипләребезнең туган нигезләренә, зиратларына һәм башка истәлекле урыннарға сәфәр кылган. Балык Бистәсенә әдәби сәяхәт кысаларында Татарстанның халык шагыйре Равил Фәйзуллин белән бергәләп аның музеенда булганнар. Шундый ук сәфәрләр Өтнә, Арча районнарына оештырылган. «Моңа кадәр укып кына белгән Мәһдиевне өр-яңадан ачтым, әйтерсең лә үзен күрдем, аның белән сөйләштем», – ди шәкерт Мәрәм Ибраһимова.

Гөлүсә Закирова мәкаләләрендә авторлар өчен һәрдаим актуаль булган «Ничә яшәтә язучы булалар?» дигән сорау куела. «Әдәбиятта яңа исем. Аны кайдан эзләргә?» мәкаләсендә ул классик язучыларның ижатка кереп китү тарихына туктала, аларның беренче эсәрләрен искә алып, остазлык мәктәбенәң зур роль уйнавын искәртә: ижатка килү юллары да, вакыты да һәркемнең төрлечә. Шулай да тиешле шартлар, вакытында кул сузучылар булу да кирәк дигән нәтижә ясый. Аның фикеренчә, яшь язучылар эсәрләрен социаль челтәрләрдә генә урнаштыру белән чикләнә. Бу, үз чиратында, татар әдәбияты үсешенә тискәре йогынты ясый. Нәкъ менә «Яңа исем» ижат лабораториясә ярдәмендә яңа буын язучыларының эсәрләре киң жәмәгатьчелеккә тәкъдим ителә, язмалары остазлар киңәшләре белән камилләштерелә һәм яшьләргә әдәбият мәйданында урын алырга ярдәм итә.

Яшь язучыларның үзләренә килгән-дә, сөю-мәхәббәт, балачак, көнкүреш кебек темалардан тыш, фәлсәфилеккә дәгъва итеп ижат итүчеләр дә бар. Монда Рәйсә Абдуллина, Айзилә Билалова,

Ильяс Хажиевны билгеләргә була. Күбесендә милләт, туган ил, туган телне саклау темалары чагылыш тапкан. Тема төрлелегә яшь категориясенә бәйле үзгәрә һәм тормыш, ана күңелендәге хисләр, балага булган мөхәббәт, толлар язмышы кебек темалар да яктыртыла.

Татарстан Республикасы Рәисә каршындагы Татар телен һәм Татарстан Республикасында яшәүче халыклар вәкилләренәң туган телләрен саклау, үстерү мәсьәләләре комиссиясә химаясендә эшләп килгән «Яңа исем» проектында катнашкан яшь язучыларның һәм шагыйрьләренәң эсәрләре, шулай ук классик әдипләребезнең әдәби ижатка килү юлларын чагылдырган хатирәләр һәм бүгенгә яшьләр ижатындагы казанышлар һәм проблемалар турында язмалар тупланган альманахларның теле һәркем өчен аңлаешлы. Монда урнаштырылган мәгълүмат укучы тарафыннан җиңел кабул ителә. Бу жыентыклар әдәбият сөючеләр өчен генә түгел, ә мәктәп укучылары өчен дә яхшы кулланма булып тора, чөнки тема төрлелегә, язустилә үзәңә жәлеп итә.

«Яңа исем» проекты анда катнашучыларга үзләрен күрсәтү мәйданыгына түгел, ул үзәңә күрә бер мәктәп ролен дә үти. Яшь ижатчылар анда язучы һөнәре турында белемнәрен тирәнәйтә, бүгенгә көндә әдәбият мәйданында ат уйнатучы шагыйрьләр, язучылар белән аралаша. Бу исә яшь язучыларга ак биттән курку, илһам югалту кебек каршылыкларны җиңәргә ярдәм итә. Әлегә альманахлар татар әдәбиятының үсешенә зур өләш кертә, яшь каләм тибрәтүчеләр өчен нигез булып хезмәт итә һәм бай әдәби мирасның бер өләше булу мөмкинлегә дә бирә.

**Гөлинә МИНЖӘЛӘЕВА,
Ләйлә МИФТӘХЕТДИНОВА,**
*Казан федераль университетының
«Рухият» фәнни түгәрәгә әгъзалары.*



СУФИЯН КАБЫЗГАН УЧАК

1955 елда Актаныш районы Бурсык жидееллык мәктәбенә директор булып Суфиян Поварисов эшкә килә. Тиз арада район газетасы белән тыгыз элемтә урнаштыра. Тынгысыз каләм остасы 1957 елның 20 октябрендә газета редакциясе каршында әдәби түгәрәк оештыра, үзе аның беренче житәкчесе була. Атнага бер мәртәбә, ат жигеп, Бурсык авылыннан Актанышка килеп, редакция бинасында утырышлар уздыра. Ижатка гашыйк яшьләр белән бик яхшы мөнәсәбәттә эшли. Шигырьләре, хикәяләре укылганнан соң, ул аларга анализ ясый торган була. Актанышның күп яшьләренә гомерләрен язучылык эшенә багышларга, ижат юлыннан китәргә ярдәм итә.

Суфиян Шәмсетдин улы оештырган әдәби түгәрәк 1973 елның 9 февраленнан «Агыйдел дулкыннары» әдәби берләшмәсә дип атала башлый. Әдип 2012 елда «Агыйдел дулкыннары» әдәби берләшмәсенен 55 еллык бәйрәм тантанасында катнашты. Үзенң чыгышында тормышы, хезмәте белән таныштырганнан соң: «Әдәби эшчәнлек белән гомерем буге шөгыльләндем. Газета мөхәррире булырга да тәкъдим иткәннәр иде, тик мин мәгариф өлкәсен сайладым. Үзем Актаныш районына якин Илеш районынан булгангамы – актанышлыларның киң күңелле, талантлы, игътибарлы халык икәннен аңлап, эшемне яратып башкардым. Биредә ижатка аеруча игътибар итүче халык яши. Актаныш халкы – изге күңелле, иманлы, мәгънәле халык. Актанышны сагынам, Актанышны яратам. Рәхмәт аның халкына. Тагын да зурдан-зур уңышлар теләм. Берләшмә эше дөрләсен!» – диде.

Без беренче житәкчез белән чиксез горуруланабыз. Аның эше дәвам итә. 2022 елда ул кабызган учакның 65 еллыгын билгеләп үттек.

Лилия ШӘЙГАРДАНОВА,

«Агыйдел дулкыннары» әдәби берләшмәсә житәкчесе.

Әнкәемә

Тәрәз турында үскән миләшем,
Тәлгәшендә жиде бөртек бар.
Кыш уртасы, жылдән саклаган тик
Бер тәлгәшне энже бөртек кар.

Жиде бөртек миләш, жиде бала –
Бер тамырдан үсеп чыктык та

Жиде якка, жиде юл чатында
Таралыштык никтер чынлыкта.

Дингезенә елга кушылгандай,
Жыелабыз бәйрәм житкәндә.
Әнкәй тагын сүзсез генә сыза,
Ямансулап кала киткәндә.

Альбина АВЗАЛОВА.

Данлы Актаныш аты

Ир теләге – ил терәге,
Миллилекнең нәкъ үзе,
Сабантуйларның бизәге,
Актанышның ул йөзе.

Яшәештә – янәшәдә
Һәрвакытта ярдәмдә.
Жилдән житез, уттан кызу
Алар бүген бәйрәмдә.

Горур атлап мәйданнарда,
Атлар килә, карагыз!
Бу байлыкны мирас итеп
Салган ата-бабабыз.

Көй чыгара тояклары,
Чәчрәтә ут һәм ялкын.
Еракларга танылган ул
Данлы Актаныш аты!

Руслан УСМАНОВ.

Табышмак

Түземсезлек белән көтәм
Гомер көзе житкәнән.
Беркемне дә урап узмый,
Көтеп тора көзләрән.

Керә ул һәрбер өйгә,
Рөхсәт тә сорап тормый.
Чәчләргә карлар сибә дә
Биткә буразна сырлый.

Буыннарны капшап карый,
Хәрәкәтне үзгәртә.
Тешләрне дә сирәкли ул,
Хәтерне дә киметә.

Колакны да сагайта ул,
«Чамалап кына тыңла,
Яшьләргә, – ди, – комачаулап,
Күп кысылып утырма».

Йә якыннан, йә ерактан
Яхшылап күрер өчен,
Күзлек кияргә куша ул,
Догалар укыр өчен.

«Күргәнеңнең барысын да
Кешеләргә сөйләмә,
Чамадан тыш «яратам» дип,
Оныкларны көйләмә».

Күңел кабул итмәсә дә,
Яшь үзенекен итә.
Белдегезме, картлык шулай
Үз эшен дәвам итә.

Туктатып булса икән дә,
Аңлата алсаң икән,
Картаймыйча, гел яшь булып
Гомергә калсаң икән...

Фәймә ЗӘЙНУЛЛИНА.

Төн болыты

Канатларын жәеп төн болыты,
Комарланып көн яктысын йотты.
Жилпенгәләп, жиһан дөньясының
Караңгылык чоңгылына упты.

Жем-жем йолдызларны тезеп,
Чем-чем кара канатларын какты.
Сизенгәндәй итеп, түшәндәге
Йолдыз чылбырына айны такты.

Кочагына шулчак караңгылык
Суырылып кына тулды кереп.
Тирә-якны сарган бер серлелек
Төсле бәйләмнәрән куйды өреп.

Төн болыты канатларын жәеп,
Урман өсләренә ятты барып.
Күк читендә алсу нурлар шәйләп,
Кара зур күзләрен япты арып.

Язилә ГАЛЛӘМОВА.

Авылкаем, сиңа кайтып киләм

Алмагачлар шау чәчәктә инде,
Жирне япкан яшел бәбкә үлән.
Тургай жырын тыңлап, басу буйлап,
Авылкаем, сиңа кайтып киләм.

Урман буйлап каен жиләк жыеп,
Авылыма жәен кайтып киләм.
Кыңгыраулы алан уртасында
Очрашабыз күрше-күлән белән.

Агачларда алтын төсләр арта,
Август ае тоташтыра көзнә.

Әнкәемә хәбәр салдым инде,
Туганнарым, бик сагындым сезне.

Ап-ак карлар яуган матур көндә,
Мин ашкынып янә кайтып киләм.
«Каз бәләше куям», – диде әнкәй,
Төтен чыга әнә безнең өйдән.

Туган авылыма кайткан саен,
Чишмәләрдән илһам алып киләм.
Кендек каны тамган туган жиргә
Кайтмый торсам, сагынудан үләм...

Рәмзия ВӘЛИЕВА.

Туганнарым

Туганнарым хөрмәт итә,
Хәлләремне беләләр.
Ачык йөз белән елмаеп,
Балкып килеп керәләр.

Туганнарым һәрчак аңлый
Миңа нәрсә кирәген.
Тормышымда туганнарым –
Минем иң зур терәгем.

Туганнарым шатлыкта да,
Кайгыда да гел бергә.
Һәрвакыт кунакчыл булып
Калсак иде гомергә.

Туганнар белән аралар
Ихлас һәм ныклы булсын.
Бер-берсе белән туганнар
Һәрчак күрешеп торсын.

Әлфисә ГЫЙМАЗОВА.

Туктап тор, картлык

Картлыкны житештерим дип,
Яланнарда йөр(е)дем.
Кышын ап-ак кар өстендә
Чаңгыларда элдердем.

Салкын су белән коендым,
Физзарядка ясадым.
Авыл һавасында яшәп,
Витаминнар ашадым.

Беркөн көзгегә карасам,
Сырлар барыбер арткан.
Ниләр генә кылансам да,
Киләсең, картлык, арттан.

Жәй димисең, чәчләремә
Сибәсең бәсләреңне.
Вакытлы-вакытсыз килмә,
Ташла гадәтләреңне.

Дәрт белән типкән йөрәкнең
Дәрманын йомшартасың.
«Мин жиңәм, мин киләм», – дип,
Саруны кайтнатасың.

Жиңәлмәссең, йөрәгемдә
Әле бары яз гына.
Карт көнемдә гашыйк булдым,
Син туктап тор аз гына.

Зәйнәп ЗӘКИЕВА.

Кыр казлары киткәндә

Кыр казлары каңгылдашып узды –
Санамадым ничәү булганын.
Канат кагып саубуллаша төсле,
Әйтә кебек жәйнең узганын.

Тирән уйга чумып, кыр казларын
Озатып калды үткен камышлар.
Очып киткән казлар төркеменнән
Калды бары моңсу тавышлар.

Офыкларга кереп югалганчы
Карап калдым казлар агышын.

Әкрән генә тамган күз яшьләре
Баса алмас күңел сагышын.

Көзгә яңгыр, тозлы күз яшьләре
Бергә ага минем битемнән.
Син китергән сөю сагышларын
Юып булмый икән күңелдән.

Язлар житкәч кабат, кыр казлары,
Кайтыгыз сез туган якларга.
Каңгылдашып үз парыгыз белән
Камышлыкта оя корырга.

Рәжибә ХАРИСОВА.

Юкә чәе

Юкәләрем чәчәк атты,
Бал ягылган урамга.
Чәчәкләрен жыеп алып,
Элеп куйдым чоланга.

Сагынып килгән чагында
Сөюдән жылкән корып,
Пешерермен юкә чәен,
Жиде төннәрдә торып.

Кипкән юкә чәчәкләре
Пешергәндә аллана.
Юкә чәеннән дә алсу
Буламын яннарыңда.

Кара-каршы утырабыз,
Эчәбез юкә чәе.
Яннарымда син булганда,
Бигрәк татлы төме.

Лилия ШӘЙГАРДАНОВА.

Юк, китәсем килми

Китәсем дә килми бу дөнъядан,
Эшләп бетермәгән эшем бар.
Юлдан барган чакта аяк тайса,
Таянырдай якын кешем бар.

Китәсем дә килми бу дөнъядан,
Мине көткән карлы юллар бар.
Язлар житсә, көннәр матурлана.
Башланмаган айлар, еллар бар.

Жәйгә чыксаң, урман күле гүзәл,
Табигате нинди күңелле.
Үлем дигән нәрсә, ерак йөрә,
Житмеш яшь ул бик аз түгелме?

Болыннарны ничек ташлап китим,
Урманнарда кошлар сайравын?
Оныкларның шат тавышы белән
Миңа дөшөп, сөеп каравын.

Юк, китәсем килми бу дөнъядан,
Алда әле көзгә муллык бар.
Кайчан кирәк, шунда булышырга
Уллар, кызлар, күпме онык бар!

Юк, китәсем килми бу дөнъядан,
Шигырьләрем укыр халкым бар.
Килгән чирне табиб кире куар,
Ә яшәргә минем хакым бар!

Рәхилә ЗИННӘТУЛЛИНА.

Синдә үтте минем гомерем

Тау башында авылым Такталачык,
Челтерәп ага чишмә тавыннан.
Жәйрәп ята иркен болыннарың,
Агыйделкәй ага болыннан.

Идел буең – Чәбе шомыртлыгы,
Бөрлегәне үскән кырыңда.
Күлләрөңдә оча акчарлаклар,
Балык чиртә һәрбер суыңда.

Искитәрлек гүзәл табигатен,
Саф һавалы мондый жир бармы?

Юа үсә синең болыныңда,
Ачлыктан ул саклаган жанны.

Яз житүгә кыр казларың кайта,
Сулыкларың синең сагынып.
Киек казлар юлы – Такталачык,
Кайта казлар канат кагынып.

Сандугачлар сайрый талларыңда,
Кәккүк саный кемнәр гомерен?
Тау башында авылым Такталачык,
Синдә үтте минем гомерем.

Сәрия ГАНИУЛЛИНА.

Зөһрә булып күккә күчәрмен

Күз карашым белән назлыйм әле,
Иркәлимче жылы сүз белән.
Жырым белән сине мактыйм әле,
Юатыймчы назлы сүз белән.

Ышан әле «иркәм» дигән сүзгә,
«Сөям» дигән сүзгә син ышан.

Жилләр булып иркәлим дә сине,
Кояш нуры булып мин кочам.

Йолдызлардан сукмак саламын да
Кочагыңа синең төшәмен.
Сөюемне минем кире каксаң,
Зөһрә булып күккә күчәрмен.

Резида ХРАМОВА.

Аккошныкы иттең жанымны

Синсез калгач мин, яшәргә теләп,
Йөзгә, меңгә инде ярылдым.
Тик сөюдә үзең дә белмичә,
Аккошныкы иттең жанымны.

Ул кошкайлар үлеп яратканга,
Якын итә алмый башканы.

«Бүтән кирәкми», – дип, минем дә бит
Йөрәк упкыннарга ташланды.

Хәлем белеп торсаң – инде ярар.
Нишләтәсең, гайре юк чара.
Үткәндәге шул бер хатамнан
Бүген дә юлыма кан тама.

Рамил ВӘЛИЕВ.

Уразай каеннары

Яшел бишектә тибрәтеп,
Жанга салып моңнарын,
Олы юлга озаталар
Уразай каеннары.
Илһамга сусаса күңел,
Жирсүдән талып-арып,

Көтеп ала каршы чыгып
Уразай каеннары.
Эзләргә күптән күмсә дә
Елларның калын кары,
Сине... мине... сагыналар
Уразай каеннары.

Күпләр килеп китә жиргә –
Табигать кануннары.
Шаһит булып кала бары
Уразай каеннары.

Сыза йөрәк туган жирдән,
Өзелсә тамырлары?..
Шул ук язмыш көтми микән
Үзләрен каеннарның?!

Рәмзия ӘХМӘТОВА.

Уйларымда кайтам балачакка

Уйларымда кайтам балачакка,
Сукмакларга еллар сузылган.
Хатирәләр нәни йөрәккәйгә
Жуелмаслык итеп уелган.
Жәнәленең урман итәкләре
Саклайдыр күк кечкәй эзләре.
Зәңгәр тажлы Чәчкә сагынадыр
Шатлык чәчеп көлгән күзләре.
Вакбай тауларында әткәм эзе,
Кылганнарда еллар тузаны.

Әткәм гом(е)рен алган ул яланнар
Йөрәгемнән эзсез узмады.
Язмыш юлларында сузылып ята,
Балачактан салган эзләрем.
Эзләремә инде еллар кунган,
Шатлык чәчеп көлми күзләрем.
Сукмакларга гына еллар яткан,
Ә күңелдә шул ук балачак.
Әткәм-әнкәм булган ул елларым
Язмышымны озатып бара чак.

Фәнүсә БАЯНОВА.

Авылым – Теләкәем

Кайттым сиңа, туган авыл,
Көттеңме син, Теләкәй?
Әйдә, барыйк жиләкләргә,
Кайда соң син, әнекәй?

Жиләк жыйрга барамын,
Әй, исәнме, Әсәкәй!
Кайтар мине балачакка,
Авылкаем Теләкәй.

Кайттым сиңа, үскән авыл,
Истәме мин, Теләкәй?
Әйдә, барыйк болыннарда,
Кайда соң син, әтекәй?

Нигә мине ишетмисең?
Бер генә бит теләккәй.
Яшьлегемә кайтар мине,
Авылкаем Теләкәй!

Фәһия ФӘХРИЕВА.

Кыш чыккан себерергә

Килеп житкәнче кунагы,
Кыш чыккан себерергә.
Себеркесе жил-бураннан –
Кар тузаны бар жирдә.

Кар болыты бер сакемый,
Һаман өстәлеп ява.
Себеркегә армый-талмый
Хезмәт итәргә кала.

Атлаган саен жырлайдыр
Себерелгән карлары,
Шушы жырда кушыладыр
Жилнең курай моңнары.

Көткән кунак Яз Сылуы
Инде килеп тә житә.
Кышның юкка тузынуы,
Кар тиздән эреп бетә.

Алсу ГАЛИЕВА.



КАЮМ НАСЫЙРИНЫҢ БАШЛАНГЫЧ БЕЛЕМ БИРҮ ӨЧЕН 1893–1899 ЕЛЛАРДА ТӨЗЕЛГӘН КИҢӘЙТЕЛГӘН ПРОГРАММАСЫ

1870 елның 26 мартында кабул ителгән «Россиядә яшәүче инородецларга белем бирү буенча чаралар кагыйдәләре» К.Насыйриның традицион мәселман башлангыч мәктәпләрендә татар телен укытуга мөнәсәбәтен үзгәртә. 1870 елгы «Кагыйдәләр»дә болай диелгән була: «Мәктәпләрдә булсынмы, мәдрәсәләр каршындагы рус сыйныфларындамы, белем бирү башта жирле татар телендә алып барылырга тиеш, алга таба балаларны рус теленә ияләштерә барып, аннары бары тик рус телендә генә укытуга күчәргә кирәк» (*Материалы по истории Татарии второй половины XIX в. Аграрный вопрос и крестьянское движение 50–70-х годов XIX в. С.290-291*).

Бу хәләттен шунысын ассызыклар мөһим булыр: 1871 ел башында Насыйри үзенең фатирында шәхси педагогик практикасын башлап жибәрә, аның программасы мәдрәсәләр каршындагы рус сыйныфларыныкына караганда кинрәк була. Мәгърифәтченең шәхси архивында 1871 елгы Казан календарена дип эзерләнгән, әмма ниндидер сәбәпләр белән бастырылмаган язу сакланып калган. Бу язу Насыйриның өендәге мәктәбендә укучыларга тәгаенләнгән программа турында күзаллау бирә. Анда балалар рус телендә укырга, язарга һәм сөйләшәргә өйрәнә, рус грамматикасын, аның кагыйдәләрен, шулай ук «мәселманча» уку һәм язуны, арифметика нигезләрен үзләштерә, Россия географиясе белән таныша дип хәбәр итә мөгаллим (*Гали М. Каюм Насыйриның кулъязма мирасы // Каюм Насыйри. 1825–1945. Тууына 120 ел тулуга багышланган гыйльми сессия материаллары / Җаваплы редактор Ш.А.Рамазанов. Казан, 1948. Б.123*). Мәгърифәтче укырга, нигездә, төрле ярминкәләргә сату-алу белән йөрүче сәүдәгәр уллары киләсен уйлапмы, аларны Россиянең табигать шартлары, елга-сулары, кала-салалары, юллары, күпмилләтле халкы һ.б. белән таныштыруны максат итеп куя.

1871–1877 елларда рус-татар башлангыч мәктәбендә укучыларын татарча һәм русча укырга өйрәткәндә, ул заман таләбе буенча аваз ысулы куллана, бу өлкәдә һәм арифметика укытуда зур тәҗрибә туплый. Арифметика дәрәсләрендә кулланган материаллары нигезендә «Хисабылык» исемле уку әсбабы яза.

Насыйриның рус-татар училищесыннан киткәч, өй шартларында эшләгән мәктәбе мәдрәсә шәкертләренең һәм аларның эти-әниләренең социаль заказын үтәүгә, бигрәк тә рус грамотасын (*Насыйри К. «Казан халкына мөрәҗҗәгәте»ннән // Каюм Насыйри. Сайланма әсәрләр. 2 томда. 1 том. Казан, 1974. Б.45*) һәм укучылар үзләре теләгән предметларны, әйтик, геометрияне (*Каюм Насыйри турында истәлекләр // Каюм Насыйри. 1825–1945. Тууына 120 ел тулуга багышланган гыйльми сессия материаллары. Казан, 1948. Б.141*) һ.б. өйрәтүгә йөз тотта.

1893 елда мәгърифәтченең тулыканлы үз мәктәбе оешу яшүсмер чагында Насыйридан рус телен өйрәнгән Казан сәүдәгәре Сөләйман Аитовның улын гимназиягә керергә эзерләү тәкъдире белән бәйле. Сәүдәгәр улына иптәш булып дәрәсләргә Троицк шәһәре сәүдәгәре Габделвәли Яушевның улы һәм ярлы гаиләдән тагын 6 бала – барлыгы 8 кеше йөри башлый (*Рәхим Г. Каюм Насыйриның*

тәрҗемәи хәл // *Рухи мирас: эзләнүләр һәм табышлар* = *Духовное наследие: поиски и открытия* / редкол.: И.Г.Гомаров (проект җит. һәм җавап. мөх.), З.З.Рәмиев, А.М.Ахунов; төзүчеләр: Л.Ш.Гарипова, Г.М.Ханнанова. Казан, 2020. Б.52).

Сәүдәгәр белән укуыту өлкәсендәге хезмәттәшлек 1899 елда тәмамлана. Сөләйман Аитов үзенең истәлегендә Насыйри шәкертләренең төрле сәбәпләр белән гимназиягә керми калуларын, кайсы кая таралуларын хәбәр итә (*Сөләйман Аитов [Истәлек]* // *Каюм Насыйри: Әдәби-тарихи һәм документаль-биографик җыентык*. Казан, 2017. Б.452).

68 яшьлек Насыйри оештырган мәктәп турында мәгълүмат юк дәрәжәсендә. 8 бала кайда укыган? Уку елы күпме дәвам иткән? Мәгърифәтче архивында мәктәпкә кагылышлы Сөләйман Аитовның Насыйрига язган, датасы куелмаган бер хаты сакланган. Бу чыганакта мәктәптә дәрәсләренең төшке ашка кадәр һәм төштән соң барганы һәм уку тәртибенең бик катгый куелганлыгы аңлашыла, шулай ук укучыларның укыган жирләрендә яшәгәннәренә дә ишарә бар.

«Гыйззәтле Каюм абзыйга сәлам бәгъдендә, мөмкин булса, бүген Исмәгыйль өйләгә өйгә кайтсын, Троицкидан каенагамыз киләдер. Кичке сабакка барыр.

Салкын вакытлар үткәнче кич өйгә кайтып кунганы мәслихәт булмасымы? Янә салкын тиеп авырмасын, идән бик суык, галим булырга идәнгә яту шарт булса, үземездә дә идәнгә ятар. Ибраһимга Каюм абзый килеп йөрсен дип әйткән дию, сезгә һәр көн йибәрәләр. Бик жүләр вакыты, сезгә күп бимаза кыйлмый микән» дип, уены-чыны белән яза С.Аитов (*Сөләйман Аитов язган хат* // *Каюм Насыйри: Әдәби-тарихи һәм документаль-биографик җыентык* / төз. Р.Ф.Исламов. Казан: Жыен, 2017. Б.671).

Язмада Сөләйманның 1892 елда туган икенче улы Ибраһим телгә алына. Димәк, хат Ибраһимга якынча 4-5 яшь тулгач, 1896–1898 еллар аралыгында язылган.

Насыйри тарафыннан татарларда беренче тапкыр өй шартларында дөньяви милли башлангыч мәктәп курсы планлаштырыла дип әйтергә мөмкин. Шулай да аның программасы гадәти башлангыч мәктәпнекеннән шактый аерыла.

1871 елның 30 июлендә расланган гимназияләр һәм прогимназияләр уставында укырга керергә теләүчеләр өчен бу уку йортлары каршында әзерлек сыйныфлары ачарга рөхсәт бирелә (*Константинов Н.А. Очерки по истории средней школы. Гимназии и реальные училища до Февральской революции 1917 года. М., 1956. С.17*). Әзерлек сыйныфлары эшен күзаллау өчен Россиядәге классик гимназияләргә укырга керергә теләгән малайларга куела торган таләпләренә белергә кирәк. Гомуми таләпләрдән русча укый-яза, арифметикадан 1000гә кадәр санный, беренче дүрт гамәлне телдән һәм язмача белү, шушы гамәлләр белән мәсьәләләр чишә һәм хисап бирә алу сорала. Рус теленнән язмача имтихан диктант язудан гыйбарәт була (*Правила об испытаниях учеников гимназий и прогимназий: утв. министром народного просвещения 8 дек. 1872 г. // Журнал Министерства народного просвещения. 1873. Т.165. С.36–88*).

1870 елның 26 март «Кагыйдә»ләре гимназиядә укучы христиан дине тотмаган балаларны чиркәү-славян, грек һәм немец телен өйрәнүдән азат итә, димәк, алар латин, грек һәм бер Көнбатыш телләре буенча язмача сынаулар биреп тормый; шул ук вакытта тулы өлгергәнлек аттестаты да ала (*Загидуллин И.К. Мусульманское богослужение в учреждениях Российской империи (Европейская часть России и Сибирь). С.290–291*). Укырга кергәндә, рус милләтеннән булган бала православие диненнән дә имтихан тотта. Татар баласына мөселман диненнән имтихан бирү каралмый.

Шулай итеп, гимназиягә әзерлек сыйныфларында рус телен һәм грамматикасын, арифметиканы тирәнтен үзләштерү гамәлгә куелган

була. Татарлардан рус телендә сөйләшүнең һәм укый-яза белүнең рус балаларыныкыннан кайтыш булмавы таләп ителә.

Өйтергә кирәк, 1890 нчы елларга Насыйри рус теленә һәм грамотасына өйрәтүдә шактый саллы тәҗрибә туплый. Бу жәһәттән мөгаллимнең үзә эшләгән методикасы да була, без аны киләсе бүлекләрнең берсендә карап китәрбез. Биредә шулай ук рус педагоглары язган дәреслек һәм уку әсбапларын да онытмаска кирәк: өендә укуытканда, Насыйри аларны да киң файдалана. Укыту-методик комплекс белән нигезле рәвештә тәэмин ителгәнгә күрә, бу елларда Насыйри рус теленә өйрәтү өчен яңа әсбаплар бастырып чыгармый, игътибарын башка предметлардан дәреслекләр әзерләүгә юнәлтә.

1893–1899 елларда Насыйри үз тәҗрибәсен һәм дәрес үткәрү методикасын дәреслек яки уку әсбабы итеп эшләү практикасын уңышлы дәвам иттерә. Аның сәүдәгәр Аитов утарында урнашкан фатирында 6 ел дәвамында нинди фәннәр укуытканын, ниндирәк программа буенча эшләгәннен шушы елларда бастырып чыгарган уку әсбапларыннан чамаларга мөмкин.

Мәктәбенә килгән балаларны өйрәтүне мөгаллим хәрәф танытудан башлаган. Насыйри архивында шәрык телләре каллиграфиясе буенча уку әсбабы сакланып калган. Анда куфи, сөлх, тәгълик һ.б. язу стильләре аңлатыла һәм мисаллар китерелә. Китапчык латин, һинд, уйгыр язучылары үрнәкләре белән таныштырып тәмамлана (*Гали М. Каюм Насыйриның кулъязма мирасы. Б.122*). Күрәсеп, Насыйри үзенең шәкертләрен татар телендә матур язу сөйләренә дә төшендергән.

Укуыткан материалларын тәртипләп, 1895 елда Насыйри «Ижек. Ибтидаи сәбыйкка шөрүг кылучы балаларга ижек танымак өчен бер тәгълимдер» («Ижек. Башлангыч мәктәптә укучыларны ижеккә укырга өйрәтү тәҗрибәсе») дигән әлифба бастырып чыгара, аның ахырында, укырга авазлар ярдәмендә өйрәтү ысулына мөнәсәбәт белдереп, болай дип яза: «Халә күп ысул жәдидләр бар, ләкин ысулы кадимемездән аерылмаек» («Аваз ысулы белән өйрәтә торган мәктәпләр күп, ләкин традицион мәктәптән аерылмыйк») (*Рәхим Г. Каюм Насыйриның тәрҗемәи халенә гыйләвә // Рухи мирас: эзләндүр һәм табышлар = Духовное наследие: поиски и открытия. Казан, 2020. Б.87*).

Насыйриның бу сүзләрен Г.Гобәйдуллин түбәндәге сәбәпләр белән аңлатып карый. Аның озак еллар буена куйган тырышлыклары һәм газапларыннан соң, жәдитчеләрнең йомшак кына хезмәтләре дә халык арасында тиз арада тарала башлагач, Насыйриның «бу шәхесләргә карата рухи каршылыгы» туган булуы ихтимал; яңа хәрәкәтнең көчәюен күреп, Насыйри шөбһәләнгән башлагандыр дип күрсәтә (*Гобәйдуллин Г. Каюм Насыйриның гыйльми-тәгълимәти хезмәтләре // Каюм Насыйри мәҗмугасы. Вафатына егерме ел тулу мөнәсәбәте белән чыгарыла. Казан, 1922. Б.99*). Аерым алганда, Казан укучылары мәктәбе мөгаллиме Ш.Таһири, К.Насыйриның татар телендәге ун сузык аваз турындагы фикеренә нигезләнеп, 1893 елда Казанда хәрәфләргә кушу ысулы белән укырга өйрәтә торган «Бадә әл-тәгълим нам мөкәммәл әлифба» бастырып чыгара. Ул аңа кушымта рәвешендә 43 дәреслек методик киңәшләр дә бирә, шуның 27се – татарча уку-язу өйрәтүгә, калганны гарәп хәрәфләре һәм текстлары белән таныштыруга багышлана. Ш.Таһири гарәп алфавитына 10 сузык авазны белдергән 8 хәрәф өсти: а, ә, у, ү, о, ө, ый-и, ы-е (шуларның соңгы икесе икешәр авазны белдерә, калганны – берәрне) (*Ибрагимов Ф.И. Развитие методики обучения татарской грамоте и буквари: Дисс. ... канд. пед. наук. Казань, 1969. Б.164*).

Моңарчы Насыйри татар телен өйрәнү методикасын рус телен һәм грамотасын үзләштергәндә арадашчы итеп кулланса, малайларны гимназиягә керергә әзерләгәндә, ул татар телен мөстәкыйль предмет буларак укуга башлый. Татар

орфографиясенә һәм язу кагыйдәләренә өйрәткәндә, ул үзенң грамматикадан 1892 елда язган «Кавагыйде китабәт, ягъни тасниф вә имля кагыйдәләрен баян кыйлуы бу бер яна фәндер ки, бер сахиб әл-фөнүн мөтәлага кыйлып, мәфһүмәнә төшенсә, ифадәи шифаһиядә вә ифадәи тәхририядә хатадан саклана белер» («Кагыйдәләр китабы, яки язу һәм орфография кагыйдәләрен аңлатучы яна бер фән, әгәр кеше бу фәнне үзләштерсә һәм аңа төшенсә, телдән һәм язмага аңлашу вакытында хаталардан котылыр») дигән әсбабын файдалана. «Рус хөлүф һижәсә вә үзрә мөрәттип лөгәт китабы» («Рус телендә фәнни терминнар буларак кулланыла торган чит ил сүзләре дә кергән русча-татарча сүзлек», 1892) татар лексикографиясеннән материал өчен методик нигез хезмәтен үти. Шунысын билгеләп үтәргә кирәк: 1895-1896 елларда татар теленң аңлатмалы сүзлегә «Ләһжәи татари» дөнья күрә, Насыйри аны да дәрәсләрендә теге яки бу дәрәжәдә кулланган дип уйларга кирәк.

Насыйри үзенң бу чордагы мөгаллимлек эшчәнлегендә элегрәк дөнья күргән әдәбияттан, аерым алганда, әхлак тәрбиясе дәрәсләрендә укучылар хәрәф танырга өйрәнгәч, уку өчен төзелгән «Китаб әт-тәрбия»дән (1891) (*Насыйри К. «Китаб-әт-тәрбия»дән // Насыйри К. Сайланма әсәрләр. 2 томда. 2 том. Казан, 1976. Б.128*), «Әхлак рисаләсе»ннән файдаланган дип фаразлыйбыз: бу дәрәсләкләрне кабат бастыру аларга ихтыяж булганны күрсәтә. Әйтик, Насыйриниң балаларга ничек итеп холькта матур сыйфатлар тәрбияләргә, әти-әни, өлкәннәр, мөгаллимнәр, гаилә әгъзалары һ.б. белән үзәңне ничек тотарга икәнлеген аңлаткан киңәшләрен туплаган «Әхлак рисаләсе» (1881, 1884) китабы 1893 һәм 1898 елларда ике тапкыр (соңгы тапкырында 1200 данә тираж белән) нәшер ителә (*Катанов Н.Ф. «Ахляк рисаләсе» (о характерах) // Деятель. 1898. №5. С.265*).

Һичшиксез, «Буш вакытларда укырга сүзләр» (1867), «Кырык вәзир кыйссасы» (1868, 1875, 1891), «Әбүғалисина кыйссасы» (1881, 1889, 1894, 1898,), «Кабуснамә» (1882, 1898) «Кырык бакча» (1880), «Фәвакиһ әл-жөләса фи-л әдәбият» (1884), «Жәваһир әл хикаят вә әл-әсәлә вә ләтаиф әр-риваять вә әл-әмсилә тәржемә мин китаб әнис әл-жәлис лил-имам әс-Сойутый рәхмәте Аллаһы» («Изге әс-Сойутый китабыннан тәржемә ителгән хикәя һәм мәсәлләр, кыска тарихлар һәм риваятьләр энжәләре», 1884, 1887, 1889, 1894) кебек китаплар уку өчен хрестоматия ролен үтәгән.

Булачак гимназистларга сыйфатлы белем бирүгә йөз тотып һәм моңарчы фатирында үткәргән дәрәсләре өчен әзерләгән материалларын да кулланып, 1899 елда ул «Хисаблык»ның («Арифметика») бик күп мәсьәләләр белән катлауландырылган вариантын (дәрәсләкнең 1873 елгы басмасы 52 битлек булса, монысы – 85 битлек) дөньяга чыгара.

Шунысын да билгеләргә кирәк: Насыйри гомеренң бу чорында элекке елларда төзегән һәм төрлө сәбәпләр белән кулъязма хәлендә генә сакланган дәрәсләкләрен бастыру белән актив шөгыльләнә. 1878 елны Насыйри «Һәндәсә мәсьәләләре» («Геометрия мәсьәләләре») исемле күпсанлы рәсем-схемалар белән баetylган уку әсбабын язып тәмамлый. Үрнәк итеп гарәп телендә язылган китапны файдалана. Ләкин вакытында бу хезмәт басылмый кала (*Гали М. Каюм Насыйриниң кулъязма мирасы. Б.123*). Яңа мәктәбендә бу фәнне укыту тәҗрибәсенә таянып, мөгаллим 1895 елда үзләштерү өчен җиңеләйтәлеп, системага салынган һәм билгеле бер структурага утыртылган «Истиляхәтә гыйльме һәндәсә» («Геометриянең фәнни терминнары») уку әсбабын нәшер итә.

Аның кайбер китаплары, цензордан бастырырга рөхсәт алгач та, төрлө сәбәпләр белән соңарып нәшер ителгән. Әйтик, «Ысулы җәгърәфияи кәбир» хезмәтенң Гарәп ярымутравы турындагы өченче өлешен бастыру өчен Санкт-Петербургтан

рәсми рөхсәтне 1879, 1881 һәм 1898 елларда ала, ләкин бу уку әсбабы 1899 елда гына дөнья күрә. Аңынчы «Ысуле жәгърәфия кәбир»нең Азия (1894 ел), Африка (1898 ел) географиясеннән дәреслекләре нәшер ителә. Мөгаллимнең география дәресләрендә үзенә 1890 елда чыккан «Истыйляхате жәгърәфия» дәреслеген дә файдалануы бәхәссез. Бу исемлектә Россия географиясеннән дәреслек юк. Шиксез, Насыйри Ватан географиясен дә укыткан, ләкин аның дәреслеген эшләп бетереп дөньяга чыгарырга өлгөрмәгән: кулъязмасы шәхси архивында сакланып калган (*Гали М. Каюм Насыйриның кулъязма мирасы. Б.122*).

Географияне укыту, бер яктан, бу предметның укучылар карашын киңәйтү һәм дөнья турында фикерләүләрен тәртипкә салу өчен кирәк булуы белән аңлатылса, икенче яктан, бу фәннә гимназиядә зур игътибар бирелүгә бәйле була. Гимназиянең беренче сыйныфында математик һәм физик география турында беренчел белемнәр төшендерелгән, дөнья турында кыскача күзәтү һәм Россия хакында бик гади мәгълүмат бирелгән. Икенче сыйныфта – Азия, Африка, Төньяк һәм Көнъяк Америка, Австралия географиясе, өченче сыйныфта Европа географиясе, дүртенче сыйныфта Россия географиясе укытылган (*Баранский Н.Н. Исторический обзор учебников географии (1876–1934). М., 1954. С.17*).

Гимназиянең беренче дүрт сыйныфында, рус теле, математика, географиядән тыш, тарих фәне дәвамлы укытылган. Насыйриның укучыларын Россия тарихы белән таныштыруы, гимназия курсы белән генә бәйле булмыйча, беренче чиратта, аларны Россия дәүләте тарихыннан беркадәр хәбәрдар итү өчен дип уйлыйбыз. Мәгърифәтче 1872 елгы Казан календарена кушымта рәвешендә Н.Г.Устряловның «Рус тарихы»ннан алынган текстын бастырып чыгара, бу хезмәттә беренче тапкыр борынгы чорлардан алып 1855 елга кадәрге сәяси вакыйгалар эзлекле бер жепкә тезеп күзәтелә. Шушы ук текстны – Россиянең кыскача тарихын – ул 1890 елда «Зөбдәт мин тәварих эр-рус. Ошбу китап рус тәварихындан бер кечкенә рисаләдер ки, моталәга кылыб чыккан адәмләр тәмам рус тәварихына мотталигъ булырлар» («Россиянең кыскача тарихы, ягъни бу китап – Россия тарихы буенча бәләкәй генә жыентык, моны укыган кешеләр рус тарихыннан мәгълүматлы булырлар») дигән исем астында 27 битлек аерым китап рәвешендә нәшер итә. Аның тарих дәресе, нигездә, шушы уку әсбабын кулланып алып барылган.

Арифметика, геометрия һәм география дәреслекләреннән аермалы буларак, аның анатомиядән 32 битлек «Мәнафигъ әл-әгъза вә кануны сиххәт» («Кеше органнарының функцияләре һәм гигиена кагыйдәләре») дип аталган уку әсбабы 1894 елгы Календарьга кушымта-китапчык итеп басыла. Медицина тарихы белгечләренән фикеренчә, китапчык бу чорда әлегә өлкәдә татар телендәге бердәнбер хезмәт дип исәпләнә һәм авторның медицинага кагылышлы әдәбият белән яхшы ук таныш булуын һәм профилактиканың халык өчен файдалы икәнлеген тирәннән аңлавын дәлилли (*Мухамедьяров Ф.Г. Каюм Насыров как популяризатор медико-санитарных знаний среди татар // Каюм Насыри. 1825–1945. Материалы научных сессий, посвящённых 120-летию со дня рождения. Казань, 1948. С.111*).

Хезмәт ике өлештән гыйбарәт. Беренче бүлектә анатомия һәм физиология мәсьәләләре күтәрелгән, кеше организмының төзелеше турында медицина белешмәлекләреннән мәгълүматлар китерелгән. Икенче бүлектә гигиена: һаваның, суның, ризыкның, торакның, киём-салымның һәм тәнне чисталыкта-пөхтәлектә тотуның әһәмияте жентекләп аңлатылган. Белгечләр фикеренчә, текстның бу өлеше үзенчәлекле һәм фәнни-гигиена кагыйдәләренә бик үк туры килеп бетми, әмма шәхси караш хезмәтнең фәнни әһәмиятен һич кенә дә киметми, киресенчә, хәзерге заман ноктасыннан караганда, кызыксыну уята.

«Туклану, ризыкны чәйнәү, йоту, үсү, бүлендек»не автор кешенең табигый

хасиятләре дип саный, болар кешенә яшәвен тәэмин итә ди. Ул бала яралуны, аның ана карынында үсүен, ана күкрәгенә сөт төшүенә дә шушында ук карый, хәтта тавыш яралу механизмын да аңлатып китә. Шулай ук физкультураның, йокының сәламәтлек өчен файдасына, төш күрүгә һәм кешенә тумыштан килгән сыйфатларына туктала. Автор кеше гәүдәсә төзелешен – алты типка, гомерне исә жиде чорга бүлөп карый, һәрберсенә кыскача тасвирлама бирә. Йомгаклау өлешендә дүрт сут турындагы борынгы теория турында әйтеп үтә (бу теория гарәп медицинасынан алынган дип исәпләнә), аларның авырулар барлыкка килүдәге, чирне ачыклагандагы һәм дөвалагандагы ролен күрсәтә» дип билгеләп үтә профессор Ф.Г.Мөхәммәдъяров (*Мухамедьяров Ф.Г. Каюм Насыров как популяризатор медико-санитарных знаний среди татар. С. III*). Бу китап Насыйрига укучыларга шәхси гигиена кагыйдәләрен аңлатканда нигез хезмәтен үтәгән булса кирәк.

1871 елгы гимназияләр һәм прогимназияләр уставына ярашлы, православие динендә булмаган укучыларга дин дәресләрен дәүләт хисабына укыту яки халык мәгарифе министры рөхсәте белән мәктәпнең махсус фондыннан финанслау мөмкинлегә барлыкка килә. Дәресләрдә укучыларның туган телендәге китапларны куллану рөхсәт ителә, укыту материалын исә укытучы дәүләт телендә аңлатырга тиеш була (*Циркуляр Оренбургского учебного округа. 1899. № 3. С. 131*). Эмма XIX гасыр ахырына татар гимназистларына ислам динен өйрәтү практикасы мөселманнарның гимназияләрдә бик аз санда булуына бәйле әле оешып кына килә, Казанда исә ул елларда гомумән кулланылмый. Бу исә, үз чиратында, ата-аналарга, рус гимназиясенә биргәнчә, балаларына дин гыйлемен һәм ритуалларны ныклап өйрәтергә кирәк дигәнне аңлата.

Сөләйман Аитов мәгърифәтче турында язган истәлекләрендә Насыйри мөгаллимгә мөрәжәгать итүен нәкъ менә олы улында ныклы иман һәм милли үзгәртү тәрбияләгәч кенә, аны гимназиягә бирергә теләве белән аңлата: «...Гафделкаюм әфәнде гаять диндар, хәтта тәгәссыб (*фанатизм*) дәрәжәсенә чыкмыш бер милләтче улдыгыннан, буның тәрбиясендә улдыклары мөддәттә (*вакытта*) гимназия кеби хөкүмәт мәктәпләренә каюсына улса да бала бирмәктән курыкмас идем. Халыклар хөкүмәт мәктәпләрендә балаларны укытудан арысландан курыкдыклары кеби курыкдыклары хәлдә, бән Гафделкаюм әфәрде нәзарәт (*карау*) итдеккендә бер зарар улмаячагын игъдилад (*ышану*) кылыр идем» (*Сөләйман Аитов [Истәлек] // Каюм Насыйри: Әдәби-тарихи һәм документаль-биографик җыентык. Казан, 2017. Б. 451-452*).

Шул сәбәпле, Насыйрига, дөньяви предметларны укыту белән бергә, дин сабагын өйрәтүдә мөһим методик, укыту һәм тәрбия бурычларын тормышка ашырырга туры килә. Кадими мәдрәсә тәмамлаган шәкерт буларак, Насыйриниң ислам нигезләрен үзләштерүгә үз карашы була. Укыту барышында ул ислам дине турындагы элегрәк үзе язган дәреслекләрен куллана һәм татар традицион конфессиональ мәктәпләре тәҗрибәсенә таяна. Аның 1876 елда Мәхкәмәи шәрғиядә имтихан биреп алган имам-хатыйп һәм мөдәррис дәрәҗәләрен раслаучы таныклыгы дин сабагын укыту хокукын бирә.

Мөгаллимнең бу өлкәдәге эшчәнлегә басмада да теркәлеп калган. 1859 елда ислам тарихын аңлаткан «Мәжмәг әл-әхвал» дәреслеген ул 1895 елда кабат бастыра, 1896 елда гакийдәдән (ислам теологиясе) «Гакаид рисаләсе» дәреслеген яңадан нәшер итә. 1899 елда Насыйри «Мохтасәр тәварих әнбия галәйһи әс-сәлам» («Пәйгамбәрләрнең кыскача тарихы») дәреслеген (ул 1884 елда дөнья күргән була) басмага бирә. Насыйриниң дин сабагы дәресләрендә малалайларның догалар, Коръән аятләре ятлаулары, шулай ук Коръән укырга өйрәнүләре һәм башка кайбер гыйлемнәр туплаулары шик уятмый.

1896 елда мөгаллим «Кавагыйде лисане гарәб. Ягъни гыйльме сарыфтан вә гыйльме нәхүдән» дәреслеген чыгара: малайларны гарәп теленә үзе өйрәтә торган була. Китапның татар телендә язылган кереш сүзендә әлегә дәреслекнең уку һәм ятлау өчен булуы әйтелә, андагы материалны акыллы балалар бер ел эчендә уза диелә. Бу дәреслеккә рецензиясендә Н.Ф.Катанов андагы материалны бер ел эчендә үзләштерә алу мөмкинлегенә шик белдерә (*Катанов Н. Книга «Кава'иди – лисани – 'араб» (правила арабского языка), составлена Абду'л-каюмом Насыровым. Казань, 1896. Типография Университета. 74 страницы в 8 д.л. // Деятель. 1897. №2. С.119-120*).

Китапның эчтәлеген анализлау Насыйриның дөньяви татар мәктәбе концепциясен, аның телне үз мохитендә үзләштерү методикасын күзаллау мөмкинлеге бирә. Дәреслектәге гарәп грамматикасы фарсы һәм гарәп телләрендә язылган. Һәрбер кагыйдә гарәп телендәге мисаллар белән аңлатыла. Тулаем алганда, басманың исемнән һәм кереш сүзеннән кала дәреслектә татар теле кулланылмый. Шулай ук ул Насыйриның фарсы телен традицион татар мәдрәсәләрендә кулланылган дәреслек ярдәмендә укытканлыгына дәлил булып килә.

Насыйри архивында кулъязма «Фил хикмәте табигыя» исемле физика уку әсбабы һәм гарәп телендә «Гыйльме хәйәт» дигән астрономия дәреслеге сакланган (*Гали М. Каюм Насыйриның кулъязма мирасы. Б.122*). Мәгърифәтченең бу хезмәтләре шушы мәктәптә укытуга бәйле рәвештә язылганмы-юкмы икәннән, чыганаclar житмәү сәбәпле, төгәл генә әйтеп булмый.

Шул рәвешле, Насыйри үз мәктәбендә кайбер фәннәрне укытуның эчтәлеген тирәнәйтә һәм дөньяви предметларның санын арттыра. Мөгаллим туган телне тулыканлы уку предметы итеп өйрәтә башлый һәм татар телен куллану даирәсен сизелерлек киңәйтә: кайбер дөньяви фәннәрдән дәресләрне һәм дин сабакларын татар телендә укыта.

Йомгаклап, түбәндәгеләрне билгеләп үтәбез: Насыйриның 1893–1899 елларда татар балаларын рус гимназиясенә укырга керергә әзерләү максатыннан ачылган мәктәбе тәҗрибә рәвешендәге уку йорты була, һәм аның программасы укыту барышында укучыларның һәм укытучының мәнфәгатьләрен исәпкә алып формалаша. Шунысын да ассызыклап үтү мәслихәт: укыту предметлары гимназиягә укырга керүчеләргә куелган таләпләрдән күпкә киңрәк була. Аңлашыла ки, укыту программасы үз эченә традицион мөселман кыйммәтләрен алган, ислам дине тарихы, шәригать кануннары турында күзаллау булдырган. Ул, бер яклап, шәрик телләрен, туган телен, рус телен белгән, дин нигезләрен һәм ритуалларын үзләштергән, Коръән уку күнекмәсенә ия булган, икенче яклап, табигать фәннәреннән белемле, башка мәдәнияттәге халыclar белән аралашканда да югалып калмый торган күпкырлы шәхес тәрбияләнүгә юнәлтелгән.

Тулаем алганда, Насыйриның тәҗрибә мәктәбендә укытылган предметлар берничә компоненттан формалаша: 1) кадимки дини башлангыч һәм рөшди (башлангычтан соңгы) мәктәп традицияләре (ислам һәм пәйгамбәрләр тарихы, Коръән уку, каллиграфия, гарәп һәм фарсы телләре һ.б.), 2) мәдрәсәләр каршындагы рус сыйныфларында укытыла торган предметлар (рус теле һәм арифметика), 3) дөньяви милли мәктәп предметлары (татар теле, әхлакый тәрбия һәм туган телдә дөньяви предметлар (география (чит илләрнеке һәм Ватанныкы), Россия тарихы, геометрия, гигиена һәм кеше анатомиясе һ.б.), 4) рус телен, география, арифметика һәм геометрияне тирәнтен өйрәнүгә юнәлтелгән өстәмә дәресләр.

Илдус ЗАҢИДУЛЛИН,
тарих фәннәре докторы.

«КАЗАН УТЛАРЫ» – АЗНАКАЙДА

ТР Рәисе каршындагы Татар телен һәм Татарстан Республикасында яшәүче халыклар вәкилләренең туган телләрен саклау, үстерү мәсьәләләре комиссиясе ярдәме белән уздырыла торган «Әдәби берләшмәләрдә» проектының чираттагы чарасы Азнакайдагы «Мәдәни үзәк»тә үтте. Ул Азнакай районында татар әдәбияты көннәре кысаларында узды. Анда «Казан утлары» журналының баш мөхәррир урынбасары Вакыйф Нуриев, проза



Рафис Корбан җирле иҗатчыларга аларның шигырьләре басылган «Казан утлары»н бүләк итә. Уртада – Вакыйф Нуриев.

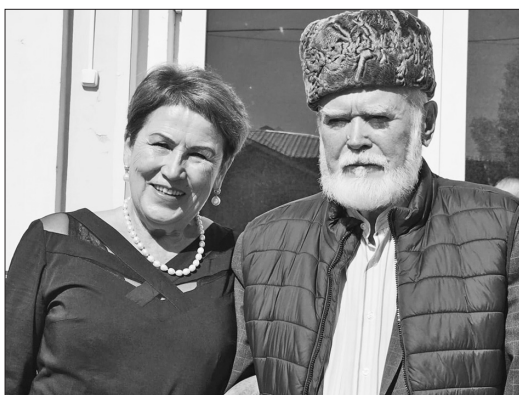
бүлеге мөхәррире Рафис Корбан, редакциябез хезмәткәре, smt-белгеч Алинә Хәбибуллина алты дистә елдан артык «Маяк» газетасы редакциясе каршында эшләп килгән «Гөлстан» әдәби берләшмәсе әгъзалары белән очрашты. Р.Корбан азнакайлыларның шигырьләре басылып чыккан журналларны («Казан утлары», 5 нче сан) бүләк итте. Әлеге чарада Казаннан, Чаллыдан, Әлмәттән Азнакай районына татар әдәбияты көннәренә килгән язучылар да катнашты. Аннары Азнакайдагы 1 нче мәктәптә шушы район тумасы, Татарстанның халык язучысы, редакциябезнең дуслы, басмабызның актив авторы Марсель Галиев музеең ачу тантанасы булды.



«Мәдәни үзәк»тәге бәйрәм театральләштерелгән тамаша белән башланды.



Марсель Галиев якташларына автограф бирә.



Татарстанның халык язучысы Рабит Батулла шагыйрә, прозаик, популяр җырлар авторы Шәмсия Җиһангирова белән.



Татарстанның халык язучысы Нәбирә Гыймәтдинова (уңнан беренче) азнакайлылар хозурында. Сулдан икенче – район башкарма комитеты җитәкчесе Дамир Гыйләжев.

РАВИЛ ФӘЙЗУЛЛИНГА КИЛГӘН ХАТЛАР

Роберт Миңнуллин¹ хаты

26 гыйнвар, 2004 ел.
Казан.

Хөрмәтле Равил Габдрахманович!
Мөхтәрәм каләмдәшем!

Шифаханәдә ятканда, синең сәламнәреңне, изге теләкләреңне һәм, әлбәттә инде, «Мәхәббәтнамә»ңне алып тордым. Рәхмәт хисләре белән кабул итеп тордым. Мәхәббәт китабың искиткеч булып чыккан. Беренче кат укыгандагы шикелле тәэсир калдыра. Чын шигърият шундый булырга тиеш тә! Юбилееңда була алмадым. Бик буласым килгән иде югыйсә. Әйтер сүзләрем дә бар иде. Ә бәйрәмеңне матбугаттан да, телевидение-радиодан да күзәтеп яттым. Нәкъ менә Фәйзуллинча олпат, җитди һәм үзең лаек бәйрәм булды ул. Билгеле, тагын да зурданрак кубып та уздырырга мөмкин иде. Тик бездә андый бәйрәмнәре бәйрәм итә белмиләр. Бер-беребезне олыларга куркабыз. Дежурный бер бәйрәмгә әйләндерәбез. Синең кебекләр зуррак мәртәбәләргә дә лаек!

Форсаттан файдаланып, үземнең сиңа булган ихтирамымны да җиткерәсем килә. Шагыйрь һәм шәхес синең кебек булырга тиеш! Яштың үк ярып укыган шигъриятең дә, горур һәм аз гына тәкәбберрәк шәхесең дә ихтирамлы мәхәббәтем тамчы да үзгәрмәде. Шулай язарга, шулай яшәргә кирәк!

Без бер-беребезгә һич тә охшамаганбыз. Шуңа күрә аралашулар еш булмый. Бу мөһим дә түгелдер, мөгаен. Болай да хөрмәт итешеп, аңлашып һәм бер үк әдәбиятыбызга бергәләп хезмәт итеп була бит. Без шулай эшлибез дә бугай.

Инде шигърьләргә күчсәм дә ярыйдыр. Соңгы вакытта язган шигърьләремне җибәрәм. Үзеңнең күңелеңә хуш килгәннәрен сайлап алып, калганнарын яңадан Кларага бирерсең әле. «Казан утлары»нда шигърь бастырмаганга, ким дигәндә, 100 ел буладыр. Артык көенмим. «Шөкер, журнал минсез дә әйбәт кенә чыга» дип, эчемнән генә сөенеп йөрим. Татар шигърияте минем шигърьләргә генә терәлеп калмаган бит. Шулай да укучыларга күренәсе килә.

Менә шул!

Олы хөрмәт хисләре белән, Роберт Миңнуллин.

Бакый Урманче²

Көндәлек-хаттан өзек

14 май, 1980 ел.
Казан.

Бүген Равилнең эсәре хакында зур, дәүләтчә-дәүләтчә сүз алып барыйк әле.

¹ Роберт Миңнуллин (1948–2020) – Татарстанның халык шагыйре.

² Бакый Урманче (1897–1990), нәкышче, сынчы, график, педагог. Россиянең һәм Татарстанның халык рәссамы. Татарстанның Г.Тукай исемендәге Дәүләт премиясе лауреаты (1967).

Жыелышабыз аз, бигрәк тә мондый шигыр, әдәбият мәжлесләре сирәк була. Булганда да, бик коры, дәртсез схема белән бара. Кайвакыт, бер-ике кеше сүз айткәннән соң ук, аска сызык сызабыз (подводим черту).

Мин үзем зур, уйлы сүзләр ишәтермен дип килдем. Бүгенгә мәжлес зур сүзнә күтәрер кебек. Равилнең ижади потенциалы – бүгенгә кадәр дөнья күргән шигырләре, гомумән, ижаты житди сүзләр, фикерләр айтүне күтәрә ала. Дәүләрчә сөйләшү безнең өчен дә, Равил өчен дә файдалы, табышлы булырга тиеш...

Бүген бу мәжлестә бер серемне ачыйм әле. Ихтимал, бер генә сер дә булмас, артыграк та булыр. Гомерем буге диярлек мин шигыр яздым. Ни өчен язганымны белмим, ничбер шигырем дөньяга чыкмаган гына түгел, яхшы танышларымнан да бер-ике кеше генә миннән ишеткәндер...

Р.Ф. аңлатмасы: Бакый ага язмасындагы «мәжлес» дигән төшенчәгә аңлатма биреп узык. Сүз – минем «Сәйдәш» дип аталган поэманы укып тикшерүгә багышланган жыелыш турында бара. Язучыларның Г.Тукай клубында үткән бу жыен, чыннан да, зур һәм масштаблы булды. Яңа язылган поэманы тыңларга татар зыялыларының асыл затлары жыелган иде. Шыгрым тулы залда классик язучылар Н.Исәнбәт, Ә.Еники, С.Хәким, Ф.Хәсни, Н.Фәттаһ, Н.Дәүли, М.Хәсәнов, А.Расих, Р.Әхмәтҗанов һ.б.; композиторлардан Н.Җиһанов, З.Хәбибуллин, С.Садыкова, Ф.Әхмәтов, Ш.Шәрифүллин һ.б.; бүтән төр иҗат әһелләреннән Б.Урманче, Ә.Бакиров, Г.Шамуков, Г.Кайбицкая, Ә.Кәримүллин һ.б. Жәмгысы – 250 ләп кеше! Бүгенгә көндә күз алдына да китерү кыен (бу жыен турында Р.Ф.ның «Сайланма әсәрләре»нең 4 томында (335-339 бит) укырга мөмкин – ред.).

Югарыда китерелгән текст Б.Урманченең «Равил Фәйзуллин кичәсе» дигән язмасыннан алынды. «Бакый Урманче: шәхес һәм иҗат». Төзүчесе Зөфәр Мөхәммәтшин. Казан: Рухият. 2023. – 40 бит.

Абдулхак Игебаев³ хаты

6 февраль, 1997 ел.

Хөрмәтле Равил!

Безнең кайнар-кайнар йөрәк сәламләребез барып юлыксын.

Һөйөнсө!

Башкортстандагы бик күп дусларыңны сөендереп, «Һөйөү көслә имандан» дигән китабың дөнья күрдә.

Ихлас-ихлас күңелдән котлыйбыз!

Аның иң тәүге ике данәсен җибәрәм. Кәдим Аралбаев белән сөйләштем. Февральдә генә гонорар булмас, ахры. Мәсьәлә хәл ителгәч тә, хәбәр салырбыз. Очрашканга кадәр.

Үзеңә, гаиләңә иң-иң изге теләкләр юрыйбыз.

Ихтирам белән, Абдулхак Игебаев.

³ Абдулхак Игебаев (1930-2016) – Башкортстанның халык шагыйре.

Лирон Хәмидуллин⁴ хатлары*12 май, 1981 ел.**Казан.*

Равил, Ташкентта булганда, бәлки Гафур Голәм нәшриятына юлын төшәр (Навои урамы, 30, 4 этаж). Анда «Татар хикәясә» дигән китап дөнья күрмәкче иде. Шуның корректурасын алып кайтыр идең. Анда Милли әдәбиятләр редакциясе мөдире Хәсән Турыбәков, кече редактор Роза ханым булыр.

Жай чыкса, бездән Әсгать абый Мохтар белән Рауза апага сәлам ирештерерсең, шәт.

Шулай ук күп сәлам (очрашырга туры килсә) Пармат Шермухаметовка (нәшрият), Каһһар Ибраһимовка («Үзбәкстан мәдәнияты» газеты), Рауль Мирхәйдәровка, Джонрид Абдуллаханов (Литфонд), Нарморат Нарзуллаев (СП).

Уңышлар теләп, Лирон Хәмидуллин.

* * *

26 май, 2006 ел.

Равил әфәнде!

Төркиягә Тукай көннәренә Татарстан вәкиллеге төркемендә барачаксыз дип ишеттем. Анда Дәрдемәнднең якын кардәшләреннән 4-5 кеше исән. Шул исәптән Шакир Рәмиев кызы Камиләдән (ире С.Максуди) туган 2 кыз нәселе: 1) Адилә (тумыштан Гадилә) Айданың кызлары Гөлнур белән Гөнел. Ун ел чамасы элек алар Казанда булды. Аларга берничә фото һәм «Офыктагы рәшәләр» басылган «Казан утлары» санын биреп жибергән идем. Тиздән фотоальбом чыгасын да белгерткән идем. Гөнел Пултар ханым Әнкара университеты профессоры иде. Ишетүемчә, 2004 елда аны Төркиядәге Бөтентатар жәмгыяте рәисе итеп тә сайлаганнар икән. Гөлнары Истанбулда яши иде. 2) Наиләнең 2 улы – Тугрул белән Али Турханнар. Ихтимал, Г.Тукайга багышланган зур мәжлес-бәйрәмнәрдә алар да булырлар. Шуну истә тотып, Татарстан делегациясе исемнән бәлки берничә «Дәрдемәнд» альбомын алып бару турында сүз кузгатыргадыр? Наиләнең ике улы да туксанынчы еллар башында Казан, Уфа, Мәскәүләрдә булып киттеләр.

*Ихтирам белән, Лирон Хәмидуллин.***Александр Эбаноидзе⁵ хаты***5 гыйнвар, 2004 ел.**Мәскәү.*

Глубокоуважаемый Равиль Абдрахманович!

Во время нашей летней встречи в редакции Вашего журнала мы, в частности, говорили о возможности публикации на страницах «Казан утлары» произведений писателей СНГ и Балтии. Эта идея была выдвинута в Казани и охотно поддержана мной: такие публикации в какой-то мере восстановят прерванные связи, вернут утерянное культурное пространство.

Для реализации плодотворного замысла посылаю Вам, дорогой Равиль Абдрахманович, с полдюжины превосходных рассказов (грузинский, армянский, азербайджанский и литовский, а также два рассказа молодого

⁴ Лирон Хәмидуллин (1932) – язучы, тәржемәче, тарихчы галим. Татарстанның Г.Тукай исемендәге Дәүләт премиясе лауреаты (2020).

⁵ Александр Эбаноидзе (1939–2017) – язучы, тәржемәче, тәнкыйтьче. Озак еллар «Дружба народов» журналының баш мөхәррире булып эшләде.

талантливого Ильдара Абузярова, живущего в Нижнем Новгороде, пишущего по-русски и мечтающего быть переведённым на родной язык). Думаю, для почина, на первые год-полтора этого более чем достаточно. Остальное, разумеется, на Ваше усмотрение...

Пользуюсь случаем, чтобы поздравить Вас, дорогой Равиль Абдрахманович, с наступившим Новым годом и пожелать Вам здоровья, счастья и больших творческих успехов.

С большим удовольствием вспоминаю дни, проведённые в Казани: в последние годы мне везёт – довольно часто бываю в Вашем чудесном городе.

Мои поздравления и наилучшие пожелания коллегам из «Казан утлары».

Искренне ваш Александр Эбаноидзе.

Факил Сафин⁶ хаты

2001 ел.

Чаллы.

Исәнмесез, хөрмәтле Равил ага!

Чаллы каласында Татарстан Язучылар берлеге һәм аның Чаллы төбәге бүлеге фатихасы белән яңа татар басмасы нәшер ителә башлады. «Мәйдан» дип аталучы бу әдәби-публицистик журнал һәр ай саен дөньяга чыгачак. Журнал битләрендә повестлар, хикәяләр, драма эсәрләре, новелла, эссе, парча, шигырьләр даими урын алачак. Шулай ук тормышыбызның төрле тармакларына кагылышлы мәсьәләләрне яктыртучы публицистик язмалар, Татарстан һәм татар халкы тарихын, аның мәдәниятен, сәнгәтен, гореф-гадәтләрен чагылдыручы, күренекле милләттәшләребез белән таныштыручы очеркларга да журнал битләрендә урын бирелә. Журналның беренче саны агымдагы елның август аенда дөнья күрәчәк.

Хөрмәтле каләмдәшебез! Әле беренче адымнарын гына атлаучы «Мәйдан» журналын милләттәшләребезнең яратып укый торган басмасы дәрәжәсенә күтәрүдә Сезнең дә хезмәттәшлегегезгә өмет баглап, ижади жимешләрегезне басмабыз редакциясе адрасына һичшиксез юлларсыз дигән ышанычта калабыз.

Ихтирам белән, «Мәйдан» журналының баш мөхәррире Факил Сафин.

Анатолий Преловский хаты

4 декабрь, 1990 ел.

Мәскәү.

Дорогой Равиль!

По старому знакомству решаюсь обратиться к тебе с таким вот странным, на первый взгляд, предложением.

Не будет ли интересно для тебя – обратиться к лит. обработке в стих. форме фольклорных записей сказаний сибирских татар, которые делались еще в 20-е годы в Омской и Тюменской областях, а сейчас – я знаю точно – хранятся шесть или семь списков в Казани, в Ин-те языка и лит-ры им. Г.Ибрагимова. Один из них – «Идегей», который издан уже в переводе на русский.

Если интересно попробовать себя в другом жанре, то открою, зачем это мне нужно. Да не мне уже – читателю скорее.

⁶ Факил Сафин (1954) – шагыйрь, прозаик, жәмәгать эшлеклесе. Татарстанның Г.Тукай исемендәге Дәүләт премиясе лауреаты (2022).

Я собираю сейчас большую книгу – «Сказания сибирских тюрков». Там сошлись уже переведённые малые сказания якутов, хакасов, бурятов, тувинцев, тофаларов. В работе эпосы шорцев и алтайцев. Книга эта заняла у меня 10 лет жизни, и только недавно узнал я о сибирских татарах, у которых – так я думал раньше, как знал – есть только лирические песни и обрывки сказаний прозаических. И вот – такой сюрприз! Если тебе будет интересно, то впрягись со мной в эту лямку: собранные вместе малые сказания тюрков образуют удивительно гуманный, добрый и красочный мир сюжетов и нравственных ценностей. Явить такое миру и людям – дело ох как трудное, но в наше время обязательное. Как я понимаю, ты был бы здесь и автором лит. обработки, если это требуется, и вообще автором, как уже есть у меня якут И. Гоголев, тувинец В. Серен-оол – они свою часть работы сделали на совесть, и теперь вот даже эти сказания издаются на двух языках сразу.

В общем, разговоров много – было бы желание и интерес к такой работе. Не знаю, будешь ли ты на съезде, я буду гостем, как член Рев. ком. Но всё равно – на всякий случай мой новый тел.: 1557566.

В любом случае – хотел бы, чтобы ты заглянул в эти рукописи: что там? Я когда-то владел разговорным якутским, но даже в полном знании он бы мне в Казани не помог.

А обратиться к тебе посоветовал мне Виль Ганиев, который давно меня консультирует в этой работе, а тебе кланяется.

Всего доброго!

Анатолий Преловский.

Вахит Монасыйпов⁷ хатлары

2 апрель, 1984 ел.

Әстерхан.

Равил – дус, туган, брат!!!

Гейзердан да кайнаррак сәламнәрем белән – Вах-Ман!

Нихәлизм? Испания цикллары чыктымы? Инде кай төбәкләргә чыгып китәргә ниятлесең? Мадагаскар? Цейлон? Ватикан? Лихтенштейн?

Ярый. Шутки прочь – житди эшләр бар. Эш шунда ки, минем Союзга керү мәсьәләсе яңадан калкып чыкты.

Әдихан Шадрин үзе рекомендация бирергә булды – май аенда Вахман будет стоять на туркменском ковре перед приёмной комиссией в СП.

Синең рекомендацияңне бик хуп күрделәр («Как же, как же! – диләр. – Известен на весь Союз!») Бер деталь генә житми. Ул да булса, членский билетыңның номеры куелмаган. Шул № язып жибәр әле – формализм, үзең беләсең, бездә бик көчле.

Һәм, гомумән, – нихәлдә ятыш? Черкни, отпиши, дай знать, кыскасы, язгалап тор!!!

P.S. Әлегә дә баягы үтенеч – «Темплан-84»не ничек тә жибәрә күрегез инде!!!

В.М.

P.S. «Яшь ленинчы»да (№14) минем шедевр чыккан. Укыганым юк – номерын сездән көтәм!!!

Бикә ханымга – салют!

Хат көтөп, Вахит.

⁷ Вахит Монасыйпов (1928–?) – сатирик язучы.

10 август, 1987 ел.

Астрахань.

Актуально-деловое письмо Равилу Файзуллину,
Геннадию Паушкину, Марселю Зарипову, Шамилю Бикчурину

Друзья! Коллеги по литературной каторге!

Адресуюсь к Вам сразу оптом потому, что когда-то вы подарили мне по рекомендации для вступления в члены СП. Прошли годы, но, увы – я по-прежнему НЕ ЧЛЕН, а всего-навсего молодой писатель. А как хочется умереть членом!..

Дело, как понимаете, осложнилось моим отъездом из Казани в Астрахань. Здешние корифеи спрашивают: «Ты татарский писатель, но почему тебя не принимают в Казани?»

Ответственный секретарь Астраханской писательской организации Адихан Шадрин не против моего принятия в Союз, более того, сам дал рекомендацию. Но, говорит, надо подождать. Ждать до осени будущего – 88-го года, ибо нынешней осенью будут рассмотрены кандидатуры двух молодых местных литераторов. Вот я и решил посоветоваться с вами. Как быть? Может, для начала поговорить с председателем Правления Союза писателей ТАССР Туфаном Миннуллиным? Наверное, изыщется какой-нибудь вариант? Если последует отказ – не обижусь, уже вышел с того возраста, когда обижаются (ведь Вах-Ману уже стукнет 59!). На всякий случай цитирую по годам названия вышедших книг:

1. «Сак булыгыз» («Будьте осторожны») – Казань, 1965 г.
 2. «Смеяться не грешно» – Казань, 1967.
 3. «Не хочу быть Наполеоном» – Москва, 1969.
 4. «Человек меж людей» – Казань, 1972.
 5. «Счастье с неба» – Казань, 1980.
 6. «Счастье с неба» – Волгоград, 1981.
 - 7-11 – детские книжки («Шапка Салахутдина», «Тайга печән кем сала?»), «Усал урындык», «Куркак батыр» – 1968-81 гг.
 12. 1987 – выходит колл. сборник «Радостная печаль».
 13. Темплан – 88 сборник «Злой юморист» – к 60-летию.
- Словом, черкните! Жду.

С наилучшими пожеланиями,
Вахит Монасыпов.

Суфиян Поварисов⁸ хатлары

24 декабрь, 1996 ел.

Уфа.

Равил туган!

Ихлас күңелдән Яңа ел белән котлыйм! Яңа ел яңа бәхет, яңа шатлык, яңа ижади уңышлар белән килсен! Сәламәтлек, жан тынычлыгы, рухи күтәрәнкелек телим!

Романның икенче китабы «Күкнең жиденче катында» дип атала. Мин аны ноябрь азакларында жиберергә вәгъдә биргән идем. Ләкин уйлаганча ук

⁸ Суфиян Поварисов (1924–2016) – язучы, галим, филология фәннәре докторы, Бөек Ватан сугышы ветераны.

килеп чыкмады. Машинада басылган кадәресе 270 бит булды. 300 бит белән чикләргә иде исәп. Әмма чикли алмадым. 400 чамасы була. Анысы да язылган. Шулай да машинага бирмим әле. Янә бер мәртәбә ныклап карарга кирәклекеңе аңладым. Кыскасы, эш күп калмады инде, Ходайга шөкер!

Әсәрнең рухы шул беренче кисәктәгечерәк бара. Өслүбе (стиле), каһарманнар язмышы, корылышы (сюжеты) һ.б.

Басылган кадәресе («Казан утлары», 1996, № 10-11) бик яратып укыйлар. Бигрәк тә телнең байлыгы, аһәңлеге, сәнгатьлелек дәрәжәсе турында шатлыклы фикер әйтәләр. Шушы рух монысында да саклана кебек.

Роман «Галия» мәдрәсәсен Уфа шәһәренең маңгаена китереп салдылар» (1906 ел була инде бу) дип башлана. 1917 ел февраль революциясе белән тәмамлана. Романның икенче кисәген 1997 ел планына кертүгез өчен зур рәхмәт! Әсәрне февраль башларында алырсыз дип уйлыйм.

Быел Тукай көннәрен үткәргән идек. Киләсе елда Г.Ибраһимовка була инде (мартта). Ул вакытта мин булам да булам инде, Алла боерса. Аңа чаклы барачакны тәгаен генә әйтә алмыйм әле. Бәлки, әсәр тәмам басылып беткәч, берәр сәбәп табып, аңа чаклы да барымын Казанга.

Әсәрнең укучылар һәм Сезнең тарафтан жылы кабул ителүе җаваплылыкны янә арттырып җибәрде. «Шәһри Казан»да Мансур Вәлинең мактап язып чыгуы да нык шатландырды. Әйткәндәй, рухыма канат куйды.

Татарстан китап нәшрияты китапның планга кертелүе турында хәбәр итте. Дөрәс, Г.Ибраһимовның юбилеега чыгарырга вәгъдә итмиләр. Кем белә, җае чыкса, алар да шатландырыр әле.

*Кайнар сәлам, иң изге теләкләр белән, хөрмәт һәм ихтирам итеп,
Суфиян абыегыз Поварисов.*

* * *

*2 сентябрь, 1997 ел.
Уфа.*

Равил туган!

Баймак якларыннан алып киткән матур тәэсирләрегез йөрәк түрегездә һаман сакланадыр. Ул хакта «Кызыл таң»да язып та чыктылар. Менә шуны җибәрәм. (1997 елның 14-20 июль көннәрдә Башкортстанның Баймак районында «Татар һәм башкорт әдәбиятлары көннәре» булып узды. Бу бәйрәмдә Р.Фәйзуллин, Х.Әшрәфжанов, Г.Бәйрәмова; башкорт шагыйрьләре К.Аралбаев, Г.Игебаев һ.б. катнашкан иде – *ред.*). Бу мөкалә матур тәэсир очкыннарына ялкын өстәр, бәлкәм. «Баймак – Илеш» дигән китап та язган идек бит. Югарыдан кушу буенча. Егермедән артык язучы катнашты. Әмир Гәрәев белән бергә төзедек китапны. Баймакта да, Илештә дә күп йөрергә туры килде. «Башкортстанга күп тапкырлар килгәнем булды. Биредә бик күп дусларым яши. Ләкин Башкортстанны күрдем дип әйтү өчен Урал арьягында, Баймак жирендә булу мотлак икән», – дип бик дөрес әйтәсез.

Гомер-гомергә кан-кардәш булып яшәгән татар-башкорт халкын әдәбият аша янә якынайту, аларны күңел җепләрен бәйләү-төнеләү – мөкатдәс эш. Мин моңа бик шатмын. Сөз дә моңа җиң сызганып керештегез.

Үзегезчә, мөхәррияттәге барлык каләм осталарына ялкынлы кайнар сәлам!

*Хөрмәт вә ихтирам илә, барыгызга да иҗади уңыш, сәламәтлек, физик
һәм рухи ныклык теләп, Суфиян абыегыз Поварисов.*

Мария Аввакумова⁹ хаты

22 февраль, 1984 ел.

Калинин.

Здравствуй, Равиль!

Рада была получить твоё письмо. Полностью с тобой согласна – жизнь-то пролетела... лучшей своей стороной.

Почти год ничем не занимаюсь – кроме, разве что, мыслей. Творческой активности ноль. Перевела немного с бурятского (да ты, наверное, видел?); половину книжечки башкирского поэта Тимера Юсупова – она вышла. Это всё... Обратился ко мне с просьбой, даже приехал в Калинин, говорят, тоже башкирин Айдар Халим, но у нас дело всё утыкается в какие-то таинственные исчезновения его писем, даже заказных, – и это меня сковывает; хотя мне кажется – его груз интересен. Халим сейчас на ВЛК.

Твои подстрочники обязательно попробую сделать... Они очень живые.

Равиль, у меня к тебе просьба: если ты хорошо знаешь начальство вашего книготорга, не мог бы ты попросить их заказать чуть больше моей книжечки (Издат. «Молодая Гвардия», 1984 год, позиция № 178 «Зимующие птицы».) Это вовсе не обязательно, тем более что я обратилась письменно к директору книготорга тов. Мухаметгарееву. Равиль, не сочти меня хапугой, но если я не наберу заказ на 20 тысяч, мне не дадут и такой тираж; хотя он и предполагался таким, но ведь, сам знаешь, многое изменилось. У нас в области мне обещали помочь, да и в Архангельской тоже.

Одним словом, Равиль, я прошу тебя о поддержке только в том случае, если это никак не обременит тебя.

Книжку мне испортили как могли, но потерять тысячу рублей я все же не хочу. Что касается встречи, то я готова. Но в первых числах марта я должна быть в Калининне – обещала выступить.

...Равиль, если не увидимся, то немного скажу о планах на лето: мне дали творч. командировку на Север: поеду в середине лета, до того думаю побывать в Ялте, если будет путёвка, и, возможно, соберусь в экспедицию на Памир – надо встряхнуться, вернуть вкус к жизни.

Привет тебе!

Привет всем знакомым!

Привет Казани!

М.А.

Кыска сорауга – кыска жавап

7 февраль, 1992 ел.

Казан.

Сорау: Р.Ф.

Ислам абзый!

Вәгъдә ителгән интервью-әңгәмәне көтәбез. Исәп – аны юбилей санына (май) бирергә иде. Кайчан кулга керер икән? Кирәк иде бит...

Жавап: И.Ә.¹⁰

Равил Габдрахманович!

Вәгъдә – иман. Миңа оят, җөмлэләрегеzne укыганда ук кызара башладым.

⁹ Мария Аввакумова (1943) – шагыйрә, тәржемәче.

¹⁰ И.Ә. – Ислам Әхмәтжанов (1948) – журналист. Хакимият һәм хужалык эшлеклесе. 1992-1999 елларда Татарстанның мәгълүмат һәм матбугат министры.

70%ы – эзер. Замана төзәтмәләр кертәп тора: әйтик, гонорар ставкаларын үзгәртү, 1997 елны «Татар китабы елы» дип игълан итү (абзыйлар белән килешелде).

Тагын берәр атнадан Сездә булыр – монысы соңгы вәгъдә. «Казан утлары» – һәммәбез өчен изге басма!

Рәхмәт!!

Солтанмурат Акбиев¹¹ хаты

9 апрель, 1987 ел.

Дагыстан.

Кадерле Равиль, исәнмесез!

Пишет тебе небезызвестный друг древний культуры твоего замечательного народа, а значит, и твой друг Солтанмурат Акбиев. Давно собирался написать тебе, но всё как-то откладывалось. Дела мои идут неплохо. Правда, на своей земле нет пророка. Чувствую себя прекрасно, когда бываю в Казани, в других городах, республиках страны. С огромным чувством гордости и признательности произношу имена многих моих татарских друзей по Союзу писателей, редколлегии «Казан утлары», КГУ, ИЯЛИ. Как-то рассказывал одному нашему поэту и о тебе, о твоих глубоко идеальных произведениях (не смущайся – это так) как талантливым поэте-продолжателе бессмертных народных традиций, поэзии великого Тукая, Хасана Туфана, Сибгата Хакима, но уже на новом уровне, в свете достижений поэтической культуры. Ахмеду Джагаеву понравился мой рассказ, и кроме того, он, оказывается, уже несколько лет следит за твоим творчеством.

И вот он на днях просил меня познакомить его с тобой, хотя бы заочно через письмо. Верно, что найдёшь, при всей занятости несколько минут времени написать мне прямо домой, если хочешь Ахмеду Джагаеву. Он является заведующим сектором литературы (или завкульт отделом) нашей республиканской газеты.

Обещал, пользуясь возможностью, под девизом «дружбы народов» время от времени публиковать на страницах «Ленин юлы» твои стихи, произведения твоих собратьев по перу. Вот такова моя просьба к тебе. Рукопись докторской диссертации (первый или рабочий вариант) отправил в Казань. Пусть, думаю, читают в университете и ИЯЛИ, укажут на недостатки, пожелания, чтобы я доработал. Понимаю, без замечаний не бывает. Работа называется «Взаимосвязи литературы народов Дагестана и Поволжья» (суть «Дагестанско-татарские литературные взаимосвязи»). По этой теме монография тоже вышла в 1985-м году – «Связь времён и дружба литератур» (8-ая). Вышла о ней 6-7 рецензий. Я, по-моему, тебе посылал эту книгу. Хорошо помню, что собирался послать несколько экземпляров Туфану Миннулину, в Союз писателей послал это точно. Хорошо отозвался о ней Ринат Мухамадиев.

На этом закончу своё письмо. Всех тебе благ, побольше радости и радовать нас – твоих читателей и читателей, друзей новыми произведениями высокой культуры.

С уважением, Солтанмурат Акбиев.

Дагестанская АССР, город Каспийск, улица Ленина, дом 36, квартира 12.

¹¹ Солтанмурат Акбиев (1938-2004) – кумык язучысы, галим, филология фәннәре докторы.

Илдус Гыйләжев¹² хаты

3 апрель, 1990 ел.
Азнакай.

Равил абый, исәнме!!

Илдус борчый. Синең белән киңәшәсе ике мәсьәлә бар. Беренчесе: быел шигырь бәйрәмен кем оештыра, кем алып бара? Мин барыбер бармый түзалмам. Бик авыр булмаса, программага кыстырсыннар иде. Шулкадәр жир баргач, берәр мәгънәсе булсын иде. Икенчесе: барганда берничә (6-7) шигырь алып барам. Ошатсаң, бәлки, журналга тәкъдим итәрбез, зур оятсызлык булмаса. Бармасык булса – турысын әйтерсең. Үпкәләү яшеннән узган инде без. Сагындым. Баргач сөйләшербез әле. Сезнең рәхәт: сөйләшеп, гапләшеп торасыздыр. Эч поша, ачу басылмый, күңел тыныч түгел.

Бәйрәмнән соң узган елгы кебек «кяферләр» мәжлесе оештыра алсаң – шәп булыр иде. Башка жиргә сугыласы килми.

Жингигә дусларча сәлам тапшыр.

Менә шулар. Бәйрәмнен үткәрелү көнен берәр жай чыгарып хәбәр итәрсез әле.

Ихтирам белән, Гыйләжевләр гаиләсе.

Геннадий Юмарт¹³ хаты

30 июнь, 1984 ел.
Чабаксар.

Салам, Равиль Абдрахманович!

Посылаю вам сборник статей нашего НИИ, где сказано несколько слов про вашу поэзию. Может быть, небезынтересно читать это? Да и всё остальное. Правда, глубиной анализа мы не блещем.

Вместе с этим я просил бы вас поинтересоваться вот каким вопросом. Бывший редактор чувашской газеты «Хынар» (1906 г.) С.Кириллов перевёл на чувашский язык басню какого-то татарского поэта. Я предполагаю, что она переведена в 1906-м году (в рукописи даты нет!). Кто же является автором этой басни «Пулатсемне рак» («Рыбы и рак»)? Когда она написана и где опубликована? Содержание басни такое: весенние воды утекли, на лугах остались озёрки. В одном озёрце вместе с рыбами оказался «скучный рак». Весь день он мутит воды, закрывается от рыб. И рыбы решили собрать совет, там приняли решение выгнать рака из озёрца. Об этом сообщили одному начальнику («тюре»). Приходит «тюре» и объясняет раку решение совета рыб. «Подожди-ка, – говорит рак, – мне пойдёт и мутная вода. Если вода вам не нравится, то сами перебирайтесь отсюда в другое место». Пригорюнились рыбы. Вот пришёл однажды рыбак и ставит воду в морду («сереке»). Туда попадает рак. Рыбак вынул его и выбросил в засохшую ложбину. И вода в озёрце отстоялась, пришла радость рыбам. Мораль: тот кто идёт против дела народа, тот не избежит... подобном. Если трудно будет «отыскать» автора, то попробуйте, пожалуйста, обратиться к знакомым товарищам из Института языка, литературы и истории. Я туда пока не стал писать – не знаю никого. А товарищи Кави Латыпов, Фанис

¹² Илдус Гыйләжев (1946–2018) – шагыйрь, жәмәгәт эшлеклесе. Татарстанның атказанган авыл хужалыгы хезмәткәре.

¹³ Геннадий Юмарт (1938–2020) – чуваш язучысы, әдәбият белгече, тәржемәче.

Исламов, с которыми я имею некоторую переписку, не смогли мне помочь в этом деле. Перевод басни я хочу включить в третью книгу памятников дореволюционной чувашской литературы (там будут переводы). Я – составитель книги (по жанрам поэзии). А первая книга в производстве, выходит в этом году.

Могу кратко ознакомить с собой. С 1970 г. работаю научным сотрудником НИИ, до этого был учителем, редактором Чувкнигоиздата. В основном занимаюсь составлением и редактированием материалов дореволюционной литературы и фольклора (сейчас завершаем издание шеститомника фольклора). По мере своих сил пробую писать статьи. Подготовил книгу материалов народного эпоса (фактически – сейчас завершаю работу). Балуюсь поэзией, вышло у меня пять тоненьких книжек. Написал рецензию А.Хузангай (см. 12 т. «Дружбы народов» за 1983 г.), в «Молодой гвардии» вышло три стихотворения (11 номер за 1983 г.). Перевёл стихи Блока, Есенина, Чуковского, украинских, венгерских, польских, прибалтийских поэтов. Из татарской поэзии – около 15 стихотворений К.Латыпова (по теме дружбы татар с чувашами).

Ваша поэзия мне очень нравится. Недавно купил книгу вашу, изданную в издательстве «Современник», другие книги ваши мне давал читать Атнер Хузангай (кажется, даже 3-4 было там). С хорошей завистью вспоминаю часто ваши стихи, подкупают они меня своей бодрой энергией, изяществом формы и яркой образностью. Вы для меня – живой классик татарской поэзии. Одним словом – молодец! Будь таким всегда!

При случае можешь показать статью мою твоим товарищам, которых я упомянул там (Р.Хариса, И.Юзеева). Творческих удач вам всем!

Геннадий Юмарт.

Радик Салихов¹⁴ хаты

Декабрь, 1992 ел.

Равил абый!

В папке рукопись нашей беседы. Объём ее приходится где-то на 8 машинописных страниц. Посмотрите, пожалуйста, и если найдёте нужным что-то изменить или добавить, то мы тогда ещё раз встретимся. Если качество беседы Вас удовлетворяет, то уже в скором времени ее можно отдать в редакцию.

Кроме того, посылаю Вам мою статью, вышедшую сегодня в «Изв. Татарстана» о Хасангата Габаши. Быть может Вам будет интересно.

С уважением, Радик Салихов.

Фәрит Мөхәммәтшин хаты

2015 ел.

Уважаемый Равиль Абдрахманович!

Поздравляю Вас со знаменательной датой в современной истории нашей республики – 25-летием становления татарстанского парламентаризма!

Представляя интересы избирателей республики в высшем представительном органе Татарстана, Вы много сделали для развития законодательного обеспечения

¹⁴ Радик Салихов (1965) – галим, тарих фәннәре докторы, академик, Ш.Мәржани исемендәге Тарих институты директоры. Уткән гасырның 90 нчы елларында матбугат органнарында журналист булып эшләде. Хатта әйтелгән Р.Ф. белән әңгәмә «Парадоксы литературы – парадоксы жизни» дигән баш астында «Известия Татарстана» газетасында басылып чыккан – 1993. 12 гыйнв.

проводимых масштабных социально-экономических реформ. Все эти годы татарстанские парламентарии оставались неизменными приверженцами укрепления федеративных основ российской государственности и упрочения традиций представительного народовластия. Своей законотворческой деятельностью внесли весомый вклад в совершенствование отечественной модели парламентаризма и стабилизацию политической и духовной жизни республики.

Приглашаю Вас принять участие в торжественном собрании депутатов и общественности Республики Татарстан, посвящённом 25-летию становления парламентаризма в современной истории Татарстана, которое состоится 30 мая 2015 года в 11.00 по адресу: г.Казань, пл.Свободы, Государственный Большой концертный зал им.С.Сайдашева.

Доброго Вам здоровья, оптимизма, семейного благополучия и новых успехов в благородном служении интересам многонационального народа Республики Татарстан!

*Председатель Государственного Совета
Республики Татарстан Ф.Х.Мухаметшин.*

Радио аша килгән хат

25 февраль, 1990 ел.

Хөрмәтле редакция!

Бүген, ягъни 1990 елның 25 февраль көнне – әдәби тапшыру булды: анда РСФСРның халык артисты Айрат Арсланов башкаруында шагыйрь Равил Фәйзуллинның татар халкының чын күңелдән хөрмәтләнүче композиторы Салих Сәйдәшев турындагы поэмасы яңгырады. Без, Әлмәттә яшәүче Гадиєвлар һәм Шәйдуллиннар гаиләсе, бу поэманы бик игътибар белән тыңладык: поэмада тасвирланган сөекле композиторыбыз Салих Сәйдәшевнең язмышы күңелләребезне тетрәтте. Ә бит уйлап карасак, безнең татар халкы (урта буын) үзенә талантлы кешеләре язмышын бик начар белә, ә яшьләр бөтенләй белмиләр диярлек...

Чыннан да, Салих Сәйдәшев әсәрләрендәге йөрәкне телгәли торган аһәңне һәм моңны тик шундый язмышлы кеше генә ижәт итә аладыр дип уйлыйбыз без. Аннары шулхәтле йөрәк жылысын биреп бу поэманы язган шагыйребез Равил Фәйзуллинга да рәхмәтебез бик зур, без аны Әлмәт шагыйре дип белә идек элгәре – ул Әлмәттә яшәгәндә. Без Равил Фәйзуллинның Татарстан АССР Верховный Советы депутатлыгына кандидат булуын белдек, һәм бик хуплыйбыз, аның депутат булып сайлануын бик телибез, чөнки Равилне татар културасын үстерүдә тиешле өлеш кертә алырдай, тыйнак һәм булдыклы кеше дип беләбез; ә андый кешеләргә үсәргә һәм халыкка хезмәт итәргә юлны ачарга кирәк, алар яшә һәм гайрәтле чагында, тапшыруда әйтелгәнчә, «исән чагында»). Безнең хатыбызны радиодан укысагыз яисә Равил Фәйзуллинны депутатлыкка кандидат итеп күрсәткән сайлау округы сайлаучылары игътибарына житкәрсәгез, бик шат булыр идек...

Татарстан радиосы хезмәткәрләренә һәм шагыйрь Равил Фәйзуллинга яңа ижәт уңышлары, сәламәтлек һәм бәхет теләп, Гадиєвлар һәм Шәйдуллиннар гаиләсе.

Әлмәт шәһәре.

Роман Солнцев¹⁵ хаты

6 ноябрь, 2003 ел.
Красноярск.

Дорогой Равиль!

Твой телефонный звонок принёс мне огромную радость и волнение. Если в самом деле мои дорогие земляки поняли меня и не держат на меня зла, и даже готовы помочь вернуться книгами моими на родину – я бы счёл это за счастье.

У меня за истекшие годы от тоски по родным местам, по желанию приблизить через расстояния, а то и воскресить близких мне людей родились повести и романы, стихи и пьесы.

Некоторая их часть у тебя, на двух дискетах. Это «Прости меня, Бажанов», «Дважды по одному следу», «Страна АдРай», «Крик Тарзана», «Деревянная шляпа», «Зелёная бабочка», пьеса «Седовласые младенцы», стихи разных лет.

А ведь я ещё не успел набрать, перевести на дискету повесть «Белые берега» про моего отца, когда он председателем колхоза работал, пьесу о его смерти «Красным по белому», которую поставили в Москве в театре им. Моссовета и в Казани, в театре Салимжанова, но и там, и тут она была запрещена как слишком печальная... И была смешная повесть молодых лет – «По ту и по эту сторону», которая печаталась в «Новом мире» – о том, как я привёз в Бикбулово мою юную русскую жену. Конечно же, всё это – художественная проза, я говорю лишь о том, какие события послужили ядром, основой...

Ничего из всего этого, кроме пьесы «Седовласые младенцы» и рассказа «Зелёная бабочка» на татарский язык не переводилось. Переводилась русская пьеса «Страшная сказка про любовь» и шла в Челнах и в Казани. И под Уфой в татарском театре идёт пьеса, переделанная мною из романа «Страна АдРай»...

Так что, если, Алла бирса, Минтимер Шарипович или Зиля Рахимьяновна решат мне помочь напечататься, мы с тобой могли бы составить не один том. И я был бы счастлив, если бы ты написал предисловие. Мечтать ведь можно?... А ещё нужно найти переводчика... Ой, туганым, белмим!..

Буду тебе признателен за все новости.

Обнимаю, дорогой Равиль!

Твой Ринат.

P.S. А на будущий год, 21 мая мне 65 лет! Неужели посчастливится дожить?..

¹⁵ Роман Солнцев (Ринат Суфиев) – (1939–2007) – язучы, шагыйрь, драматург, жәмәгәт эшлеклесе.

Габдулла Галиев

(1920–1941)

Габдулла Гали улы Галиев 1920 елның 20 июнендә Татарстан Республикасының Теләче районы Шәдкә авылында мәгаллим гаиләсендә туа. 1941 елның сентябрь аенда Украинадагы Каменец-Подольский шәһәре өчен барган бәрелешләрнең берсендә һәлак була.

БАТЫРЛАРГА

Табигатьнең усал көчләренә
Буйсынмыйча, безнең кешеләр
Томанлы һәм салкын боз иленә
Самолётта барып төштеләр.
Батырларның алсу йөзләрендә
Жинү дәрте – шатлык уйнады,
Пропеллерга килеп бәйләнсә дә
Карт Котыпның эче бураны.
Кызыл флаг бозлар уртасында
Дулкынлана Котып жиленнән.
Котыптагы тиңсез батырларга
Кайнар сәлам бәхет иленнән.
Шуып йөргән бозлар төркеме дә,
Эче суык җилле буран да
Киртә була алмый дан эшенә,
Бөтен шартлар бездә булганга.
Дан эшләре һаман күтәрелә,
Тиздән инде безнең батырлар
Хыял булып торган бөөк эшкә –
Марска да барып кайтырлар.

1937.

Исмәгыйль Шәфиев

(1913–1943)

Шагыйрь Исмәгыйль Шәфи улы Шәфиев 1913 елда Башкортстан Республикасының Кыйгы районы Үрге Кыйгы авылында ярлы крестьян гаиләсендә туа. 1943 елның 17 сентябрендә Смоленск өлкәсенең Кузьмиченко авылы янында батырларча һәлак була.

ТУГАННАРЫМА

(Фронттан хат)

Сез еракта. Ә без сугышка да
Сезнең хакта уйлап барабыз.
Сезнең алда соңгы сулышкача
Тугрылыклы булып калабыз.
Көне-төне пуля, мина ява –
Ут яңгыры өскә коела;
Бомба ярчыклары сезнең янга
Барып житәр төсле тоела.
Якты киләчәкне саклау өчен
Күкрәкләрдән дивар корабыз...
Үлсәк үләбез без: дошман явын
Сезгә узгармыйбыз – кырабыз!
Сау булыгыз! Сәлам Урал тауга!
Фатихада булсын улына...
Ун минуттан китәм атакага...
Язып өлгергәнем шул гына.

1942.

ИЛЕН ДӘ САТМАГАН, МИЛЛӘТЕН ДӘ



Россия һәм Татарстан матбугатында каһарман милләт-тәшебез – Советлар Союзы Герое Пётр Михайлович Гавриловның (1900–1979) тиңсез батырлыгына кагылышлы язмалар күп. Шунлыктан аның биографиясендәге төп вакыйгаларны баян итү белән чикләнник.

П.Гаврилов Казан губернасының Лаеш өязе (хәзерге Питрәч районы) Әлбәдән авылында туа. Бер яшеннән этисез кала. Бала вакытыннан ук авыл байларында батрак булып хезмәт итәргә туры килә. 2015 елда бәхет эзләп Казанга килә. Биредә ул Үзәк керәшен-татар мәктәбен тәмамлый. Заводта эшче булып эшли. Совет властен урнаштыруда

актив катнаша.

1918 елда Кызыл Армия сафына баса, Гражданнар сугышында батырлыklar күрсәтә. Сугыш тәмамлангач, хәрби хезмәттә кала, Владикавказ пехота мәктәбен, Фрунзе исемендәге хәрби академияне тәмамлый. 1939 елда майор дәрәжәсендә 42 нче укчы дивизиянең 44 нче укчы полк командиры итеп билгеләнә. 1939-1940 еллардагы фин сугышында катнаша. Сугыш тәмамлангач, аның полкы Көнбатыш Белоруссиягә күчәрелә, 1941 елның маеннан Брест крепостенда урнаша.

Бөек Ватан сугышының беренче көненнән Пётр Гаврилов крепостьне фашист илбасарларыннан саклый. Каты бәрелешләрдән соң сугышчыларын югалтып, ялгызы калган һәм каты яралы майор 23 июльдә аңсыз хәлдә әсирлеккә төшә. 1945 елның маенда Кызыл Армия тарафыннан азат ителә, Ерак Көнчыгыштагы фильтрацион лагерьга жиберелә. Тикшерү 1946 елның июненә тәмамлана. Нацистлар белән хезмәттәшлек фактлары табылмый.

Азат ителгәннән соң туган ягына кайта. Туган авылында аны салкын каршылыйлар, колхозда эш бирмиләр. Ул Краснодар якларына чыгып китәргә мәжбүр була. Анда да кочак җәеп каршыламыйлар. 1950 нче еллар башында язучы Сергей Смирнов китап язучы өчен Брест крепостен саклау турында материал туплый. Ул Гавриловны һәм крепостьны саклаган башка хәрбиләрне эзләп таба һәм аларның батырлыгын дөньяга чыгара. Бу Бөек Ватан сугышының онытылган батырлыкларын торгызуның беренче очрагы була.

Каһарманның биографиясенә йөгерек кенә караш ташлавыбызның максаты шул: игътибарыгызга тәкъдим ителә торган тапшыруны тыңлар алдыннан бер әзерлек иде бу. QR-код ярдәмендә журналның сайтына кереп, сез язучы Зәки Зәйнуллинның «Майор Гаврилов» әсәре буенча эшләнган моноспектакльгә юлыгырсыз. Моноспектакльдә текстны Татарстанның һәм Россиянең халык артисты Әзһәр Шакиров укый, режиссёры – Рамил Идиятулла. Рәхим итеп тыңлагыз.



Лена Шагыйрьжанның тууына – 80 ел

ДӨНЬЯ – МӘҢГЕЛЕК, НИГӘ АШЫГЫРГА?

Татарстан Республикасының халык шагыйре, Татарстанның атказанган сәнгать эшлеклесе Лена Галимжан кызы Шагыйрьжанның язмыш юллары Татарстан радиосы белән тыгыз бәйләнгән. Бала чагыннан ук шушы радионы тыңлап үсүен әйтеп тормыйк – монысы һәр татар баласына хас. Казан дәүләт педагогика институтын тәмамлап, 1968–1973 елларда Татарстан Дәүләт жыр һәм бию ансамблендә жырчы булып эшләгәннән соң, ул 1974 елда радиога тәржемәче булып килә. 1987 елда профессиональ иҗат юлына киткәнчегә кадәр, шушында хезмәт куя. Безнең коллективта аның якты эзе бар.



Фонд материалларына килгәндә, «Иркәң буласым килә» (ике вариантта – Сара Садыйкова һәм Фасил Әхмәтов музыкасы), «Мин яратам яшерен генә», «Жәйге жыр» (ике вариантта – Фәрит Барыев һәм Рәстәм Сәрвәров көйләре), «Мәхәббәт көянтәсе» (Айдар Тимербаев), «Навалардан йолдыз яуган чакта» исемле жырлары, артистларыбыз укуында шигырьләре, «Америка фажигасе» поэмасы, шигырьләреннән һәм жырларынан әдәби-музыкаль поэмалар, «Мирас» циклындагы тапшыруларда татар фольклорына кагылышлы чыгышлары саклана.

Журнал укучылар игътибарына тәкъдим ителә торган язмада сез аның үз тавышын ишетерсез. 2011 елда Лена Шагыйрьжанның әсәрләре Татарстанның Г.Тукай исемендәге Дәүләт премиясенә тәкъдим ителгәч, без шагыйрь иҗатына багышланган тапшыру эзерләгән идек. Лена ханым белән әңгәмә Тукайның Казандагы әдәби музеенда язып алынды. Аннан соң да әле бу язма берничә тапкыр эфирга кабатлап бирелде, хәзер дә – Лена Шагыйрьжанның якты рухын искә алган вакытларда шушы фонд материалына мөрәҗғәгать итәбез. Сезне кызыктыру өчен тапшырудан бер фрагментны кәгазьгә күчерәбез:

– Заман үзгәрде, укучылар кимеде, шигырьгә дә караш башка инде, елгыррак язучылар, шагыйрьләр, аларга рәхмәт әйтергә кирәк, интернетка килеп керә башлады. Әсәрләрен шунда урнаштыралар. Шулай итеп караганың юкмы?

– Юк инде, жаным, без табигыйлекне яраттык. Ә бит менә бу компьютер табигыйлектән читкә алып китә. Кая ашыгалардыр? Бу дөнья мәңгелек бит ул, аның очы-кырые юк, анда кая ашыгасың? Менә шуңа бер дә аңламыйм мин моны. Өнә шул табигыйлектән качканга күрә табигать үч ала, табигать кеше белән бер дулкында. Кеше ул – үзе бер табигать, планета. Һәм шуның киресен дә әйтергә мөмкин: планета, табигать ул – кеше. Үч тә ала белә, ярата да белә, хөрмәт тә итә белә. Мин әйтәм: Жир шары ул – кеше. Жир шары – Жир шары хәтле кеше.



Сәхифәне «Татарстан» радиосының шеф-мөхәррире Нәсим АКМАЛ алып бара.



ФОРУМНАР

Башкалабызда «Россия – Ислам дөнъясы: KazanForum» XVI халыкара икътисади форумы булып узды. Анда 104 ил, Россиянең 82 төбәге катнашты. Иң зур делегацияләрне Малайзия, Төрөкмәнстан, Өфганстан, Төркия, Азәрбайжан, Иран, Мисыр, Сенегал һ.б. илләр жиһәрде. Чараның мәртәбәле кунаклары: Малайзия Премьер-министры Әнвәр Ибраһим, төрөкмән халкының Милли Лидеры, Төрөкмәнстан Халык Мәсләхәте Рәисе Гурбангулы Бердымөхәмәдов, РФ вице-премьеры, форумның оештыру комитеты җитәкчесе Марат Хөснуллин, РФ вице-премьерлары Виталий Савельев, Алексей Алексерчук, федераль мәдәният, төзөлеш, транспорт министрлары Ольга Любимова, Ирек Фәйзуллин, Роман Старовойт. Татарстан Республикасы Рәисе Рөстәм Миңнеханов сүзләренә караганда, форумның масштаблары һәм рухы хәзерге халыкара чынбарлыкта Россияне изоляцияләү омтылышларының уңышка китермәвен күрсәтте. Чара дустанә дәүләтләрнең илебез белән эшнә киңәйтүгә юнәлдергәнлеген раслады.

* * *

«Казан Экспо» халыкара күргәзмәләр үзәгендә «Милли тормыш һәм дин» XV Бөтенроссия татар дин әһелләре форумының пленар утырышы булды. Аны ТР Премьер-министры урынбасары, Бөтендөнъя татар конгрессының Милли Шура рәисе Васил Шәйхразыев алып барды. Форум эшендә Россиянең 74 төбәгеннән 1049 делегат катнашты. Бу чарада узган елларда Кырым Республикасы, Луганск һәм Донецк Халык Республикалары делегацияләре катнашып килә иде. Быел аларга Херсон, Запорожье вәкилләре дә кушылды. Форумда катнашучыларның иң өлкәне – 97 яшьлек Харис хәзрәт Салихов (Татарстан Республикасы), иң яше – 17 яшьлек Камил хәзрәт Идиатуллин (Оренбург өлкәсе).

* * *

Спас районында «Изге Болгар жыены – 2025» узды. Жыенның тантаналы өлешендә Татарстан Республикасы Рәисе Рөстәм Миңнеханов, бер төркем күренекле дин әһелләре

катнашты. Р.Миңнеханов республика халкын, кунакларны һәм читтә яшәүче татарларны Идел буе Болгар дәүләтенен рәсми рәвештә ислам динен кабул итү көне белән котлады.

ТАТАРСТАН МАТБУГАТЫ КӨНЕ

Татарстан матбугаты көнендә Татарстан Республикасы Дәүләт Советы Рәисе Фәрит Мөхәммәтшин матбугат һәм массакүләм мәгълүмат чаралары җитәкчеләре белән очрашты. Аларны ТР Рәисе, Дәүләт Советы һәм хөкүмәт исеменнән бәйрәм белән котлады. Хәзерге вакытта Татарстанда 648 массакүләм мәгълүмат чарасы теркәлгән. Шуларның 321е – басма матбугат. Фәрит Мөхәммәтшин бер төркем каләм ияләренә, журналистларга дәүләт бүләкләре тапшырды. Алар арасында «Казан утлары» журналының җаваплы сәркатибә Ландыш Әбүдәрова да бар. Ул ТР Дәүләт Советы Рәисенең Рәхмәт хатына лаек булды. Хезмәттәшебезне котлыйбыз!

Матбугат көне унаеннан чаралар Казан театрының яңа бинасында давам итте. Монда Татарстан Республикасының журналистика һәм масс-медиа өлкәсендә XXVIII «Бәллүр каләм» бәйгесенен лауреатларын котладылар. Быел бәйгегә 144 гариза, 1,5 меңнән артык эш килгән. Бүләкләү тантанасы «Татмедиа» республика матбугат һәм массакүләм коммуникацияләр агентлыгы җитәкчесе Айдар Салимгәрәев белән «Татарстан – Яңа гасыр» телерадиокомпаниясе генераль директоры, Татарстан Журналистлар берлеге рәисе Илшат Әминевның котлау сүзләреннән башланды. Төп бүләк – Lada Granta машинасы журналист, Бөек Ватан сугышы ветераны Александр Маловка бирелде. Аны аңа Татарстан Республикасы Премьер-министры Алексей Песошин тапшырды.

ФАТИХ КӘРИМГӘ – ҺӘЙКӘЛ

Бөек Ватан сугышында Жиңүнән 80 еллыгын каршылаган көннәрдә Казанның Декабристлар урамындагы «Яшьләр» скверында каһарман шагыйрь Фатих Кәримгә һәйкәл (сынчылар – Дмитрий Мельников, Захар Карамян) ачу тантанасы булып узды. Анда Татарстан Республикасы Рәисе Рөстәм Миңнеханов чыгыш ясады. «Фатих Әхмәтвәли

улы анлы рәвештә Ватан өчен сугышчыга китә, рядовойдан алып сапёрлар взводы командирына кадәр юл үтә. Шагыйрь Фатих Кәрим исем белән шәһәр урамнары аталган, музейлар ачылган, аның ижаты мәктәп программасы кысаларында өйрәнелә. Бу һәйкәл – жиңүчеләр буыны исемнәрен мәңгеләштерү эшенә тагын бер мөһим өлеш», – диде Рөстәм Миннеханов. Һәйкәл ачу тантанасында шулай ук Татарстан Язучылар берлеге рәисе Ркаил Зәйдулла, Татарстанның халык шагыйре Ренат Харис, Фатих Кәримнең оныгы Артём Кәримов чыгыш ясады. Чарада ТР Дәүләт Киңәшчесе Минтимер Шәймиев, дәүләт эшлеклеләре, министрлык-ведомстволар житәкчеләре, жәмәгәтчелек, әдәби интеллигенция вәкилләре катнашты.

МАРСЕЛЬ ГАЛИЕВ МУЗЕЕ

Азнакайда татар әдәбияты көннәре кысаларында Татарстанның халык язучысы Марсель Галиевнең ижат лабораториясе – музей ачылды. Ул Азнакайдагы 1 нче мәктәптә оештырылган, чөнки заманында биредә югары сыйныфларда М.Галиев үзе укыган. Музей ачу тантанасында район башлыгы Марсель Шәйдуллин чыгыш ясады. Ул якташ язучы, районның почётлы гражданы Марсель Галиев белән горурлануларын әйтте.

М.Галиев белән бергә Азнакайга Казаннан Татарстанның халык язучылары Рабит Батулла, Нәбирә Гыйматдинова, Вахит Имамов, Татарстанның халык шагыйре Газинур Морат, язучылар Мансур Гыйләжев, Шәмсия Жиһангирова, Рәдиф Сәгъди, журналист Рузилә Мөхәммәтова кайткан иде. Язучылар делегациясен Берлекнең ижат эшләре буенча урынбасары Дания Нәгыйм житәкләде. Азнакайга шулай ук Татарстан Язучылар берлегенң Чаллы, Әлмәт бүлекләре житәкчеләре Факил Сафин (шагыйрьләр Данис Хәйруллин, Лилия Гыйбадуллина белән), Равил Сабыр (шагыйрьләр Нәфисә Сабиржанова, Резеда Хәертдинова белән) килгән иде. Әлеге чарага шулай ук «Казан утлары» журналы редакциясе десанты – баш мөхәррир урынбасары Вакыйф Нуриев, проза бүлегә мөхәррире Рафис Корбан, smm-белгеч Алинә Хәбибуллина да килеп төште.

Марсель Галиев киләчәктә музей эшчәнлегенң максатын укучыларда туган телгә хөрмәт уята да. Шуңа күрә ул ижат лабораториясе дип атала да. Әдип бу эшкә

фатиха биргән район житәкчеләренә, музей оештыруда зур көч куйган якташларына рәхмәт әйтте.

ИДАРӘ УТЫРЫШЫ

Татарстан Язучылар берлеге идарәсенен чираттагы утырышы булды. Анда ижади остаханәләр житәкчеләре киләчәккә эш планнарын тәкъдим иттеләр. Утырышта Татарстанның халык артисты, шагыйрь Георгий Ибушев, прозаик Алинә Бикмуллина Татарстан Язучылар берлегенә кабул ителделәр. Утырышны Татарстан Язучылар берлеге рәисе Ркаил Зәйдулла алып барды.

ЮБИЛЕЙ

Өтнә районы Күнгәр мәктәбендә данлыклы «Искра» хужалыгын ыртгы гасырга якын житәкләгән рәис, язучы Фәйзи Галиевнең тууына 100 ел тулу уңаеннан киңәүткәрделәр. Анда әдәбият галиме Фәтат Галимуллин, язучылар Ринат Мөхәммәдиев, Рәдиф Сәгъди, Гөлүсә Батталова катнашты һәм чыгыш ясады.

СЕМИНАР

Чүпрәле районы Кече Чынлы авылы китапханәсендә «Ватанны саклаучылар елында китапханәләр эшчәнлеген оештыру» дигән темага семинар булып узды. Анда Татарстанның халык язучысы Нәбирә Гыйматдинова катнашты.

КИТАП ТӘКЪДИМ ИТҮ

Балык Бистәсе районы Балтач авылы туында саллы гына (40 табак) китап басылып чыкты. Ул «Балтач (Юл саба) авылы тарихына сәяхәт» дип атала. Анда саладагы һәр йорт, анда яшәүчеләр туында мәгълүмат бирелгән. Китапның жаваплы мөхәррире, тарихчы Нурулла Гариф, шулай ук Нәзирә Мостафина, Фәнис Кәримуллин, Нияз Шәйдуллин бу басманы әзерләүдә үзләреннән зур өлеш керткәннәр. Авылның мәдәният йортында яңа китапны тәкъдим итү кичәсе булды. Анда Татарстанның халык шагыйре Равил Фәйзуллин катнашты һәм чыгыш ясады.

КОТЛЫЙБЫЗ!

26 июнь – шагыйрь, Г.Державин исемнәдәге әдәби премия лауреаты **Николай Алешков**ка 80 яшь.

Сәхифәне Вакыйф НУРИЕВ әзерләде.

В ЭТОМ НОМЕРЕ:

«Проза и поэзия»: роман Р.КУРБАНА «Алиш», документальный роман Р.МУХАММАДИЕВА «Партизан Заки Нури», рассказ Ф.ЗАМАЛЕТДИНОВОЙ «Горечь»; публицистическая поэма Р.ХАРИСА; стихи Л.ФАТТАХОВОЙ, М.АХМЕТШИНОЙ.

«Дружба народов – дружба литератур»: стихи Р.ГАЛИМОВОЙ.

«Литературная критика»: выступление доктора филологических наук Д.ЗАГИДУЛЛИНОЙ на XX съезде Союза писателей РТ.

«Обзор книги»: статьи Р.ЗАЙДУЛЛЫ, Г.МИНЗАЛЯЕВОЙ и Л.МИФТАХУТДИНОВОЙ.

«Литературные объединения»: подборка стихов любителей поэзии Актанышского района с предисловием Л.ШАЙГАРДАНОВОЙ.

«Грот Аbugалисины»: статья И.ЗАГИДУЛЛИНА, посвящённая 200-летию К.Насыри. Фотоархив: литературные мгновения. Журнал «Казан утлары» в Азнакаево.

«Памятные письма»: письма из архива Р.Файзуллина.

«Пером победили врага»: стихи Г.ГАЛИЕВА, И.ШАФИЕВА.

«Бесценные голоса»: статья к 125-летию П.Гаврилова и к 80-летию Л.Шагирзян. Рубрику ведёт Н.АКМАЛ.

Дневник общественно-культурной жизни. Рубрику ведёт В.НУРИЕВ.

На нашей обложке: Казань с университетского сада. Фото И.АБРАМОВОЙ.

IN THIS ISSUE:

«Prose and Poetry»: novel by R.KURBAN «Alish»,

documentary novel by R.MUKHAMMADIEV «Partisan Zaki Nuri»,

story by F.ZAMALETDINOVA «Bitterness»; journalistic poem by R.KHARIS;

poems by L.FATTAKHOVA, M.AKHMETSHINA.

«Friendship of Peoples is Friendship of Literatures»: poems by R.GALIMOVA.

«Literary Criticism»: speech by Doctor of Philology D.ZAGIDULLINA at the 20th Congress of the Union of Writers of the Republic of Tatarstan.

«Book Review»: articles by R.ZAIDULLA, G.MINZALYAEVA and L.MIFTAKHUDTINOVA.

«Literary Associations»: selection of poems by poetry lovers of the Aktanysh district with the preface by L.SHAIGARDANOVA.

«Grotto of Abugalisina»: article by I.ZAGIDULLIN, dedicated to the 200th anniversary of K.Nasyri.

Photo archive: literary moments. Magazine «Kazan Utlary» in Aznakaevo.

«Memorable letters»: letters from the archive of R.Faizullin.

«We defeated the enemy with a pen»: poems by G.GALIEV, I.SHAFIEV.

«Priceless Voices»: article dedicated to the 125th anniversary of P.Gavrilov and the 80th anniversary of L.Shagirzyan.

The column is written by N.AKMAL.

Diary of social and cultural life. The column is written by V.NURIEV.

On our covers: Kazan from the University Garden. Photo by I.ABRAMOVA.

Тышылыкның беренче битендә: Казан. Университет бакчасыннан күренеш.
И.АБРАМОВА фотосы.